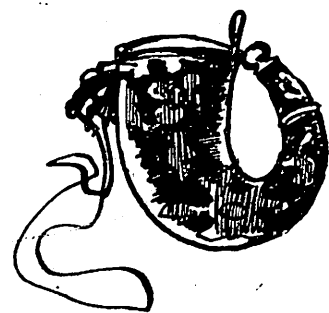

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР
Інститут історії

●
«Наукова думка»
Київ — 1969

О. М.
Анафобур

Броуи
Сини
Країни
першої
половини
XVIII
ст.

В монографії на основі нових архівних джерел дається характеристика збройних сил України в першій половині XVIII ст., досліджуються комплектування, мобілізація, організація, озброєння та забезпечення українського козацького війська, сторожова та допоміжна служба на Україні. Окремо висвітлюється стан Запорізького війська у цей період.

Автор показує залежність структури, матеріально-технічного оснащення українських збройних сил від рівня розвитку козацького господарства, диференціації козацтва, розвитку кріпосницьких відносин, класової й соціальної боротьби та політики царського уряду на Україні.

Книга розрахована на істориків, студентів і широкі кола читачів.

ВСТУП

Ця книжка є першою частиною праці «Україна в російсько-турецьких війнах», яку підготував автор. В процесі роботи виникла необхідність видати окремо дослідження, присвячене українським збройним силам, тобто козацькому війську.

Названа проблема досліджується в хронологічних рамках першої половини XVIII ст., на яке припадає російсько-турецька війна 1735—1739 рр., але робляться окремі екскурси і в попередній період, оскільки кінець XVII — перша половина XVIII ст. за особливостями соціально-економічних процесів, специфікою політичних відносин, побудовою і станом збройних сил становлять єдиний історичний етап.

Характеристика збройних сил України подається саме в зв'язку з російсько-турецькими війнами тому, що боротьба проти султанської Туреччини і Кримського ханства, яка точилася протягом століть, була важливою, іноді провідною лінією діяльності українського козацького війська. Збройні сили України виникли і сформувалися в умовах постійної небезпеки іноземної агресії, значною мірою внаслідок необхідності захисту країни від наступу султанської Туреччини та Кримського ханства і боротьби проти панування шляхетської Польщі. Саме ці умови визначили особливості і специфічні риси козацького війська, а також виняткову роль сторожової і прикордонної служби в житті всього українського народу і обумовили характер цієї служби.

В книзі концентрується увага на російсько-турецькій війні 1735—1739 рр., події якої послужили матеріалом для вирішення певного кола питань цієї праці.

Війна 1735—1739 рр. залишила глибокий і болісний слід в історії українського народу. Зміни в економіці, політиці, суспільних відносинах на Україні, які визначилися на початку розглядуваного періоду, за п'ять років війни набрали надзвичайної гостроти та інтенсивності. Величезних змін зазнали на той час і збройні сили України, які поступово втрачали свою автономність окремої військової одиниці і перетворювалися в складову частину російської армії. Цей своєрідний переломний період містить в собі надзвичайно багаті дані для роздумів і спостережень дослідника.

На жаль, проблематика військової системи України взагалі і першої половини XVIII ст. зокрема ще не привертала уваги вчених. Війну 1735—1739 рр. якось зовсім обминали в радянській історіографії, ма-

буть, тому, що вона була невдалою і супроводжувалася величезними людськими жертвами та страшенним економічним руйнуванням.

Як при розгляді історії війн висвітлюється не тільки розвиток воєнних операцій, але й питання економіки, суспільної структури, політики, міжнародних відносин, так і при вивченні збройних сил тієї чи іншої країни досліджуються її соціально-економічні проблеми. Класики марксизму-ленізму переконливо довели, що характер і бойова діяльність армії залежать від стану економіки, соціальних відносин, державного і політичного устрою, міжнародної обстановки.

Тому й характеристика збройних сил України в першій половині XVIII ст. і висвітлення організації захисту країни від турецько-татарської агресії в цій праці подається в соціально-економічному аспекті. В питаннях комплектування, організації, системи порядкування та забезпечення козацького війська насамперед звертається увага на соціально-економічні передумови. Автор прагнув показати залежність структури та матеріально-технічного оснащення українських збройних сил від рівня економічного розвитку козацького господарства і диференціації козацтва, від розвитку кріпосницьких відносин, класової і соціальної боротьби, а також від колоніальної політики царизму на Україні.

Для характеристики українських збройних сил важливе значення має висвітлення стану селянського господарства, яке було джерелом військових поборів і податків. У зв'язку з цим в книжці певне місце відводиться з'ясуванню ролі селянства у військовій системі України і оцінюється ставлення царського уряду і командування не тільки до українських збройних сил, але й до всього українського населення.

Монографія базується на вивченні широкого кола історичної літератури, опублікованих джерел та нових архівних матеріалів, більшість з яких вперше вводиться в науковий обіг. Серед них переважають історичні документи Центрального державного історичного архіву УРСР та його філіалу у м. Харкові: фонди сотенних та полкових канцелярій, Генеральної військової канцелярії, Канцелярії гетьмана Розумовського, Київської губернської канцелярії, фонд Коша Запорізької Січі тощо. Використано також матеріали рукописного відділу Публічної бібліотеки СРСР ім. Леніна (Зібрання документів Маркевича) та ряд історичних джерел з інших архівів і книгосховищ.

Ілюстрації, наведені в книзі, являють собою фотографії автентичних козацьких речей, переважно кінця XVII — першої половини XVIII ст. і зброї українського походження та трофейної, що була на озброєнні козацького війська, прапорів, старшинських клейнодів-регалій, предметів військового побуту, що зберігаються в Київському та Львівському історичних музеях, а також фотокопії тогочасних портретів («порсун») з Музею українського мистецтва у Києві та малюнки різних козацьких типів XVIII ст. з книги О. І. Рігельмана «Летописное повествование о Малой России» (М., 1847).

Українське
Козацьке
Бійське

КОМПЛЕКТУВАННЯ ТА МОБІЛІЗАЦІЯ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА

Виникнення і розвиток збройних сил українського народу. Початок створення збройних сил українського народу припадає на XIV—XV ст.

Ще раніше, в XIII ст., виникли і розвивалися князівства (Галицько-Волинське князівство на чолі з династією Данила Галицького, а згодом і Київське — на чолі з династією Олельковичів), котрі хоч і перебували у васальній залежності від Литовської та Польської держав, проте виконували державні функції як осібні політичні організми. На певних етапах війська цих князівств вели успішну боротьбу проти наступу зовнішніх агресивних сил. Однак внаслідок специфічних історичних обставин українським народним масам з кінця XIV ст. раз по раз випадало самотійно чинити опір татарським вторгненням, а з кінця XV ст. — боротися проти турецької агресії.

Саме в умовах боротьби з наступом турецьких і татарських феодалів та інших агресорів і сформувалося українське козацтво — збройна сила українського народу.

Воно прийняло на себе одну із державних функцій — захист України від нападу зовнішніх ворогів, насамперед — султанської Туреччини та Кримського ханства. Переважна частина козацтва спільно з українським селянством і міщанством виступала також проти окупаційних сил іноземних завойовників — шляхетської Польщі. Найбідніше козацтво було головним союзником селянства в антифеодальній боротьбі.

Таким чином, український народ, з огляду на особливі умови свого історичного буття, створював збройні сили ще тоді, коли існували лише елементи його державності.

По заснуванню Запорізької Січі, яка у другій половині XVI ст. розвинулась у козацьку республіку — своєрідний вияв української державності — дарма, що остання і не володіла всією територією України, збройні сили українського народу набули окреслених організаційних форм і певного внутрішнього устрою, виробили свою систему керування та забезпечення.

Остаточна організація збройних сил України припадає на час визвольної війни 1648—1654 рр., коли було ліквідовано шляхетсько-польське панування на Україні і з багатотисячного повстанського вій-

ська утворилася козацька армія¹, що складалася з полків та сотень. Своєрідним юридичним визнанням наявності збройних сил України протягом визвольної війни навіть з боку шляхетської Польщі можуть бути реєстри козацького війська, розміри якого визначалися спеціальними на те договорами: 1649 р. — Зборівським (40 тис. козаків) і 1651 р. — Білоцерківським (20 тис.). Уряд Речі Посполитої, який завжди намагався ліквідувати збройні сили українського народу і винищити козацтво, силкувався тепер дипломатичним шляхом зменшити козацький реєстр, тому що під час визвольної війни 1648—1654 рр. внаслідок масового покаяння селян і міщан реєстрове військо надзвичайно виросло у кількісному відношенні. При цьому слід мати на увазі, що козацьке військо, сформоване з повсталих, за характером і суттю своєю було діаметрально протилежним тій незначній групі реєстрових козаків, що в XVI — першій половині XVII ст. несли службу у польського короля.

Ввійшовши до складу Російської держави, Україна спочатку зберігала свої збройні сили. Як відомо, цар і гетьманський уряд Богдана Хмельницького в 1654 р. ухвалили так звані «Березневі статті», які мали визначити становище України після возз'єднання її з Росією. Другий пункт цих статей передбачав, зокрема, існування 60-тисячного козацького війська. Однак справжня кількість козаків значно перевищувала наведену цифру.

Наступні угоди українських гетьманів з царським урядом також фіксували кількісний склад збройних сил України. Названу вище цифру — 60 тис. — підтверджували шостий пункт статей, підписаних 1660 р. Юрієм Хмельниченком, і другий пункт статей, укладених з царським урядом 1663 р. Іваном Брюховецьким. В четвертому пункті статей, на які погодився Многогрішний, вже йдеться про кількість козаків, вдвічі меншу, — 30 тис. Договір Самойловича з царським урядом мав 16-й пункт, яким називалося 20 тис. козаків. Укладені при оголошенні гетьманом Мазепи статті в третьому пункті повертаються до 30 тис.²

Після Переяславської ради боротьбу проти наступу султанської Туреччини та Кримського ханства здійснювало вже козацьке військо разом з російськими полками, що значною мірою забезпечувало успішний опір турецько-татарській експансії.

Згодом наступ царського уряду на автономні права України торкнувся і її збройних сил, бо саме існування козацького війська являло собою один із елементів автономії. Царський уряд прагнув зберегти козацтво як збройну, до того ж дарову, силу, але при цьому хотів підпорядкувати його своїй безмежній владі. Козацьке військо поступово втрачало самостійність і автономність військової одиниці.

¹ Термін «армія» вживається автором не в сьогочасному розумінні, а в значенні «військо».

² Два документа о состоянии малороссийского казачества в половине XVIII ст. — «Киевская старина», 1882, октябрь, стор. 131.

1706 р. спеціальний царський указ закріпив самодержавно-бюрократичну систему військового керівництва на Україні. Згідно з цим указом було сформовано Українську дивізію, куди увійшли всі козацькі полки Лівобережної та Слобідської України. Командування Українською дивізією покладалося на генералів царської армії. Тим-то незалежно від змін у адміністративному підпорядкуванні Лівобережної та Слобідської України козацькі полки у власне військовому аспекті залишалися підлеглими безпосередньо командуючому Українською дивізією. Цим законодавчим актом царський уряд, з одного боку, підтверджував економічні феодальні привілеї старшини та зберігав за нею адміністративно-судове врядування, а з другого — обмежував її політичну і військову владу. Внаслідок цього посилилась залежність гетьманського уряду від царського, а козацьке військо переходило у безпосередню компетенцію царського командування. Було запроваджено також контроль за витратами на утримання козацького війська, а його артилерію частково реквізовано.

Так звані «Решетилівські статті» 1709 р. остаточно включали українське козацьке військо до складу російських збройних сил, зробивши його частиною царської армії, хоч протягом усієї першої половини XVIII ст. воно продовжувало ще зберігати багато самобутності у командуванні, внутрішній організації, системі забезпечення та комплектуванні. Після ліквідації гетьманства 1764 р., незважаючи на те, що адміністративно-територіальний поділ на полки і сотні з полковими та сотенними урядами залишився, збройні сили України фактично було остаточно скасовано. Лівобережне козацтво продовжувало існувати деякий час як стан, але вже не являло собою окремої автономної військової одиниці і тільки поповнювало легкокінні та карабінерні російські полки.

Не можна сказати, щоб українське козацтво покірно прийняло ці «реформи» і «реорганізації» царського уряду. Протести козацтва проти позбавлення їх прав козацької служби і переводу в регулярні роти були нерідким явищем, хоч вони жорстоко подавлялися Румянцевим, який був на той час президентом Малоросійської колегії і фактичним царським намісником на Україні.

В грудні 1765 р. козаки колишніх караульних команд при Малоросійській колегії, які було перетворено в солдатські роти, з'явилися до Румянцева і заявили, що вони в регулярній службі бути не хочуть, а бажають, як і їхні діди, «служити вільно»¹.

Румянцев вбачав у цьому порушення військової дисципліни. Він дивувався, чому колишні козаки «служби исправлять не хотят». На його думку, ставши регулярними солдатами, вони одержували значні привілеї: «жалованье большое, мундир и амуницию из казны». Попри це, він не міг не помітити, що козацька служба своїх предків Румянцев визнає не-

¹ Два документа..., стор. 129.

спроможним, оскільки і діти, і батьки цих козаків несли караульну службу при Генеральній військовій канцелярії, в походи не ходили, належали до категорії піших, близьких за своїм становищем до селянства¹.

Царський намісник жорстоко розправлявся з тими, хто «осмілювався» протестувати проти поступової ліквідації козацтва. Він наказав розформувати дві солдатські роти, до складу яких входили повстанці, оскільки, за його кваліфікацією, вони дійшли «до такої подлости и дерзновенный неслыханных». Серед тих, яких було негайно заарештовано, Румянцев наказав знайти заколотників і їх «нешадно при собрании протчих винных оных солдатов плетми высечь и отдать в здешний острог на год для употребления на всякие случающиеся по городу работы, а протчим в том же участникам, по тому же учиня плетми наказание и отобрать все вещи, из солдацкого звания исключить и отпустить в дом их без всяких видов»². Останнє ставило колишніх козаків перед загрозою закріпачення.

Через три роки документи фіксують ще більш масові виступи проти заходів царського уряду, які були перехідним етапом до повного переводу козаків на регулярну службу. За наказом Румянцева ліквідувався принцип комплектування козацького війська від козацьких дворів. Встановлювався порядок особистої військової повинності, який назавжди прикріплював даного козака до військової служби. Румянцев взагалі намагався довести, що і раніше в основі козацької служби лежав особистий принцип комплектування: «одни только персоны, а не целые дома служили»³. Введення нового принципу комплектування козацького війська президент Малоросійської колегії пояснював бажанням перешкодити поширенню в ньому наймитства.

Весною 1768 р. за наказом Малоросійської колегії в Чернігівському полку полковий осавул Іван Сахновський відбирав по сотнях козаків «назавжди до військової служби». Козаки Синявської сотні висловились проти зарахування їх на постійну службу і відмовились дати підписку. У відповідь на це Румянцев наказав чернігівському полковнику Мілорадовичу придушити протест найжорстокішими методами, нещадно покаравши «ослушників». При цьому він поділяв повсталих на дві категорії. Тих, хто, на його думку, проявив меншу соціально-політичну свідомість («от пьянства и безумия то учинили»), слід «при собрании всея сотни высечь жестоко» і примусити виконувати службу, якої від них вимагали. Тих же, хто керувався настроями протесту («которые от упорства и дерзости показали таково непослушание»), — «высечь киями», лишити козацького звання і перевести в селяни («написать в мужики под ведомство Скарбовой Малороссийской канцеля-

¹ Два документа..., стор. 129.

² Там же.

³ Там же, стор. 131.

рии»). Таке рішення Румянцев намагався обґрунтувати статтями гетьмана Брюховецького, навіть цитуючи їх: «Который бы козак послушен не был и в войско ходит огулялся, тогда таков от поставленных статей отпадать и к градским должностям причтен быть имеет»¹. Румянцев також засудив полкову канцелярію за те, що вона вимагала від козаків письмових зобов'язань — підписок. Він вважав, що у стосунках військового начальника і підлеглого це зайве. Козакам треба тільки наказувати, а вони без усяких підписок повинні «командирам во всем быть послушными»².

Рух за повернення в козацтво охопив у цей час не тільки колишніх козаків, а значною мірою і посполитих, тобто селян. Перехід в козацтво гарантував би останнім певну особисту свободу і зберігав би за ними право на володіння землею.

Пізніше з лівобережних і колишніх запорізьких козаків почали створювати козацькі полки як військові одиниці російської армії, в яких козацька специфіка зберігалася тільки в назвах. Таким чином було сформовано три регулярних козацьких полки: «Булави великого гетьмана», Херсонський і Олександрійський. Згодом було створено Бузьке козацьке військо, а 1778 р. — ще два регулярних козацьких полки: «конвойний» та «малоросійський». Всі полки об'єднувалися у «Корпус передовой стражи екатеринославских регулярных полков».

З 1781 р. на Лівобережній Україні було запроваджено поділ на три намісництва, як і по всій Російській імперії. Остаточо було скасовано полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій козаків, яких обернули на державних селян. Частина колишніх козаків входила до заснованого 1788 р. Катеринославського козацького війська, однак і воно в 1796 р. було ліквідоване. Бузьке козацьке військо деякий час ще продовжувало існувати під назвою Вознесенського.

На Слобідській Україні характер органів центральної влади був дещо іншим, ніж на Лівобережній, і це знайшло свій відбиток і в системі військового керівництва. До XVIII ст. слобідські полки, знаходячись під верховним управлінням царя, в певних межах підлягали воєводам, що знаходились в слобідських полкових містах. З 1700 р. слобідські полковники були передані у підлеглість бригадиру, який підпорядковувався царському генералу — командирі Української дивізії. Першим таким бригадиром був полковник Ахтирського полку Лісовицький³.

Командир Української дивізії, як начальник слобідських полків, частково включав у коло своїх функцій і судові справи⁴. З 1726 р.

¹ Два документа..., стор. 132.

² Там же, стор. 132–133.

³ Е. Альбовский. История Харьковского слободского казачьего полка (1651–1765). Харьков, 1895, стор. 124, 131.

⁴ Там же, стор. 115.

Слобідська Україна знаходилась у віданні Військової колегії, але в військовому відношенні продовжувала підлягати безпосередньо командирі Української дивізії.

За Анни Іоанівни панування царських офіцерів на Слобідській Україні ще більш посилювалося. Реформа, проведена там в 1732—1737 рр., мала своїм наслідком і зміну управління. Царський уряд створив керівний орган — Канцелярію комісії заснування слобідських полків на чолі з князем Шаховським. Заступником його, а в дійсності фактичним військовим правителем Слобідської України, був майор Шипов. Шаховський не пропускав нагоди, щоб підтвердити свою вимогу про необмежене військове підпорядкування Шипову з боку слобідського козацтва і старшини¹.

До складу канцелярії входили також два гвардійських штаб-офіцери. Розміщувалася вона у Сумах. 1743 р. канцелярію було ліквідовано, а слобідські полки знову переведено в відання Військової колегії.

1764 р. з козацькою службою на Слобідській Україні було покінчено зовсім. Слобідські полки були «реорганізовані» в регулярні — гусарський та уланський. До гусарів і уланів силоміць переводилися найзаможніші слобідські козаки, а незаможну їх частину взагалі було обернено на селян.

Становий характер та класовий принцип комплектування козацького війська. На кінець XVII ст. українські збройні сили склалися з чотирьох структурних частин: лівобережного козацького війська (городові козаки), або, за термінологією офіційних царських документів, «малороссийских полков»; слобідських полків; Запорізького війська та найманих — «охотницьких» — полків, так званих компанійців (кіннота) і сердюків (піхота), котрі були складовою частиною лівобережного козацького війська.

Лівобережні і слобідські полки будувалися майже на ідентичних засадах комплектування. Українське козацьке військо було становою армією. Доступ до нього мали лише козаки. Володіючи спадковими землями, вони звільнялися від загальних податків та повинностей, одержували право займатися промислами та торгівлею, користувалися привілеєм пропінації (вільна торгівля спиртним) і підлягали особливій козацькій юрисдикції.

Наділені такими правами і привілеями, козацтво повинне було відбувати основну свою повинність — військову службу — на власному утриманні. Мирного часу козаки мали нести варту на прикордонних форпостах, укріплених лініях, брати участь у спорудженні їх. На випадок війни всі боекватирні козаки, зараховані в реєстр, всі, хто «хотів тільки козаком ім'ям називався», зобов'язані були з'явитися до війська².

¹ Філіал Центрального державного історичного архіву (ЦДІА) УРСР у м. Харкові, ф. Харківська полкова канцелярія, спр. 67, арк. 165 (на звороті).

² ЦДІА УРСР, ф. 64 (Сотенні канцелярії Лівобережної України), спр. 918, арк. 50.

Соціальна, майнова диференціація, що чимдалі поглиблювала нерівність у козацькому середовищі, надзвичайно гостро виявлялася саме в його військовій діяльності.

Становий принцип комплектування козацького війська порушувався, неухильно і послідовно замінюючись класовим. Старшина і заможне козацтво, використовуючи засоби економічного примусу, владу та вплив у війську, з усіх сил намагалися уникнути виконання військової служби і перекласти її на плечі менш заможної частини козацтва, котрій перепало служити і за себе, і за інших, за чергою і без черги.

Значного поширення у козацькому війську набуває наймитування. Воно розвивалося під впливом росту соціальної диференціації, як наслідок формування буржуазних відносин на Україні. Відкуповуючись від військової служби, частина заможного козацтва, особливо та, що займалася купецьким промислом, вносила елементи буржуазних стосунків у комплектування війська. Старшина і багаті козаки знаходили джерела вербувати наймитів для несення військової служби замість себе не лише серед убогого козацтва, але й міщанства і навіть посполитих селян. У такий спосіб ламалися станові рамки українського козацького війська і знижувався рівень його бойової підготовки.

Царський уряд у ряді випадків об'єктивно сприяв цьому процесові. Наприклад, 1729—1731 рр. в Ізюмському, Ахтирському та Харківському полках Слобідської України було сформовано регулярні роти по 100 чоловік кожна. 1736 р. регулярна рота Харківського полку була навіть збільшена вдвічі. Регулярні слобідські роти очолювалися полковими ротмістрами. Згодом з них було створено Слобідський драгунський полк. Під час російсько-турецької війни 1735—1739 рр. Слобідський регулярний полк складався з десяти регулярних рот загальною кількістю 1100 солдатів¹. Значний відсоток їх становили слобідські селяни.

Лівобережне козацьке військо комплектувалося з числа так званих городових козаків. Ця назва їх виникла ще за минулих віків, щоб відрізнити козаків, які мешкали на «волості», тобто по містах і селах України, від «низових», запорізьких козаків.

Облік кількісного складу городових козаків провадився у полках та сотнях, де створювалися так звані компути, тобто списки-реєстри. Ці компути не були чимось закріпленим, раз і назавжди даним. Основу їх становили так звані «старі козаки», тобто родові козацтво, однак до реєстрів записувалися й представники інших станів, особливо на час воєнних дій, коли зростало військове значення козацтва. Ось чому, незважаючи на протидію старшини, на певних етапах до козацького війська потрапляли посполиті селяни. Це обумовлювалося навіть «Коломацькими статтями»: «А чего старых казаков в полках в тридцати тысячах не достанет, и в то число принимают в козаки мещанских и

¹ А. К. Байов. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736—1739 гг., т. II, Кампания 1739 г. СПб., 1906, стор. 85—86.

поселянских детей»¹. 1738 р. Чернігівський полк мав вислати додатково до вже споряджених у похід ще 110 козаків: «половину кінноозброєних і половину пішоозброєних».

Генеральна військова канцелярія у зв'язку з цим пропонувала: коли козаків у полку не вистачить, посилати замість них навіть посполитих, спорядивши їх з належною «війською добротою»².

Боротьба старшини проти показачення посполитих селян. Покріпачення козацтва. Старшина рішуче протидіяла переходу селян у козацтво. Старшинська адміністрація, відбиваючи інтереси козацької верхівки, провадила політику, спрямовану на цілковиту заборону показачення посполитих. Гетьманський уряд розсилав універсали по полках про виведення зі списків занесених туди селян. Відомі такі ж рішення Генеральної старшинської ради. Саме з цією метою починаючи з кінця XVII ст. неодноразово переглядалися компути.

Створена 1722 р. Малоросійська колегія розпочала свою діяльність з ревізії всього складу козацтва, сподіваючись максимально вилучити показачених селян. Заборонено було також продавати козацькі землі селянам, оскільки така купівля була одним із шляхів показачення посполитих. Шафонський, представник українського дворянства, навіть наприкінці XVIII ст. не міг утриматися від обурення, пишучи про показачення селян за допомогою придбання козацької землі. «Всякий робив, що хотів... — писав він. — До того доходило, що селянин, одружуючись з козацькою дочкою або жінкою і одержавши або купивши козацьку землю, ставав козаком, а козак, уникаючи служби, мужиком»³.

В. А. Дядиченко, розглядаючи це явище, слушно пояснює його причини. «Заборона прийому селян до складу козацтва, — говорить він, — випливала із загальної політики українського класу феодалів, зацікавлених в посиленні експлуатації та покріпаченні селянства»⁴. Справді, домагаючись різкого розмежування між посполитими та козаками, старшина мала на меті збільшити кількість залежних селян, які б виконували на її користь кріпосницькі повинності.

Вписування до компуту міщан і особливо селян було за мирного часу до того рідкісним явищем, що на кількісний склад війська, у розумінні його зростання, майже не справляло ніякого впливу. Спостерігалось зовсім зворотнє явище — зменшення кількісного складу козацького війська. Протягом другої половини XVII ст., а надто на початку XVIII, відбувається посилене покріпачення козацтва старшиною. За архівними документами можна спостерігати надзвичайну різноманіт-

¹ Собрание государственных грамот и договоров, ч. IV. М., 1828, стор. 548.

² ЦДІА УРСР, ф. 108 (Чернігівська полкова канцелярія), оп. 2, спр. 31, арк. 4.

³ А. Шафонский. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено. К., 1851, стор. 66.

⁴ В. А. Дядиченко. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959, стор. 421.

Козак Мамай. Народна картина першої половини XVIII ст.

ність прийомів, до яких вдавалася старшина, позбавляючи козака його прав та привілеїв і обертаючи його на свого підданого. Найчастіше це довершувало той процес зубожіння, який охоплював деякі козацькі сім'ї. Збіднілі козаки змушені були зрештою продавати свої землі. Внаслідок цього вони опинялися під дією імператорського указу від 8 серпня 1734 р., за яким козак, що продав свою землю і залишився жити на ній, зобов'язаний був відбувати повинності як феодално залежний, ба навіть як кріпосний селянин. «В войсковых свободных селах, — декларувалося в указі, — і во владельческих местностях, ежели козак грунт свой продает и сам на нем будет жить, тот всякие, по пропорции имений своих, посполитые повинности отдавать и чинить должен»¹. Цей указ, власне, фіксував уже усталену традицію, що існувала перед тим як неписаний закон.

Оскільки володіння землею визначало соціально-економічне становище козака і забезпечувало його юридичні права та привілеї, старшина домагалася вилучення його землі, аби таким робом перевести козака до категорії посполитих. При цьому старшина вдавалася до недозволених засобів, застосовуючи примус, шантаж, погрози. Іноді вона відверто загарбувала козацькі землі і майно, спираючись на потурання, а то й пряму підтримку і допомогу сотенної та полкової старшини, а також місцевих царських властей.

З боку царського уряду спостерігаються спроби запобігти, в усякому разі якоюсь мірою обмежити покріпачення козацтва. Очевидно, видавалися спеціальні заборони російським та іншим поміщикам на купівлю землі у лівобережних козаків. Коли ж в окремих випадках феодали добивалися імператорського іменного указу, яким дозволялася така купівля, то в ньому обов'язково попереджалося, щоб під її виглядом не допускалося покріпачення козаків. Український старшина Маркович, який залишив щоденник, що являє собою цінне історичне джерело, переказує зміст такого указу від 17 червня 1740 р.: «По именному указу позволено генералу лейтенанту фон Штофелю (для того, что ему и Мутинский дворец за службы пожалован во вечное владение) и князьям и дворянам грузинским для того, что они действительно службу ея и[мператорского] в-ва приняли и в Малой России жительство имеют, в покупке у малороссийских обывателей грунтов и протчего, что кому добровольно пожелают продать, токмо смотреть, чтоб под образом покупки поданных черкас в продаже козаков не имелось и чрез то оные в подданство приведены быть не могли»².

Полковники, сотники і старшина нижчого рангу, в свою чергу, зловживали своїм службовим становищем для закріпачення козаків. Нерідко старшина користалася з неповноліття і безпорадності козацьких дітей — сиріт, батьки яких ставали жертвами татарських набігів або

¹ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 920, арк. 28.

² Дневник Якова Марковича, т. IV. Київ—Львів, 1913, стор. 353.

гинули під час воєнних походів, — і закріпачувала їх. Лише в с. Старих Андрійковичах Шептаківської сотні Стародубського полку прислужник Мазеди дозорець Бистрицький на початку XVIII ст. у такий спосіб покріпачив понад десять козаків. Мешканці цього села Григорій Григор'єв, Нечипір і Марко Хромченки, Василь та Юрко Децики, Марко Марусів, Лазар Ступаченко та інші «здавна були козаками». Вони брали участь у багатьох походах і боях козацького війська в 70—90-х роках XVII ст.: під Чигирином і Перекопом, Кази-Керменом і Азовом. Більшість з них не повернулася додому — дехто загинув, дехто потрапив у полон. Їхні діти і онуки залишилися «неповнолітніми». Бистрицький, завітавши до Шептаківської сотні як «дозорець», наказав, щоб «такіе дома, где были малолетние дети и не было кому казаковать, у мужичью тягкость привернуть». Застосовував він і інші методи покріпачення козаків. Як свідчили козаки-старосельці села Старі Андрійковичі, Бистрицький «кого бажав із козаків в мужики владою своєю перетворював»¹.

«Шукачі» козацтва. Однак наприкінці XVII і протягом першої половини XVIII ст. в окремі періоди на шляху кріпосницьких пристрастей української козацької старшини ставали царські власті та гетьманський уряд і старшинська адміністрація, які виконували приписи цих властей. Звичайно такі періоди збігалися з часом, коли посилювалася потреба царського уряду в українських збройних силах.

Виняткову увагу цьому питанню приділяв Петро I. Указом від 16 серпня 1723 р., адресованим Малоросійській колегії, він вимагав, щоб українська старшина і російські поміщики, що покріпачили козаків, повідомили про це полкові і сотенні уряди, на які цим указом покладался обов'язок оформляти повернення позбавлених волі козаків до козацького стану. Цим-таки указом покріпаченим козакам дозволялося безпосередньо звертатися до полкових та сотенних урядів. Сотенні і полкові канцелярії повинні були зібрати точні відомості за давніми та сучасними реєстрами, чи не рахується козаком сам претендент на козацьке звання. Якщо виявлялося, що «шукач» козацтва («ищущий козачества» — саме таким терміном визначалися в офіційних документах першої половини XVIII ст. ті, хто подібним шляхом збирався вирватися з кріпацького становища) вписаний до компуту тієї чи іншої сотні або полку, його знову повертали до «козацької служби». Коли ж він особисто не значився в реєстрах, але його батько або навіть дід були козаками, за петровим указом такого «шукача» також дозволялося писати в козаки. Таким чином, указом передбачалося поновлення в козацькому званні навіть у третьому поколінні. В разі відсутності реєстрів, дозволялося установлювати козацьке походження на підставі свідчень козаків-старосельців².

¹ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 920, арк. 26—29.

² Там же, ф. 51 (Генеральна військова канцелярія), оп. 3, спр. 920, арк. 27–28.

Цілком очевидно, що Петро I не мав наміру істотно зачіпати інтересів українських, а тим більше російських феодалів і втручатися в кріпосницькі відносини на Україні. Але, потребуючи неабияких збройних сил для здійснення широкої програми зовнішньої і розв'язання складних завдань внутрішньої політики, царський уряд покладав чималі надії і на українське козацьке військо. Та чи не найважливішим для нього було те, що козацтво являло собою заведне не дарову військову силу. Тим-то, коли на Україні процес покріпачення козацтва настільки активізувався, що українські збройні сили почали танути годі помітно, царизм знайшов за необхідне втрутитися і дещо обмежити апетити старшини і російських поміщиків. Проте і сам російський уряд, домагаючись збільшення козацького війська, дивився на розкріпачення козацьких козаків, як на тимчасовий і крайній захід. Він допускав його лише за особливих обставин. Відтоді царський уряд навіть пішов назустріч прагненням феодалів і вніс ряд обмежень в указ Петра I. Минуло лише десятиріччя, а вже імператриця Анна Іоанівна 1734 р. зауважила тодішньому керівникові Правління гетьманського уряду — князеві Шаховському, щоб козаків, які продали свою землю, прирівнювали до посполитих¹. З того часу «шукачі» козацтва, які продали землю, вже не знаходили підтримки у владі.

[illegible]

Центральні та полкові козацькі власті, які зобов'язані були за вимогою російського командування забезпечити певний кількісний склад українського війська для походів, вели боротьбу зі спробами поміщиків та старшин позбавити козаків волі, а також прагнули ви-явити козаків, закріпачених феодалами раніше.

1737 р. Комісія слобідських полків надіслала слобідським полковникам наказ про мобілізацію 50 тис. козаків і «обивателів» для криття кордонів. Вимагаючи висилки козаків Харківського полку, комісія застерігала, щоб поміщики і старшини під виглядом своїх

¹ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 920, арк. 28.

² А. Г. Слюсарський. Слобідська Україна. Харків, 1954, стор. 246.

³ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 918, арк. 21.

Виборний козак.

кріпаків не приховували козаків, а навпаки — сповіщали про них при наборі¹.

1739 р. Стародубська полкова канцелярія наказувала вдруге сотенним канцеляріям, щоб у сотенні команди, які відправлялися у похід, були включені і ті козаки, котрі були незаконно закріпачені². Згаданих вище мешканців с. Старих Андрійковичів, батьки яких або й вони самі були покріпачені, 1739 р. було поновлено в козацькому званні на підставі свідчень козаків-старосельців³.

В архівах не пощастило зустрітися з документами, що свідчили б про добровільну відмову старшини від свого кріпака, який у минулому був козаком. Натомість ми маємо дані про те, як старшина ставала на перешкоді «шукачам» козацтва в їх прагненні відновити своє попереднє суспільне становище. Маркович, генеральний старшина, наказав 1738 р. своєму економові Климу заводити посполитим його с. Суханівки вписатися

в козаки. За вказівкою Марковича у них відібрали майно. Але суханівці зуміли домогтися своїх козацьких прав. Маркович занотував у щоденнику 28.IX 1738 р., що він отримав з Генеральної військової канцелярії наказ повернути новоуписаним суханівським козакам все захоплене майно і не притягати їх до панщини. Маркович змушений був виконати цей наказ⁴.

По закінченню російсько-турецької війни 1735—1739 рр. царський уряд також повертався до питання про розширення рамок українського козацтва за рахунок покріпачених козаків. 1746 р. у зв'язку з підготовкою можливої війни проти Туреччини та Кримського ханства Сенат видав указ, який зобов'язував усіх поміщиків і старшин, що мали ко-

заків за своїх підданих, негайно сповістити про останніх, щоб вписати їх до реєстру для виконання служби¹.

«Новоуписні» козаки у похід звичайно не відправлялися, оскільки ще не мали достатнього військового досвіду. Проте від них вимагалось, як і від козаків, що давно виконували військові обов'язки, але з тих або інших причин не брали участі у поході, бути в повній бойовій готовності на випадок ворожого нападу.

Однак пізніше Генеральна військова канцелярія вирішила використовувати «новоуписних» козаків для форпостної служби. Їх посилали на зміну тим козакам, які вже знаходились на форпостах. Полкові канцелярії наказали сотенним урядам перевірити військову підготовку «новоуписних» і відправити їх з тримісячним провіантом до кордонів для прикриття форпостів. Начальником над ними приписувалося призначити кого-небудь із значкових, які затрималися в сотні².

«Виборні» і «підпомічники». На систему, як і на принципи комплектування українського війська, великий вплив справляла диференціація козацтва. На початку російсько-турецької війни вона набула таких розмірів, що старшинські власті і царський уряд 1735 р. законодавчим актом³ визнали за необхідне поділ лівобережного козацтва на дві групи, залежно від характеру їхньої участі у відбуванні військової служби: на заможний прошарок, який почав називатися «виборними козаками», і на збіднілу категорію, до котрої ще раніше прижилася назва «підпомічників». За указом 1735 р. переглядалися збіднілі козаки — підпути і, по суті, з козацького війська вилучалися збіднілі козаки — підпомічники, що не могли забезпечити себе необхідним оснащенням. Виборні козаки, яких залишилося в компутах лише 20 тис. чоловік,

Козак-підпомічник.

¹ Філіал ЦДІА у м. Харкові, ф. Харківська полкова канцелярія, спр. 77, арк. 61.

² ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 918, арк. 21.

³ Там же, спр. 920, арк. 26—29.

⁴ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 210.

¹ В. Г. Авсеенко. Малороссия в 1767 году. К., 1864, стор. 149.

² ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 920, арк. 11.

³ Було видано указ Правління гетьманського уряду, а царський уряд його затвердив.

¹ Распоряжение князя А. И. Шаховского о разделении малороссийских казаков на «выборных» и «подпомощников», 1735 г.—«Киевская старина», 1902, февраль, стор. 85—88.

При цьому проводилася певна регламентація і щодо підпомічників, залежно від матеріального рівня виборних козаків, яких вони мали

забезпечувати спорядженням, зброєю, конем тощо. Так, виборним, що займалися скотарством, належало визначати в підпомічники козаків найбільш бідних і без майна. Виборним, які володіли незначним полем без угідь, давали в допомогу малоґрунтових або безґрунтових підпомічників, котрі мали тільки хату.

Отже, підпомічниками були незаможні козаки. Тимчасом як прояв діалектики соціальних відносин того часу можна розглядати той факт, що багаті козаки, які мали великі землеволодіння або розбагатіли на промислах, отримуючи дозволи виставляти замість себе наймита, забезпечували його і, таким чином, сказати б, потрапляли в становище підпомічників. Але ця зовнішня спільність між ними і дійсними підпомічниками лежала на поверхні. А насправді їх розмежовувала глибока корінна відмінність. Підпомічники — переважно найбідніше безземельне козацтво, що, як правило, поступово зливалось із селянством або, власне кажучи, наймитувало. Багаті ж козаки, які виставляли замість себе наймитів, або поступово зливались з феодалним прошарком, або ж примикали до тієї групи старшини, що капіталізовувалася. Указ 1735 р. юридично закріпив існуюче на той час майнове та соціальне розшарування українського козацтва і відтак поставив підпомічників на межі між козацтвом і селянством. Саме з цим указом пов'язаний один із етапів поступового переходу козацтва до феодално залежного стану. 1783 р., після юридичного оформлення кріпосного права на Лівобережній Україні, підпомічники були прирівняні до державних селян.

Сама ж поява підпомічників як соціальної категорії, ба навіть цього терміна, належить ще до другої половини XVII ст. Про підпомічників на Лівобережній Україні більш-менш певно згадують вже документи кінця XVII ст. «Козаки, которые никогда не несут военной службы, — говорится в одном из документов 1698 р., — были бы помощниками тяглым людям в кормлении компанейцев и пехотного товарищества»¹. В. А. Дядиченко наводить кілька свідчень початку XVIII ст., в яких у тій чи іншій формі згадуються підпомічники на Лівобережжі. Перелічені ним документальні терміни різних категорій козацтва дають уявлення про джерела, з яких формувалася інституція підпомічників. Це — «велме зубожилі», «пеші велме зубожилі» і «вдови не могуші козаков ставити»².

У другій чверті XVIII ст. кількість підпомічників зростає. Особливо це стало помітно після того, як Генеральна військова канцелярія розписала виборних і підпомічників по полках. Найпереконливіші дані про кількісне зростання підпомічників дають документи російсько-турецької війни 1735—1739 рр., коли у процесі щорічної мобілізації при поновленні кожної кампанії складалися найрізноманітніші відо-

¹ Цит. за В. А. Дядиченком. Назв. праця, стор. 415.

² Там же, стор. 414—415.

мості, списки, реєстри козаків та підпомічників по полках, сотнях, куренях.

В Ніжинському полку 1737 р. на початок набору було 3146 виборних козаків і 3971 підпомічник¹. Отже, кількість підпомічників у полку перевищує 50%. За даними Шафонського, які належать до другої половини XVIII ст., число підпомічників у ряді лівобережних полків іноді перевищувало кількість виборних навіть у десять разів². Разом з тим наведена ним же відомість перепису населення Лівобережної України, згідно з ревізією 1764 р., свідчить, що кількість підпомічників перевищувала число виборних у середньому по полку максимально в два — два з половиною рази, хоч в межах сотні це співвідношення збільшувалось утричі і вчетверо. У деяких полках (Переяславський, Прилуцький, Лубенський, Гадяцький, Миргородський) число підпомічників було навіть меншим, ніж виборних. По всіх десяти полках статей) налічувалося: виборних — 176 886 чол., підпомічників — 198 295 чол.³

На Слобідській Україні категорія підпомічників знайшла юридичне оформлення ще раніше, ніж на Лівобережжі. В грамоті Петра I Харківському полкові 28 лютого 1700 р. вже визначалася точна кількість ківських козаків (або «компанійців», як їх іноді називали на Слобідській Україні). Решта ж козаків іменувалася підпомічниками. За указом Петра вони офіційно виключалися із козацького війська. На них покладался обов'язок «допомагати» в службі кінним виборним козакам⁴.

Підпомічників приписували до козацьких дворів на основі поіменних розписів. Так, на Слобідській Україні 1700 р. за «почтеннейшим» виборним козаком (компанійцем) було записано два — чотири підпомічники, а за «хутшими» — по п'ять, шість, сім⁵.

До старшини приписувалось по кілька десятків підпомічників, залежно від службового становища, а до офіцерів регулярних рот — навіть по кілька сот. Щоправда, уряд Єлизавети Петрівни відібрав у офіцерів підпомічників і віддав їх у відання слобідських козацьких полків. В 1707 р. в Харківському і Ізюмському полках компанійців нараховувалося 1289 чоловік, підпомічників — 9141.

Всього на Слобідській Україні 1732 р. підпомічників було 145 тис. (з них чоловіків — 72 226), а в 1763 р. — 218 тис.

¹ ЦДІА УРСР, ф. 75 (Ніжинська полкова канцелярія), оп. 2, спр. 24, арк. 2.

² А. Шафонский. Назв. праця, стор. 65.

³ Там же, стор. 73—86.

⁴ Материалы для истории Воронежской и соседних губерний, вып. V. Воронеж, 1857, стор. 328.

⁵ Д. И. Багалей. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI—XVIII столетии, т. I. Харьков, 1886, стор. 201, 202.

За полками ці цифри розподілялися так ¹:

Кількість підпомічників у слобідських полках

Полк	1732 р.	1763 р.
Харківський	11 773	15 553
Сумський	13 918	24 602
Ахтирський	18 195	17 326
Ізюмський	11 997	21 013
Острозький	16 343	29 807

Для того, щоб уявити співвідношення виборних козаків і підпомічників на Слобідській Україні, наведемо такі цифри. 1732 р. виборних козаків на Слобожанщині було 47 тис. (з них чоловіків — 23 565); 1763 р. — 116 тис. (чоловіків — 58 231) ².

Вважалося, що мобілізація виборних козаків провадиться відповідно до кількості дворів. Від козацького «грунту» виставлявся один виборний. При визначенні майнових груп козаків, зобов'язаних із свого володіння відправляти військову службу, Генеральна військова канцелярія в указі від 16 вересня 1735 р. підкреслювала, що кожному виборному слід відбувати службу одному зі свого господарства, двох йому утримувати «не належить» ³.

Воліючи розширити кількісні рамки козацтва під час війни, власті до підпомічників почали зараховувати родичів виборного козака, які нерідко мешкали з ним на спільному ґрунті, одним двором. Такий підпомічник йшов у багатьох випадках разом з виборним у похід чи відбавав допоміжну службу або виступав і сам як виборний козак. В Чернігівському полку за ревізією 1737 р. налічувалося 4984 козацьких обійсть. 1738 р. було споряджено на військову службу 5214 виборних і, крім того, у зв'язку з відсутністю козаків згідно з кількістю дворів, відправлено з тих же господарств ще 230 чоловік, «братів та свояків» ⁴.

1736 р. Харківська полкова канцелярія рапортувала вищому начальству, що для походу вона готує козаків, «братів та свояків» ⁵. 20 червня 1737 р. Ніжинська канцелярія вказувала, що, коли не вистачить виборних, вона набиратиме козаків «з братів, свояків» та підпомічників. Так

¹ А. Г. Слюсарский. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. Харьков, 1964, стор. 376.

² Там же.

³ Распоряжение князя А. И. Шаховского..., стор. 84.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 108, оп. 2, спр. 31, арк. 4 (на звороті).

⁵ Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові, ф. Харківська полкова канцелярія, спр. 50, арк. 83—84, 116.

було доукомплектовано команди виборних козаків, що відходили у похід, 377 підпомічниками з числа «братів-сваяків» ¹.

1739 р. Генеральна військова канцелярія сама видала недвозначний наказ: коли необхідна кількість (20 тис. чол.) не укомплектована виборними козаками, її слід поповнити за рахунок «сваяків» та підпомічників, придатних відбувати службу з погляду бойової підготовки і в розумінні матеріальної забезпеченості ².

Цього ж року, коли козаки внаслідок безперервних походів та різних «комендерацій» дійшли «крайнього розорення», російське командування також офіційно дозволило комплектувати слобідські полки братами, свояками і навіть підпомічниками ³.

Хоч підпомічники мали з'являтися на службу «у всій справності», ця найбідніша категорія козацтва, яка і поза тим відбувала безліч повинностей, що тягли за собою руйнування господарства, очевидно, як правило, не могла задовольняти мінімальні вимоги в розумінні самопідтримки і самозабезпечення. Саме через це, мабуть, Стародубський полковий уряд визнав за необхідне підкреслити, щоб у підпомічників, покликаних нарівні з виборними до війська, не було дерев'яних стремених та конопляної зброї ⁴.

Дані по Харківському полку за 1736 р. можуть ілюструвати, наскільки поповнення козацького війська підпомічниками було нерівноцінним порівняно з виборними або полковими козаками (за термінологією слобідських полків, де підпомічників іноді називали козаками городової, тобто допоміжної служби). Оскільки потрібної кількості виборних козаків, згідно з нарядом цього року, не могли набрати, полковник дав розпорядження поповнювати полкову команду «сваяками» і підпомічниками. Але й серед них не змогли набрати належної кількості, бо більшість їх розбіглася, як тільки зачула про мобілізацію. У тих же підпомічників, яких встигли зібрати, виявилися дуже погані коні і ще гірша зброя. В документі пояснюється причина цього явища — «оскуднение» ⁵. Для підпомічників, і без того обтяжених різними поборами, мобілізація до діючого війська була справжнім лихом, їх відривали від польових робіт у найгарячішу пору.

Отже, під час війни межа між виборними козаками і козаками-підпомічниками якоюсь мірою стиралася. Відомі випадки законодавчого переведення підпомічників у виборні козаки. Так, 1700 р. за указом Петра I чимало заможних підпомічників було записано до реєстру разом з виборними козаками. Підпомічників нерідко притягали до виконання обов'язків виборного козака, і вони були резервом, за рахунок

¹ ЦДІА УРСР, ф. 75, оп. 2, спр. 42, арк. 2.

² Там же, ф. 64, спр. 919, арк. 5.

³ А. К. Байов. Назв. праця, т. II, стор. 86.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 919, арк. 28 (на звороті).

⁵ Е. Альбовский. Назв. праця, стор. 149.

якого, залежно від необхідності, провадилося поповнення в похіді і на полі бою. Окрім того підпомічники відігравали певну роль в допоміжній службі, обслуговуючи у похіді козацьку валку.

Збільшення кількості підпомічників за рахунок «братів і свояків» власті хотіли полегшити і спростити організацію самозабезпечення виборних, а також прискорити мобілізацію в похідне військо у разі відсутності виборних козаків. Зрозуміло, що цей принцип негативно впливав на козацьке господарство, сприяючи його руйнуванню. Адже повна екіпіровка і забезпечення навіть одного козака вимагали великих матеріальних затрат. А за такої ситуації доводилося споряджати в похід від кожного двору по два-три козаки.

«Піші незброєні» козаки. Економічний занепад, що охопив під час російсько-турецької війни всю Україну, насамперед відбився на стані козацького господарства, оскільки переважна більшість козаків була відірвана від праці у сільськогосподарському виробництві. Навіть серед виборного козацтва відбувається інтенсивний процес зuboжіння. Як наслідок у всіх полках за кожної кампанії, особливо наприкінці війни, чимало козацьких дворів неспроможні були виставити воїна з усім спорядженням, зброєю, кіннями та харчами. Такі козаки потрапляли до рубрики піших незброєних і нерідко виконували функції підпомічників: постачали провіант та фураж кінним козакам і регулярним військам, служили в охороні гарматного парку, були погоничами при старшинському обозі, чатували по містах, будували так звану Українську лінію та інші укріплення тощо. В іменному списку Полтавського полку за 1736 р. щодо цієї категорії виборних зроблено заувагу, що вони мають виконувати всі перелічені вище обов'язки¹. Отже, в процесі зuboжіння козацтва категорія піших незброєних була останньою межею, яка відокремлювала виборних від становища підпомічників.

Іменні полкові списки козаків за кілька років свідчать про значну кількість піших незброєних у більшості сотень і про зростання її рік у рік, надто на кінець війни. В окремих сотнях вони становили понад 50% загальної кількості козацтва.

«Куріньчики». До генеральних старшин, гетьмана та полковників для виконання різних доручень прикріплювалися козаки певного куреня. Вони звільнялися від усіх інших обов'язків, у тому числі й від військової служби. Їх прозивали «куріньчиками». Історик Альбовський походження цього терміна пояснює тим, що куріньчикам доручався «курінь» старшини (похідні намети і майно старшини та його челяді)².

Першої чверті XVIII ст. для обслуговування гетьманського обозу і «верхового військового стада» було закріплено всіх козаків села По-

¹ ЦДІА УРСР, ф. 94 (Полтавська полкова канцелярія), оп. 2, спр. 60, арк. 51 (на звороті).

² Е. Альбовський. Назв. праця, стор. 95.

півців, у зв'язку з чим їх звільняли від участі у військових походах. Виробилася навіть специфічна термінологія: з'явилися «палубничі», тобто ті, що наглядали у обозах за великими возами («палубами»), і «конешівці» — козаки, що пильнували гетьманських коней¹.

Куріньчики обслуговували старшину не лише в похіді, але й дома, були за денщиків, доглядали за господарством. Кількість куріньчиків, прикомандированих до старшини, варіювалася залежно від рангу старшини і нерідко була досить значною.

У слобідських полках полковим обозному, судді, осавулові, городничому (отаманові) та писареві призначалося по 15, а сотникам — по 10 куріньчиків². Син полтавського полковника Григорій Черняк зарахував до свого куреня понад 100 козаків сіл Рибців і Кгавронців. В 1723 р. він одержав розпорядження залишити собі «для послуг» тільки 12 кінних і 8 піших козаків, яких заборонялося йому примушувати до відробітку панщини: «також до підданських роботизн не чіпав би»³.

Перетворення старшиною козаків на куріньчиків впливало на скорочення бойового складу козацького війська і являло собою одну з перших ланок закріпачення козацтва новоявленими українськими феодалами.

Підсусідки. Варто зупинитися на такій категорії українського населення, тісно пов'язаній з козацьким військом, як підсусідки. Як відомо, підсусідки, що являли собою зuboжілих козаків та селян, не мали землеволодінь, мешкали на чужих дворах: старшинських, козацьких, міщанських, селянських, поміщицьких. Існували вони «від свого заробітку», тобто з батракування (якщо вжити цього модернізованого терміна). До них відносилися і зовсім безпритульні селяни, які за користування помешканням відробляли у своїх господарів.

Визначення підсусідків як соціальної категорії та їх майнову характеристику знаходимо в офіційному документі 1734 р. — «Екстракті про Слобідські полки». Там говориться, що «за подсусідками прежде всего во владении земель и никаких угодий не было, и ныне нет для того, что оные, за крайней своей скудностью, проживают в чужих дворах и имеют пропитание работою»⁴.

До підсусідків іноді переходили заможні козаки і міщани, які прагнули уникнути сплати податків та відбування повинностей, у тому числі і козацької служби, оскільки як у першому, так і в другому випадку за основу брався лише двір господарства. Однак 1734 р. підсусідків

¹ Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722—23 годы. — «Чтения в историческом обществе Нестора Летописца», кн. XII. К., 1898, стор. 116.

² Е. Альбовский. Назв. праця, стор. 112.

³ Отрывки из дневника гетманской канцелярии..., стор. 115.

⁴ Д. И. Багаев. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI—XVIII столетии, т. II. Харьков, 1890, стор. 154—155.

прирівняли до тих груп населення, які сплачували податки і відбували повинності. Основна маса підсусідків поступово почала покріпачуватися. Але незначна група їх, як тільки кращало її матеріальне становище, писалася у виборні козаки.

Отже, козацьке військо не було чимсь застиглим, закостенілим у соціальному розумінні. З одного боку, частина козацтва «відкраювалася» від війська і покріпачувалася старшиною та поміщиками або ж через убогство сама вибувала із нього. З другого — козацьке військо час від часу поповнювалося за рахунок таких соціальних категорій, як підсусідки, підпомічники, міщани, селяни.

Наймитування. Козак на військову службу мав з'являтися особисто. Але цей головний принцип комплектування козацького війська, як відомо, з кінця XVII ст. систематично порушувався. Набуває щораз більших розмірів практика відправки замість себе на військову службу, в похід, а надто на будівництво різних фортифікаційних споруд тощо інших осіб. Наприкінці XVII ст. мали місце навіть грошові внесення замість особистої участі в поході. 1697 р. з кількох козаків Пирятин, що не забажали йти під Тавань, взяли по півтора й одному золоту¹.

В. А. Дядиченко наводить кілька розпоряджень російського уряду за період кінця XVII — першої чверті XVIII ст. відносно того, щоб «во оном походе были вся старшина и реестровые козаки сами, а наемщиков отнюдь никто за себя не посылали»².

Нааявність таких указів, і до того ж неодноразових, переконливо свідчить про поширення явища наймитування в козацькій військовій службі. Вони з'являлися внаслідок того, що царський уряд був зацікавлений у високій боездатності козацького війська, йому було важливо, щоб воно складалося з досвідчених бійців, які були б належно забезпечені у матеріальному відношенні. Наймити ж, що посилалися замість справжніх господарів, не відповідали цим вимогам, оскільки були «робятами малими» або «худими людьми».

Наймитівання в козацькому військові надто поширилося під час російсько-турецької війни 1735—1739 рр. Справи сотенних та полкових канцелярій за ці роки рясніють вимогами російських командирів відправляти в похід самих господарів, а не наймитів³.

Ким же були ці наймити? Багаті і заможні козаки посилали замість себе до війська передусім своїх збіднілих родичів («братів і свояків»), а також наймитів, що працювали на їх господарстві, або зумисне наймали з цією метою людей з середовища посполитих селян та міщан.

У згадуваній вище спеціально виробленій інструкції про підпомічників та виборних від 16 вересня 1735 р. подибуємо і визначення тих умов, за яких козак міг офіційно виставити для військової служби замість себе наймита, а також відомості про джерела вербування най-

¹ *Стороженки. Семейный архив*, т. VI. К., 1908, стор. 118.

² В. А. Дядиченко. Назв. праця, стор. 416.

³ ЦДІА УРСР, ф. 75, оп. 2, спр. 134 та ін.; *Е. Альбовский*. Назв. праця, стор. 146.

митів. Передусім це — збіднілі козаки, перед якими стояла дилема — або йти в наймити, або — в підпомічники. Наймитів міг виставляти козак — власник промислів або земельних маєтностей, якщо сам він був не придатний до служби чи самотній і нікому було обробляти землю, коли він йшов у похід. При цьому бралася підписка як у наймита із зобов'язанням про виконання ним служби, так і в господаря — про цілковите і достатнє забезпечення наймита. Нагляд за виконанням цих зобов'язань мав здійснюватися полковниками та іншою старшиною¹.

Таким чином, у багатьох випадках офіційно дозволялася заміна козака, відправка ним замість себе заступника. І зумисне обумовлювалися ті обставини, за яких це вважалося можливим: тяжка хвороба, стихійні лиха, пограбування господи, смерть кого-небудь із сім'ї, що мало спричинитися до занепаду господарства².

Надзвичайно цінною з цього боку є відомість, складена в Чернігівському полку на підставі сотенних відомостей у серпні 1737 р. Документ зветься «О козаках выборных, кои вместо себя братьев, свойственников, наймитов и детей отправили за болектныя, увечьем и отлучкой до указа, а особливо за побегом с домов, и за расходом безвестно, и за определением в комиссары, и за протчим, о чем ниже явствует, которым и в нынешний поход выступить и зачим не можно, августа 26 дня 1737 года»³. З цієї відомості можна з'ясувати ті умови, за яких дозволялася відправка до війська заступників. Найчастіше згадуються обставини, пов'язані з хворобою та старістю: «стар, дряхл, немощен, окалечен, увечен, глух, слеп, болен на голову, руку отрубил, на руке трех пальцев нет» і т. д. Таких в Чернігівському полку набралось 41 чоловік. Прихильно реагували сотенні власті на посилення купеческим отлучались». Представитими козаками, які «за промыслом купеческим отлучались». Представитими сотенної верхівки прикривалися роботою в різних комісіях, маркітантством, виконанням обов'язків в полковій канцелярії, «управленіем дел сотенных», «атаманством» і т. ін. Таких було 18 чоловік, і характерно, що вісім з них — вихідці із однієї сотні — Городницької. Це може бути свідченням того, що в цій сотні старшина допускалась до зловживань, за хабарі незаконно звільняла від походу багате козацтво. П'ятеро виборних, за наведеною відомістю, звільнялися від походу через те, що тримали наймитів у гусарських полках. До цієї відомості потрапили й окремі репрезентанти неможливого прошарку козацтва Чернігівського полку, стосовно котрих було зафіксовано, що вони по-далися в степ на заробітки. Були занесені у відомість і зовсім незаможні козаки. Про них писалося: «за нищетою своею к походу себя ничем спорадить не могут» або: «погорел, а затем спорадить к походу

¹ Распоряжение князя А. И. Шаховского..., стор. 87—88.

² Права, по которым судится малороссийский народ. К., 1879, стор. 64.

3 ЦДИА УРСР, ф. 108, оп. 2, спр. 27, арк. 11.

себя никак не возьмет» тощо. Таких налічувалося 11 чоловік. Та найпоширеніша графа в цій відомості нотувала, що перелічені в ній козаки втекли невідомо куди, залишивши свої хати. Кількість їх досягала 35 чоловік. Це були козаки, котрі намагалися звільнитися від військової служби, яка нічого не обіцяла, окрім розорення, втечею. Можна гадати, що якраз вони репрезентували собою незаможний прошарок козацтва, тому що могли залишити свої хати.

Поширення втеч спостерігалось не тільки в козацькому війську, але й в усій російській армії, служба в якій у першій половині XVIII ст. стала особливо тяжкою¹. Під час війн 1711 та 1735—1739 рр. видається ряд царських указів про боротьбу з біглими рекрутами: в лютому і жовтні 1711 р., в липні 1736 — таємний царський указ, а перед тим — наказ Сенату «брити лоби» рекрутам, щоб у випадку втечі їх можна було розпізнати. У цих указах крім погроз втікачам суворими карами, у тому числі каторгою та стратою, писалося також про прощення втікачів, коли вони добровільно з'являться в полк. Подібні інструкції та укази видавали і козацькі полкові канцелярії. Харківська полкова канцелярія не раз писала про те, щоб усі втікачі Харківського полку з'явилися в канцелярію «без всякого страху»². Але такі заклики мало допомагали, і в полкові канцелярії продовжували надходити повідомлення сотників про втечу козаків. Сотенні та полкові канцелярії намагалися добитися, аби замість втікачів йшли у похід їх заступники — родичі тощо.

Відтак зникнення козака не звільняло його сім'ї від військової служби. 20 квітня 1739 р. Стародубська полкова канцелярія, як і Чернігівська, вимагала, щоб за відсутніх козаків йшли до війська їх «брати та свояки»³.

Поза будь-якими рубриками аналізованої вище відомості були ті малоімущі козаки, які не могли йти служити самі за себе з тієї причини, що найнялися служити за інших, в даному випадку за представників родини генерального обозного Лизогуба: один — за Костянтина Лизогуба, інший — за сина обозного Григорія Лизогуба.

Таким чином, загальний характер військової повинності для козацтва Лівобережної та Слобідської України не виключав численних винятків, які узаконювали місцеві уряди.

Ухилення старшини та привілейованої козацької верхівки від військової служби. Ще більш поширеним явищем були спроби привілейованого козацтва просто ухилитися від військової служби, навіть не посилаючи замість себе заступників. Це спричинялося не лише до

¹ В. Н. Азюков. Военный приказ (к истории комплектования и формирования войск в России в начале XVIII в.). — Сборник «Полтава» (к 250-летию Полтавского сражения). М., 1959, стор. 244—245.

² Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові, ф. Харківська полкова канцелярія, спр. 94, арк. 70—71, 130.

³ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 919, арк. 9.

деградації бойових якостей армії, але й до кількісного зменшення українського війська.

Вищі козацькі уряди, які під час воєнних дій зобов'язані були мобілізувати щорічно певну кількість козаків та старшини, повели енергійну, але не завжди плідну боротьбу з ухиленням від військової служби привілейованої козацької верхівки.

Навіть царський уряд, що, як правило, не втручався у процес комплектування та мобілізації козацького війська, під час російсько-турецької війни 1735—1739 рр. зайняв іншу позицію. Вважаючи, що успіх тих або інших воєнних операцій залежатиме від чисельності козацького війська, оберненого на складову частину російської армії, він вимагав від козацьких властей обов'язкової й термінової мобілізації старшини та заможного («знатного») козацтва, тобто бунчукових та значкових товаришів. Російське командування покладало на своїх офіцерів, відтоваришів. Однак мобілізація привілейованої козацької верхівки та старшини була нелегкою справою. Уникання військових обов'язків бунчуковими та значковими товаришами було настільки наполегливим, що його не могли подолати ні укази, ні штрафи, ні погрози. Заздалегідь до виступу в похід від сотників вимагали скласти списки бунчукових та значкових товаришів, що мешкали на території їх сотні, побувати у них дома і зібрати підписки із зобов'язанням прибути до збірної пункту у потрібну хвилину. Але все це було замарним, на збірний пункт вони не з'являлися. Знову розсилали ордери та укази і знову без наслідків. Навіть під час маршу козацького війська і його окремих полків не поминало спроб притягти бунчукових та значкових товаришів, що ховалися, до походу.

Полковникові простіше було порахуватися зі значковими товаришами, оскільки вони були виключені із сотенної юрисдикції і підлягали полковому уряду. Бунчукові товариші, які перебували «під бунчуком гетьмана», почували себе й економічно певніше і являли собою, власне, феодалів, що мали свої маєтки і кріпаків. У мирний час вони не відчували ніяких військових повинностей, а під час війни всілякими способами ухилялися від походів. Як кваліфікувала сама Генеральна військова канцелярія, бунчукові товариші «токмо именем казачьим щитятся...», а войсковой служби не отправляют». Ця найзаможніша козацька верхівка, що не підлягала полковій юрисдикції, вважала себе взагалі цілком незалежною від полкових старшинських властей і не вважала підкорятися їм. Полковник міг лише пропонувати, а не вимагати від неї з'явитися на службу. Бунчуковими товаришами займалася Генеральна військова канцелярія. 18 квітня 1739 р., наприклад, вона зажадала від полковників взяти від бунчукових товаришів, що живуть у сотнях, під загрозою смертної кари підписку із зобов'язанням виступити в похід і прибути «на рандеу», тобто на збірний пункт всієї армії,

кових товаришів від походу під приводом їхньої участі у роботі тих або інших комісій. В численних наказах про мобілізацію значкових товаришів полкові канцелярії, погрожуючи сотникам страшними карами за невиконання цих наказів, пропонували їм не приймати від значкових ніяких відмовок про роботу в комісіях. Такою ж була вказівка гетьманського уряду і щодо бунчукових товаришів¹. Оскільки на полковника покладалася цілковита відповідальність за виступ у похід, в полках за значковими товаришами було впроваджено найсуворіший контроль, на них складався окремий реєстр. Сотник за цим реєстром був зобов'язаний без вагання відправляти у похід всіх до одного значкових товаришів. Якщо ж раптом у сотні і виявлялися значкові, що не потрапили до реєстру, згідно з указами і їх треба було відправляти слідом за відбулою армією, а вельми затятих дезертирів із значкових товаришів сотники мали доставляти на збірні пункти під власним наглядом².

Полковники нещадно розправлялися із значковими товаришами, що дезертирували. Так, 1 травня 1739 р. Шептаківському сотенному правлінню від стародубського полковника Радіщева із табору під Овдіївкою було надіслано вимогу негайно розшукати двох значкових товаришів — Ярофія Вербицького та Федора П'ятківського — Шептаківської сотні, які не прибули в полк. Коли їх не виявиться дома, приписувалося з'ясувати, де вони, і послати за ними гінців. Навіть якщо вони з запізненням відбули в похід, все одно в дорозі їх слід наздогнати, закувати у колодки і разом з усім військовим «прибором» і зброєю, спорядженням та кіньми «при нарочних» відрядити до Стародуба, звідки їх відішлють з цими ж нарочними слідом за Стародубським полком. Наздогнавши полк, нарочні повинні передати Вербицького та П'ятківського полковникові Радіщеву. А в полку їх чекало жорстоке покарання киями, після чого вони мали пройти 100 верст закутими «за горло при пушках»³. Чи знайшли названих значкових, і наскільки було здійснено над ними так детально «опрацьоване» покарання, даних у документах не виявлено, хоч нарочні мали взяти у полковій команді свідоцтво про доставку значкових і, повернувшись до сотень, передати його до канцелярії.

Тимчасом архівні документи свідчать, що дезертирство значкових товаришів, як і бунчукових, продовжувалося протягом кожної кампанії. Минав червень, а потім і липень, а від сотенних правлінь та полкових канцелярій вимагалось реєстрів: скільки значкових відбуло, скільки і з яких причин — ні.

Варто вказати і на ту обставину, що розорення козацьких господарств внаслідок війни частково торкнулося і привілейованого прошарку. Через те в останній рік війни в деяких випадках навіть значкові товариші з'являлися на збірні пункти у такому спорядженні, яке далеко

¹ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 918, арк. 21, 25.

² Там же, арк. 29; спр. 919, арк. 9, 21.

³ Там же, спр. 921, арк. 17; спр. 922, арк. 17, 26.

не відповідало вимогам. Майор Ходирев, надісланий до Стародубського полку для проведення мобілізації, повідомляв, що деякі значкові мають лише по одному коню¹.

Козацькі військові власті домагалися, щоб не тільки значкові і бунчукові, але й уся без винятку полкова і сотенна старшина йшла у похід. Прагнучи перешкодити спробам старшини переховатися від служби, Генеральна військова канцелярія наказала, щоб на час походу в полкових канцеляріях для ведення полкових справ залишався лише один старшина, який минулого року брав участь у кампанії². Мобілізації підлягала і сотенна старшина. Як правило, керівництво сотнею під час спорядження козаків у похід, оскільки сотник мав бути на чолі сотенної похідної команди, покладалося на сотенного писаря³.

Для участі в поході із комісій відкликалися всі старшини. Виняток робився тільки для комісій, що збирали та описували волів для російської армії⁴. Таким чином, від походу офіційно звільнялися лише окремі старшини.

Серед старшини, яка відповідала за укомплектування козацького війська і мала своєчасно забезпечити цілковиту його мобілізацію та очолювати козацькі полки, сотні і загони в поході, також зустрічалося багато тих, що намагалися ухилитися від військової служби.

Передусім старшина прагнула послати замість себе заступників («наказних»), тобто старшину рангом нижче, а іноді й просто рядових козаків. Румянцев, що провадив 1739 р. мобілізацію нерегулярних полків до російської армії, особливо підкреслював у своїх ордерах, щоб «полковники и старшина в тот поход пошли настоящие сами, а не так, как в прошлом году, многие наказные были»⁵. Найчастіше старшина просто не з'являлася на пункт збору, іноді навіть вдаючись до втечі.

Старшина і привілейована козацька верхівка — бунчукові та значкові товариші — не лише самі уникали військової служби, але й дітей своїх оберігали від військових повинностей і особливо від участі у війні. Таке становище настільки ввійшло у практику, що вважалося неохитним.

Під час війни 1735—1739 рр., коли від кожного полку вимагалось виставити певну кількість війська, полкові канцелярії порушили питання, як бути із старшинськими дітьми та дітьми бунчукових і значкових товаришів. Оскільки при мобілізації господарча одиниця вважалася основою, цим принципом прагнули прикритися старшини та привілейоване заможне козацтво для звільнення членів своєї сім'ї від військової служби. Свою відмову йти на війну старшинські діти та діти бунчукових і значкових товаришів мотивували тією обставиною, що їхні

¹ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 921, арк. 8.

² Там же, арк. 30; спр. 918, арк. 50.

³ Там же, спр. 918, арк. 21.

⁴ Там же, арк. 16.

⁵ Там же, спр. 919, арк. 10.

батьки мобілізовані, а вони живуть з ними на спільному дворі невідокремлено. Внаслідок цього складалася надзвичайно несправедлива система комплектування. Від неможливого і малозможного козацького господарства часто мобілізувалося в похід по два-три чоловіка, а від старшинського господарства і обширних маєтків бунчукових та значкових товаришів, що нерідко мали характер крупних феодалських володінь, — по одному, а то й зовсім ніхто не йшов.

Похідна військова Генеральна канцелярія категорично відкидала будь-які доводи козацької верхівки і вимагала мобілізації всіх без винятку старшинських синів, оскільки під час війни дорогий кожен козак, здатний виконувати військову службу. У мобілізаційних ордерах неодноразово застерігалася, що до армії мають йти й ті старшинські діти, які живуть на одному дворі без будь-якого розподілу з батьками або братами, хоч останні й відбувають військову службу¹. Така вимога, наприклад, була досить категорично висловлена в універсалі Генеральної військової канцелярії 1739 р.²

Сотникам ставилося в обов'язок розшукувати по хатах дітей старшин, значкових та бунчукових товаришів і без огляду на будь-які обмовки доставляти їх в полкові канцелярії під вартою «для допросу». Полкові канцелярії іноді надсилали до сотенних правлінь накази про спорядження в похід конкретних старшинських дітей. Так, у березні 1739 р. Стародубська полкова канцелярія зажадала від шептаківського сотника, щоб він негайно відрядив у похід синів небіжчика обозного Панаса Єсимонтовського — Івана та Степана³. Такі ж вимоги вищі військові козацькі власті висували і щодо мобілізації синів привілейованих прошарків козацтва — бунчукових та значкових товаришів. На початку травня 1739 р. перед спорядженням у похід полкова канцелярія Стародубського полку за вказівкою Генеральної військової канцелярії вимагала подати їй протягом доби відомості про «знатних» та їхніх дітей, які знаходяться дома⁴.

В слобідських полках із старшинських дітей 1714 р. було створено привілейований прошарок так званих «підпрапорних». Підпрапорні — їх ще називали «хоружими», оскільки вони перебували при полковому прапорі («хоругві»), — не підпорядковувалися сотникам і були у безпосередньому віданні полковника. За розписами в полках їх мало бути по 40—50 чоловік. З них формувалася окрема команда для виконання різних доручень полковника. Від останнього залежало призначення в команду хоружих. Саме з цієї команди вербувалися кандидати на вакантні посади сотників⁵. Під час війни 1735—1739 рр., особливо в останні її роки, всіх старшинських дітей і дітей підпрапорних, котрі

¹ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 921, арк. 6, 31.

² Там же, арк. 30, 31; спр. 918, арк. 57.

³ Там же, спр. 918, арк. 7, 57.

⁴ Там же, спр. 921, арк. 31.

⁵ В. Альбовский. Назв. праця, стор. 111—113.

досягли мобілізаційного віку, але не несли служби, виконуючи тільки окремі тимчасові доручення, наказано було призначити підпрапорними, якщо вони відповідали необхідним вимогам, а решту перевести в рядові козаки¹.

Не менш гостро стояло питання про комплектування козацького війська за рахунок володінь обшитою старшини, тобто старшин у відставці. Останні не зобов'язані були служити, хоч і могли ще виконувати різні військові доручення, бодай би, скажімо, брати участь у роботі комісій. Тимчасом обшитою старшина, маючи значні маєтності і живучи у великому матеріальному достатку, навіть розкоші, не тільки не служила сама, але й її діти, племінники та інші родичі, придатні до служби, були поза будь-яким обліком і підзвітністю («з домів їх нема служби»)².

Таким чином, у козацькому війську намічається тенденція замінити в умовах війни принцип відбуксування військової служби від кожного маєтку або двору загальною подушною мобілізацією. Це сіяло незадоволення серед старшини та привілейованих прошарків козацтва і викликало всілякий опір з їх боку. Тому мобілізація старшинських дітей та дітей привілейованої верхівки козацтва завжди проходила з надзвичайними ускладненнями і ніколи не була достатньо успішною.

Віковий склад козаків Чернігівського і Ніжинського полків 1736 р.

Вік (в роках)	Кількість козаків		Вік (в роках)	Кількість козаків	
	Чернігівський полк ³	Ніжинський полк ⁴		Чернігівський полк ³	Ніжинський полк ⁴
18	3	—	32	6	2
20	35	44	33	—	29
21	1	33	34	—	5
22	2	39	35	10	2
23	4	36	37	2	1
24	7	20	38	—	1
25	45	65	40	30	8
26	—	39	45	2	—
27	—	16	47	1	—
28	—	23	50	8	1
29	—	6	55	1	—
30	81	81	60	3	—
31	—	1			

¹ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 919, арк. 5.

² Там же.

³ Полкова, Білоуська, Вибільська, Слабинська, Роїська, Середнівська, Городницька, Киселівська, Понорницька, Березинська та Столинська сотні (ЦДІА УРСР, ф. 75, оп. 2, спр. 134).

⁴ Лугинська, Олишівська та інші сотні (там же, ф. 64, спр. 293, арк. 3, 8—9; спр. 970, арк. 4—5 та ін.).

Віковий склад козацького війська. Вікові межі при мобілізації не визначалися точно, проте українські військові власті вимагали, щоб до діючих військ не посилалися дуже старі або неповнолітні¹. У квітні 1739 р. Генеральна військова канцелярія розповсюдила указ, зобов'язуючи полковників ретельно стежити за тим, щоб між мобілізованими козаками не було «ні малих, ні дуже старих»².

Однак на підставі аналізу іменних відомостей, які вказують і на вікові дані, можна зробити висновок, що крайніми віковими межами були 20 і 60 років. При цьому найбільша кількість мобілізованих козаків мала вік від 20 до 30 років. Якщо взяти кількісну пропорцію по сотнях, то на кожну з них в деякі роки десятирічного періоду припадало по кілька десятків козаків віком від 31 до 40 років. Кількість козаків у віці понад 40 років щороку не перевищує 9—10, а за 50 років їх нараховуються одиниці на всі сотні полку. Таблиця на стор. 39 дає уявлення про віковий склад козаків 11 сотень Чернігівського полку і 5 — Ніжинського 1736 р.

Отже, в питанні про вікові межі при мобілізації до козацького війська можна провести аналогію з віком рекрутів царської армії, який визначався від 18—20 до 30 років³.

Територіальний принцип комплектування та мобілізації війська. Рядове козацтво, як і старшини, мобілізувалося за територіальною ознакою. Територіальний принцип комплектування козацького війська зберігався протягом всього часу його існування. Кожна адміністративно-територіальна одиниця — сотня і полк — під час мобілізації була основою і джерелом комплектування військових одиниць, насамперед — полків та сотень. Організація комплектування та мобілізації, як звичайно, починалася з вказівки Генеральної військової канцелярії, що на підставі указу вищого російського командування видавала ордер про підготовку і збір козаків до походу⁴. Цей ордер мандрував по інстанціях до полкових канцелярій, а звідти — до сотенних, які в свою чергу перепроваджували його курінним отаманам. Курінь за своєю малочисельністю ніколи не виступав як тактична одиниця, але завжди виконував адміністративно-господарчо-організаційну функцію. Так, навіть наприкінці війни зведення про участь козаків у війні писалися по куренях⁵. Але незважаючи на те, що практично мобілізація війська починалася в куренях, основною первинною ланкою її вважалася сотня.

Численні ордери полкових канцелярій, які направлялися до сотенних правлін з щоразу повторюваними погрозами покарання штрафами, ба навіть смертною карою у разі невиконання указів, вельми перекон-

ливо свідчать, з яким тертям та перешкодами і наскільки повільно відбувалося комплектування загонів виборних козаків у сотнях¹. Надзвичайно повільні темпи мобілізації визначалися насамперед принципами комплектування та забезпечення військ. Робота по мобілізації до діючої армії щороку провадилася заново. Верхівка козацтва завдяки своїй економічній могутності ухилялася від участі у поході. Внаслідок зубономічній розорення певної частини козацького війська козаки неспроможні були досить швидко, в повному складі і з необхідним забезпеченням підготуватися до походу. Наприкінці ж російсько-турецької війни 1735—1739 рр. лівобережні і особливо слобідські полки дійшли до «крайнього розорення», як писалося в офіційних документах того часу. 1739 р., дарма, що мобілізація тяглася три місяці (березень—травень), слобідські полки змогли виставити лише половину складу, який вимагався².

Включення козацького війська безпосередньо до російських збройних сил і підпорядкування його командирам Української дивізії ще більше ускладнили процес мобілізації козаків, збір полків та відправлення їх у похід. Виступ козацьких військ утруднювався передусім великою кількістю інстанцій, по яких передавалися накази. Як правило, ликою кількістю інстанцій, по яких передавалися накази. Як правило, коли уряд Анни Іоанівни ухвалював план кампанії, з'являвся «высочайший указ» про готування до походу. За тодішніх умов зв'язку на передання указу по інстанціях потрібно було витратити значний час. Так, 1739 р. отриманий Румянцевим 18 березня «высочайший указ» про спорядження в похід Генеральна військова канцелярія розіслала по полках 13 квітня. В Стародубі його було отримано 27 квітня і відразу ж розіслано по сотнях. До Шептаківської сотні він дійшов 1 травня, тимчасом як стародубські козаки мали вже 26 квітня прибути на місце згрупування³. Саме такі обставини і спричинялися до того, що Генеральна військова канцелярія, як правило, завжди писала свої накази вдруге, а в полки — навіть втретє і більше⁴.

У зв'язку з цим готування до походу провадилося завчасно. Ще взимку, задовго до очікуваної дати виступу в похід, який завжди призначався на пізню весну, коли навіть ця дата була ще невідома, козаки у вказаній кількості із усім необхідним мали бути готовими за сигналом відправитися до армії⁵. Їм було заборонено відлучатися з дому і далеко їздити своїми кінями, а також використовувати їх на тяжких роботах. Найбільше це стосувалося козаків, які призначалися для відбуксування сторожової служби взимку. Така система, зрозуміло, несприятливо відбивалася на козацькому господарстві, сковуючи ініціативу і порушуючи сезонний ритм сільськогосподарських робіт.

¹ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 919, арк. 4.

² Там же.

³ А. К. Байов. Назв. праця, т. II, стор. 20.

⁴ Під час походу добавлялася ще одна інстанція — Генеральна похідна військова канцелярія.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 923, арк. 3, 8—9; спр. 970, арк. 4—5 та ін.

¹ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 919, арк. 9 та ін.

² А. К. Байов. Назв. праця, т. II, стор. 86—87.

³ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 919, арк. 8; спр. 921, арк. 30.

⁴ Там же, спр. 921, арк. 1.

⁵ Там же, спр. 919, арк. 11 та ін.

Десь за місяць до відкриття кампанії неслася нова хвиля ордерів, в яких вимагалось, щоб кожний козак підготував себе до походу так, щоб міг, одержавши наказ про марш, негайно, за 24 години, покинути домівок¹.

Та мобілізація козацьких полків затягувалася настільки, що верховне командування не раз переносило термін прибуття козаків на місце зосередження і навіть відтягувало дату відкриття кампанії, час виступу всієї армії. 18 березня 1739 р. Румянцев отримав, як ми вже згадували, «высочайший указ» про підготовку до походу українських козаків. Прибуття їх до Дніпра було призначено на першу половину квітня, а потім — на 1 травня. Командуючий 2-ою (Донською) армією Лассі, так і не дочекавшись козаків, виступив у похід без них².

Вся мобілізаційна процедура покладалася на полковників та сотників. Під час російсько-турецької війни 1735—1739 рр. кожної кампанії 20-тисячний наряд козаків на Лівобережній Україні і 5-тисячний — на Слобідській розподілялися по полках. Від кожного полку вимагалось, щоб запланована кількість виборних козаків, «до служби придатних», була укомплектована «в ружю, пороку, пулях, свинцю», провіантом і двома кіньми «надійними». Так, 26 квітня 1739 р. за «експозицією» головнокомандуючого Мініха Стародубський полк мав виступити у повному складі: сам полковник з усією полковою старшиною і сотниками, і значковими товаришами, і рядовими двокінними козаками, і старшинськими дітьми, і тими, що називаються бунчуковими товаришами, але військової служби з військовими не несуть, артилерією «о трьох пушках» із приладдям та обслугою³. Мобілізація полку була справді тотальною. Не залишали козаків навіть для зв'язку. Коли наприкінці січня 1739 р. необхідно було надіслати до обозного Ханенка, що очолював Стародубську полкову команду, іменні списки козаків, виділених для його команди, то «нарочними» наказали призначити міщан⁴.

Генеральна військова канцелярія, як і російське командування, вимагала, щоб відомості та рапорти про відправку козаків полку, підписані полковниками і полковою старшиною, містили інформацію не лише про те, скільки козаків відправлено (поіменно), але й про те, скільки належало відправити за генеральним розписом. Якщо цифра відправлених не відповідала генеральному розпису, треба було вказати, хто у цьому винен⁵.

Полкова старшина розбивала наряд по сотнях, в свою чергу домагаючись від сотенної старшини, щоб вона підготувала до походу заплановане на сотню число козаків, відрепортувавши про це полковій кан-

целярії. Сотники мали перевірити спорядження козаків негайно по отриманні указу, а потім ще кілька разів, тримаючи до самого походу козаків під контролем, аби вони не знизили рівня своєї матеріальної готовності¹.

Сотники під час комплектування повинні були подавати до полкової канцелярії відомості, які б відображали стан підготовки козаків сотні до походу. Відомості мали бути іменними і докладними. Очоливши своїх козаків, сотенна старшина зобов'язана була привезти відомість про стан сотні на пункт збору полку і пояснити причини неполадок, якщо такі є².

Місцем збору сотенної команди, як правило, було головне місто чи містечко сотні, а полку — полкове місто. Пункти зосередження всіх лівобережних і слобідських полків визначав головнокомандуючий Мініх. 1737 р. згідно з поділом головної російської армії на три корпуси було визначено три пункти зосередження — Переволочна (командуючий Мініх), Келеберда (командуючий Румянцев) та Кременчук (командуючий Гессенгамбурзький). 1738 р. мініхівська армія зосередилася на Омельникові, а армія Лассі — поблизу Ізюма. 1739 р. місцем генерального огляду і пунктом зосередження було оголошено с. Машів.

Для зорганізування мобілізації та контролю над її здійсненням полкова адміністрація відряджала до сотень своїх представників. Скажімо, до Шептаківської сотні з цією метою було відряджено полкового обозного Миколу Ханенка³. Російське командування з свого боку надіслало до козацьких полків офіцерів для сприяння та прискорення мобілізації. Маркович у своєму щоденникові пише про це 7 жовтня 1736 р.: «Для скорейшого выгону козаков офицеры определены»⁴. 1736—1737 рр. Борятинський, а 1739 р. Румянцев, займаючись мобілізацією українського лівобережного війська, за вказівкою із Петербурга розіслали до полків спеціальних «нарочних» російських офіцерів, які крім здійснення інспектування та контролю мали взяти безпосередню участь в мобілізації («для принуждения к походу обще с полковниками»). До кожного полку було надіслано штаб-офіцера, а на допомогу йому — обер-офіцера. Цим «нарочним» надавалися широкі повноваження, і від полкової та сотенної старшини вимагалось, щоб вони всіляко сприяли їм. Перед відправкою полків на «рандеу» ці офіцери повинні були оглянути війська і перевірити їх бойову готовність. До Стародубського полку «нарочним» прибув майор Ходирев. Йому ставилося в обов'язок забезпечити спільно з полковником Радіщевим мобілізацію полку. Він обов'язково мав бути присутнім при наряді і відправці полку⁵. На Слобідську Україну також було відря-

¹ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 921, арк. 8.

² Там же, спр. 919, арк. 8.

³ Там же, спр. 921, арк. 7.

⁴ Там же, спр. 918, арк. 25.

⁵ Там же, спр. 921, арк. 2.

¹ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 919, арк. 8.

² Там же, спр. 921, арк. 1.

³ Там же, спр. 919, арк. 8.

⁴ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 93.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 919, арк. 13—17.

джено штаб-офіцерів, забезпечених детальними інструкціями. Так, до Харківського полку було направлено полковника Пассека¹. Однак і цей захід не забезпечував нормального проведення мобілізації.

Покарання на випадок зволікання мобілізації або уникання її завбачалися досить суворі. Грошовий штраф з полкової старшини за неповну мобілізацію утримувався в розмірі двох карбованців, їй погрожували конфіскацією «рухомого й нерухомого майна», а полковникам — розжалуванням і навіть «лишенням живота», тобто смертною карою. Шептаківському сотникові Маньківському, наприклад, вказувалося: коли він не прибуде із своєю сотнею на огляд полку на 14 квітня 1739 р., то буде оштрафований, і ніякі одмовки його не врятують². Козаків, що ухилялися від мобілізації, передбачалося брати під варту і силою доставляти до пункту зосередження групи лівобережних полків. Якщо ж хтось із козаків переховувався, наказувалося піддавати репресії його близьких: «жон их и домашних держать под караулом»³.

Але ні кари козакам, ні погрози Румянцева та інших царських командирів на адресу полковників не могли врятувати становища. Мобілізувати бажану кількість людей було неможливо. Прив'язаність козака до свого господарства, великі відстані від сотень до місць зосередження військ — все це спричинялося до того, що мобілізація провадилася з черепашачою швидкістю. Важливою причиною незадовільної мобілізації був економічний занепад, масштаби якого зростали з кожним роком. Війна велася Мініхом та його прислужниками по-хизацькому, за рахунок українського трудящого населення. Мініх і знати не хотів про дійсний стан козацтва та всього українського народу. Його вимоги щодо мобілізації козацтва, збирання худоби і продовольства, а також матеріального постачання війська перевищували економічні можливості України. Внаслідок цього війна викликала все більше розорення козацьких та селянських господарств, а їх стан не міг не відбиватися на ході мобілізації.

¹ Е. Альбовский. Назв. праця, стор. 139.

² ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 919, арк. 5; Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 93.

³ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 919, арк. 5.

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПОРЯДКУВАННЯ

Кавалерія і піхота. Лівобережне та слобідське козацтво за родами військ поділялося на кавалерію і піхоту. Втім такий поділ умовний. Кількісна пропорція між кавалерією та піхотою в українському війську не була постійною і впливала з економічного рівня козацтва на тому чи іншому етапі його розвитку. В попередню добу, в XVI — першій половині XVII ст., піхота переважала кількісно і за своїм значенням посідала пріоритетне місце в козацькому війську. З кінця XVII ст. спеціальне формування козацької піхоти припинило своє існування. З цього часу вже вважається, що козацьке військо — це насамперед кіннота.

Козак, як вже неодноразово наголошувалося, мав з'являтися на службу з двома кіннями, що було можливим не для всіх козаків. Певний відсоток їх прибував до збірних пунктів з одним конем, а то й зовсім без коня. Безкінні козаки і становили у козацькому війську піхоту. Її джерелом було малоіміще козацтво, і це визначало соціальне становище піхоти.

Основна маса піхоти виконувала допоміжну і почасти сторожову службу: працювала на будові і лагодженні укріплень та фортець, чатувала на них, супроводжувала судна з провіантом, обслуговувала обози та артилерію тощо. Лише окремі піхотні козацькі частини вирушали в похід.

За російсько-турецької війни 1735—1739 рр. козаки-піхотинці у кількості 1000—2000 чоловік як окреме формування щороку споряджалися до місця воєнних дій у складі російської армії під командуванням Лассі. Крім того, з кожним кінним полком вирушав у похід певний відсоток піхотинців, котрі працювали на спорудженні тимчасових земляних укріплень на марші та під час готування до битви. Вони використовувалися також для обслуговування обозу і гарматного парку діючого війська. У зв'язку з тим, що в українському козацькому війську чинником, який регулював кількісне співвідношення між кіннотою і піхотою, був матеріальний рівень козацтва, саме він визначав поділ війська ще й на такі, по суті, майнові групи, які не відповідали військовій структурі, але з якими не можна було не рахуватися, коли формувалися полки. Ці групи (вони фігурують в усіх козацьких відомостях, списках та реєстрах) були такі: кінні озброєні, кінні беззбройні,

Співвідношення між різними майновими групами козацтва в Полтавському полку
в 1733 і 1735 рр.

‘Тактичні та організаційно-господарчі одиниці козацького війська. Основну організаційно-тактичну одиницю козацького війська становила сотня. Кількісний склад сотень не був однорідним. На Лівобережній Україні кількість козаків у ряді великих сотень досягала майже тисячі. Від деяких з них у похід вирушало набагато більше сотні козаків. Тимчасом на Слобідській Україні до складу сотень не входило й ста чоловік. Скажімо, кількість козаків у сотнях Харківського полку була такою: 1-а Харківська сотня — 48, 2-а Харківська сотня — 47, Пересіченська — 33, Вільшанська — 45, Хорошівська — 28, Мереф’янська — 29, Соколівська — 44, Деркачівська — 49, Золочівська — 32, Люботинська — 26, Вугільчанська — 38, Валківська — 52, Перекопська — 29, Тишківська — 12, Липецька — 38, Салтівська — 50².

² Е. Альбовский. Назв. праця, стор. 129.

Полк	Кількість козаків		
	1700 р.	1733 р.	1743 р.
Острогозький	350	800	1000
Сумський	1230	800	1000
Ахтирський	820	1000	1000
Харківський	850	800	1000
Ізюмський	250	800	1000

Сотні поділялися на курені, що, як вже відзначалося, виконували лише організаційно-господарчі функції. У складі сотні було до десяти куренів. Кожен з них об'єднував кілька територіально близьких сіл. Шептаківська сотня, наприклад, складалася з чотирьох куренів: Шептаківського (села Шептаків і Кистра), Биринського (села Бучків і Прокіпівка), Бучківського (села Бучків, Старі Андрійовичі і Пішна-Рева) та Хворостовецького (с. Хворостовець). До кожного куреня входило по десять, а то й більше виборних козаків і підпомічників.

² Бантыш-Каменский. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства, в 3-х частях. СПб., Киев — Харьков, 1903, стор. 589—590.

Поділ на курені був дуже нетривким. Так, кількість їх у Шептаківській сотні мінялася від чотирьох до шести. Таких же частих змін зазнавали і назви куренів.

Загальна кількість козаків у Лівобережному війську завжди перевищувала цифру, визначену «Статтями» та указом про поділ на виборних і підпомічників. В. А. Дядиченко вважає, що на початку XVIII ст. кількість козаків на Лівобережній Україні становила 40—50 тис. чоловік¹, а Бантиш-Каменський для 1723 р. визначає її числом 55241, серед яких було 38701 кінних і 16540 піших². Але кількісний склад діючого козацького війська був значно вужчим, ніж загальна чисельність усього козацтва. Таке становище спостерігалось як на Лівобережній, так і на Слобідській Україні.

Загальна кількість «служивого» слобідського козацького війська визначалася царськими указами. Так, 1700 р. вона дорівнювала 3500 чоловікам, 1729 р., зі створенням регулярних слобідських рот, а з них — Слобідського драгунського полку, до якого ввійшов певний відсоток козацтва слобідських полків, кількість козаків у полках знову впала. 1733 р., під час реформи слобідських полків та перепису всього слобідського населення, кількість козаків Слобідського війська було визначено царським указом у 4200 чоловік. 1743 р. указ офіційно визначав кількість «служивих» слобідських козаків (аж до ліквідації слобідських полків 1764 р.) в 5 тис. чоловік. Усіх козаків, з урахуванням резерву «синів та свояків», 1732 р. налічувалося 23565 чоловік, 1763 р. — 58731. Все ж козацьке населення Слобідської України з жінками та дітьми 1732 р. становило 47 тис., а 1763 р. — 116 тис. чоловік³.

У мирний час не було потреби в мобілізації всього козацького війська. Сторожову прикордонну, а також допоміжну службу, насамперед побудову фортець, виконували окремі наряди козаків і, як вважалося, по черзі.

Під час війни російське командування завжди намагалося мобілізувати все козацтво. Однак, як ми вже говорили, це було нездійсненним. Економічні спроможності козацтва регулювали кількість козаків, які могли брати участь у походах, сторожовій та допоміжній службі. Протягом війни 1735—1739 рр. кількісний склад козацького війська весь час змінювався з тенденцією до зменшення внаслідок не лише воєнних втрат, але й зубожіння козацьких господарств та диференціації козацтва. Незважаючи на це, вимоги головнокомандуючого Мініха про наряд козацьких військ не тільки не зменшувалися, а навіть зростали. Тому козацька адміністрація змушена була поповнювати полки підпомічниками, підсусідками та селянами.

В період російсько-турецької війни 1735—1739 рр. козацьке військо

¹ В. А. Дядиченко. Назв. праця, стор. 424.

² Д. Бантиш-Каменський. Назв. праця, стор. 589—590.

³ А. Г. Олюсарский. Социально-экономическое развитие Слобожанщины, стор. 64, 65, 67, 69.

Сотенний прапор Лубенського полку.

входило до складу російських збройних сил, по кілька полків до кожної з двох діючих армій, що виступали проти турецьких військ. В межах армії полки розподілялися між дивізіями. Розподіл козацького війська між арміями не був рівномірним і не завжди відповідав військовим вимогам. Мініх зосереджував в армії, якою безпосередньо керував, кращі козацькі частини, зловживаючи своєю владою перед керівником другої армії — Лассі, котрий підпорядковувався Мініхові і як головнокомандуючому, і як президенту Військової колегії¹.

Частина козацького війська залишалася на Україні для пильнування її кордонів від татарських набігів. Це було з'єднання, що формувалося із козаків різних полків. Кількість його не визначалася російським командуванням. Здебільшого в ордерах писалося, що до вартового загону мають входити «оставшиеся от похода казаки».

На допоміжну службу, як звичайно, направляли піших козаків. Мобілізували їх одночасно з посполитим давався загальний.

Отже, під час воєнних дій козацький полк ніколи не виступав у повному складі. Входячи до російської армії, він дробився між окремими її формуваннями і мало коли діяв як незалежна тактична одиниця. Тим більше це стосується сотень. Полково-сотенний поділ козацького війська в межах російської армії зберігався лише для управління.

Точних кількісних даних про справжню участь українського народу в російсько-турецьких війнах кінця XVII — першої половини XVIII ст., з урахуванням соціально-політичних та економічних чинників, навести неможливо насамперед внаслідок втрати безлічі архівних матеріалів тієї епохи, хоч відомості про участь козацьких військ у кампаніях російської армії почали збирати ще за війни, а відповідних зведень російське командування зажадало відразу ж по її закінченню.

В нашому розпорядженні є ціла низка таких зведень, почерпнутих з архівних джерел. Це детальні відомості, складені не лише покурінно, але й поселно. Вони містять дані як про окремі кампанії і команди, так і узагальнюючі матеріали, але, повторюємо, вичерпної картини про внесок українського народу у боротьбі з Туреччиною вони відтворити не можуть. Наведені нижче дві таблиці про розподіл козацьких військових сил між двома російськими арміями та про призначення їх на сторожову і допоміжну службу в 1738 і 1739 рр. можна вважати лише частковою ілюстрацією до цієї картини.

Таблиця на стор. 52 дає уявлення про участь Лівобережного війська в кампанії 1738 р. Запорізька Січ цього року мобілізувала 4 тис. козаків. Компанійські козаки брали участь у кампанії 1738 р. у кількості тисячі чоловік². 3 тис. слобідських козаків діяли в армії Лассі, 2 тис. —

¹ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 923, арк. 1.
² Там же, ф. 51, оп. 3, спр. 6948, арк. 2—4.

Лівобережні козацькі полки в кампанії 1738 р.

Полки	Кількість козаків								
	в складі армії Мініха	в складі армії Ласці	на Українській лінії	у фортеці Азов (піших)	в Усть-Самарі та на порогах (супроводження суден)	патрулювання в районі Ізюма	в Очаківському гарнізоні	в Переволочній	всього
Прилуцький	556	—	643	154	—	—	—	—	1353
Переяславський	817	—	260	174	—	117	—	—	1368
Київський	284	—	277	128	100	—	—	—	789
Миргородський	1488	—	—	147	124	—	—	—	1759
Полтавський	500	—	—	143	—	—	100	60	803
Чернігівський	859	—	609	159	—	—	—	—	1627
Гадяцький	—	1076	—	230	—	217	140	—	2013
		+ 350 «замість слобідських полків у похід»							
Стародубський	—	661	303	139	—	—	—	—	1103
Лубенський	1141	1793 «замість слобідських полків у похід»	—	377	100	В Бахмут 200	160	—	3771
Ніжинський	—	—	1394	719	303	В Тор 134	—	—	2550
Всього	5645	3880	3486	2370	627	668	400	60	17136

в армії Мініха. Крім того, близько тисячі слобожан несли варту на форпостах¹.

1739 р. до обох російських армій, загальну кількість яких передбачалося довести до 142 тис. чоловік, планували включити 32 тис. українських козаків. Слобідські козаки повинні були виставити 6 тис. чоловік, включаючи і регулярний слобідський полк, який мав увійти до армії Мініха, а решта — 5 тис. козаків — до армії Ласці. Від Чугуївської команди вимагалось мобілізувати 300 чоловік, від компанійців — 700. Запорізьке військо у кількості 4700 козаків мало бути розподіленим між обома арміями. Від лівобережних полків царське команду-

¹ Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові, ф. Харківська полкова канцелярія, спр. 67, арк. 10; спр. 77, арк. 10; спр. 91, арк. 161, 366—367; Е. Альбовский. Назв. праця, стор. 146.

вання планувало мобілізувати понад 20 тис. чоловік (див. таблицю). Слід відзначити, що з усієї цієї кількості козаків, якої вимагалось за нарядами, місцеві власті спромоглися мобілізувати лише половину.

Кількість козаків, яку мала виставити Лівобережна Україна 1739 р.¹

Полки	До армії Мініха	До армії Ласці		Для охорони кордонів	Всього
		кінних	піших		
Гадяцький	—	1400	500	524	2424
Київський	549	—	—	298	847
Лубенський	—	2100	700	837	3637
Миргородський	1194	—	—	294	1488
Ніжинський	—	1800	800	648	3248
Переяславський	1234	—	—	1111	2345
Полтавський	882	—	—	771	1653
Прилуцький	847	—	—	547	1394
Стародубський	500	—	—	740	1240
Чернігівський	800	—	—	938	1738
Всього	6006	5300	2000	6708	21014

Артилерія. Одним з найважливіших родів військ козацької армії була артилерія. Виливання гармат на Україні — давнє ремесло. В «скарбниці» Запорізької Січі зберігалися гармати різних калібрів. Запоріжці з успіхом використовували їх у боях. Вже в перших великих козацько-селянських повстаннях кінця XVI ст. українські народні загони виступали з артилерією, а такі ватажки повстання як, наприклад, Северин Наливайко були славнозвісними самобутніми майстрами гарматної справи.

Остаточно як рід військ артилерія у козацькій армії сформувалася на початку визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Гарматний парк повсталого українського народу утворився з гармат реєстрового козацького війська, яке приєдналося до повстання, гармат Запорізької Січі, де народилося повстанське військо на чолі з Богданом Хмельницьким, гармат, які ще раніше стояли при ратушах під відданням спеціального гарматника, і, нарешті, з трофейних гармат, у значній кількості захоплених у польсько-шляхетського війська та в фортецях, відбитих козаками під час переможних битв уже з першого року визвольної війни.

¹ Таблиця складена на підставі архівних даних, опублікованих А. Байовим в примітках до II тома його праці.

Після 1654 р. дальшого розвитку набуло відливання гармат на Україні. Крім того, українське козацьке військо значну кількість їх отримувало від російського уряду. Російськими гарматами частково укомплектовувався артилерійський парк козацького війська, але основну частину їх розміщували в українських містах, де були розташовані царські гарнізони (Чернігів, Ніжин, Батурин, Глухів, Новгород-Сіверський, Ізюм, Бахмут, Полтава, Чугуєв, Коломак).

Кількість російської артилерії по цих містах, за даними 1741 р., дорівнювала шести полігонам у кожному місті. В Києві царський гарнізон мав 14 гармат¹.

Під час російсько-турецьких війн російська артилерія та гармати укріплених міст вирушали в похід переважно разом з діючим військом. Мініх на початку 1736 р. у своєму «Мнении о прибавке полевой, полковой и осадной артиллерии» зневажливо висловився про артилерійський парк царських гарнізонів в українських містах. Частину їх він взагалі вважав непридатними до застосування. «Да к тому же в разных украинских городах, — писал він, — [орудий] старого манера и неспособных калибров, в том числе таких, кои с великими запалами и поврежденных, ко употреблению негодных, находится довольно и лежит праздно»². Мініх пропонував перелити ці гармати й передати після переливки на укомплектування драгунських та піхотних полків, що, зрозуміло, послабило б оборонну міць укріплених українських міст.

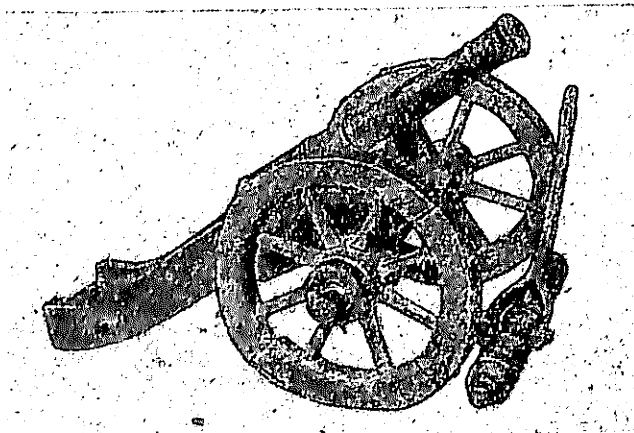
Артилерія лівобережного козацького війська («армата») поділялася на генеральну, полкову і фортечну, або сотенну. Останню іноді називали також «городовою».

Генеральна військова артилерія розміщувалася в гетьманській резиденції і була у віданні Канцелярії генеральної військової артилерії, на чолі якої стояв генеральний обозний. Ця канцелярія займалася арти-

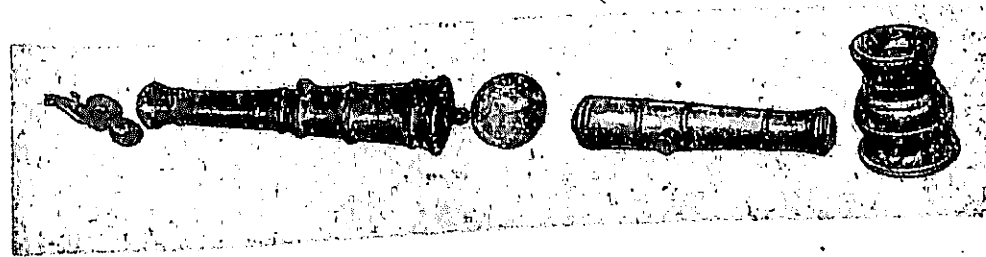
лерійським спорядженням, слідувала за ливарними, пороховими та кінними заводами. Полкова артилерія, розташована в укріплених містах та полкових містечках, була в компетенції полкового обозного. Кількість арти-

¹ Ф. Ласковский. Материалы для истории инженерного искусства в России, ч. III. Опыт исследования инженерного искусства после императора Петра I до Екатерины II. СПб., 1865, стор. 824—828.

² Там же, стор. 828.

Гармати. Справа — козацька гармата з вертлюгою.

Гармати, ядра та мортира-«салютовка».

лерійських гармат у козацькому війську за півстоліття мінялася кілька разів. 1709 р. вся генеральна артилерія, вивезена з України Петром I, нараховувала 40 гармат. Після цього склад генеральної та полкової артилерії, незважаючи на зусилля козацьких властей, не був поновлений у тій кількості, яку він мав у другій половині XVII ст.

1738 р., навіть в період воєнних дій, генеральна артилерія діючого козацького війська налічувала лише шість гармат, чотири трифунтових і дві чотирифунтових. Артилерія кожного полку, що супроводжувала козаків у поході, складалася з трьох гармат. Ця кількість визначалася російським командуючим¹ у відповідності з кількістю гармат у російських полках того часу. В другій чверті XVIII ст. кожен російський піхотний полк мав чотири гармати і дві мортири, а кінний — дві (і більше) гармати та дві мортири². Полкова козацька артилерія комплектувалася півторафунтовими гарматами. Легкі полкові козацькі гармати дозволяли успішно маневрувати на полі бою.

Українська похідна артилерія в загальному артилерійському парку відмобілізованої російської армії становила 10—13%. Коли полки вирушали в похід, у полкових містах залишалися дрібнокаліберні гармати, а також одна невелика гармата для сторожових команд, призначених пильнувати кордони. З них і складався артилерійський парк сторожових команд.

Створенням «городової армати» займався не тільки сотенний уряд, але й ратушні правління та магістрати, які надавали кошти на купівлю гармат. У реєстрі пирятинських «армат мійських» за 1690 р. серед 11 гармат згадуються і «за міські гроші куплені»⁴. До «городової армати» крім гармат входили гаківниці (фортечні рушниці). Наприклад, згадана вище пирятинська «городова армата» мала 11 гармат і стільки ж гаківниць. Занепад козацької артилерії в першій чверті XVIII ст. зачепив і «городову армату».

До 1709 р. кожна сотня мала по одній-дві гармати. У великих містах (наприклад, Полтаві) їх було до 12. Ймовірно, гармати Полтави від-

¹ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 921, арк. 2, 30; спр. 919, арк. 11, 18 (на звороті).

² Л. Г. Бескровный. Русская армия и флот в XVIII в. М., 1958, стор. 58.

³ «Киевская старина», 1899, июнь, стор. 127.

носилися до артилерійського парку Полтавського полку¹. 1725 р., за донесенням полтавського полкового осавула, з 13 сотень полку лише в Старосанжарівській виявилось дві гармати. В решті сотень артилерії не було зовсім. Частина сотенної артилерії була захоплена шведами, частина вивезена царськими властями².

Генеральна і полкова старшина мали свої особисті гармати. В описі пирятинської «городової армати» значаться власні «арматки» лубенського полковника Свічки³.

Артилерійські команди. Генеральну та полкову артилерію обслуговували спеціальні команди, вище керівництво якими належало генеральному обозному.

Безпосереднє керівництво артилерією здійснював «арматний» осавул. До складу артилерійських команд входила «арматна старшина» та «пушкарі і армаші», які обслуговували артилерію.

Кількість «пушкарів» і «армашів» в артилерійських командах, хоч і визначалася «Березневими статтями» 1654 р., не була постійною. За «Березневими статтями» при військовій генеральній артилерії мало бути 80 гармашів і 4 «шипошника». Крім того, для лагодження артилерії призначалося 12 ремісників, а для догляду за волами та кіньми, що були тягловою силою артилерії («арматне стадо»), — шість «стадників» та два коновали. Доповнювали артилерійську команду довбуш і цирюльник⁴. Прикомандировувалися до артилерії і спеціальні «шопні осавульчики». В документах і надалі подибуються свідчення про існування при артилерійській команді значного обслуговуючого персоналу, зв'язаного з доглядом артилерійського господарства.

Якщо при генеральній артилерії було 12 або й більше ремісників, то при полковій їх було два-три. Що ж до кількості гармашів та пушкарів при полковій артилерії, то кількість їх коливалася від трьох до семи чоловік кожної категорії⁵.

Оскільки лагодження гармат провадилося звичайно на місці, в полкових містах або в Глухові, до нього залучалися досвідчені слюсарі, ковалі, теслярі та стельмахи з козаків і міщан цих міст.

Під час походу кількісний склад команд, що обслуговували похідну козацьку артилерію, також не був сталим. В 1735 р. при польовій і осадній артилерії російської армії, яка складалася із 46 гармат, знаходилася команда артилерійської обслуги із 372 чоловік. В це число входили і представники українських військ: п'ять осавулів, шість хорунжих, два теслі та дев'ять візників, які обслуговували артилерію україн-

¹ М. В. Слабченко. Малорусский полк в административном отношении. Приложения. Одесса, 1909, стор. 365—369.

² Там же, стор. 189.

³ «Киевская старина», 1899, июнь, стор. 127.

⁴ Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским, ч. I. М., 1858, стор. 2.

⁵ Державна публічна бібліотека СРСР ім. Леніна, відділ рукописів, збірка Маркевича, № 5205—5207.

ських лівобережних і слобідських полків¹. 1737 р., за повідомленням Марковича, в похід вирушила частина генеральної артилерії. При ній було 50 чоловік регулярних козаків. При цьому Маркович додає, що 50 чоловік знаходилося «в разбеге». Отже, генеральну похідну артилерію мали обслуговувати сто козаків². 1738 р. в похід для обслуговування чернігівської похідної полкової артилерії було відкомандировано 17 «арматних служителів».

В сотнях спеціальних артилерійських команд не існувало. До несення караулів та обслуговування міських гармат залучалися почергово козаки сотні, як правило, «піші беззбройні».

Взаємовідносини між царським урядом та козацьким командуванням. Верховне керівництво українськими збройними силами з часу возз'єднання України з Росією належало цареві, котрий володів прерогативою визначення загальної кількості козаків. Спочатку, коли лівобережне козацьке військо ще зберігало фактичну автономність, це керівництво мало надзвичайно загальний характер. Царський уряд, притягаючи українське козацьке військо до участі в військових операціях, визначав його роль та місце у здійсненні стратегічних планів. В цих рамках гетьман користувався певною долею самостійності, апогеем якої була військова діяльність Богдана Хмельницького після 1654 р., коли він провадив самостійні військові акції.

Надалі українські козацькі війська, діючи спільно з російськими, виступали як самостійна військова сила, очолювана гетьманом.

Ще на межі XVII—XVIII ст. під час воєнних дій при верховному керівництві російського царя і великому значенні російського командування гетьман володів певною долею незалежності. Царський уряд, думавши про розпорядження царя російського, наприклад, радив російському командуванню діяти з гетьманом спільно «по общему совету и согласию». Відоме розпорядження царя російського про погодження з гетьманом питань військового командування під час Азовсько-Дніпровських походів³. У роботі військового керівництва під час Азовсько-Дніпровських походів, іноді до неї залучалася козацька старшина, яка була підпорядкована безпосередньо гетьманові.

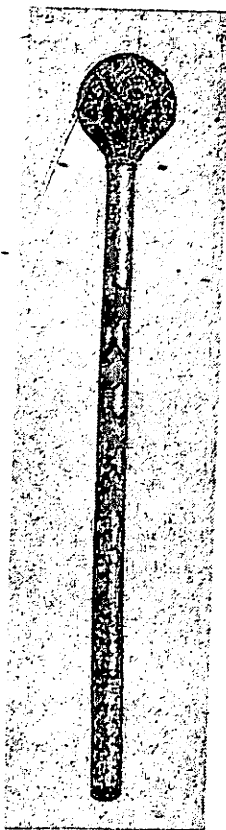
Але пізніше, в ході ліквідації автономії України й обмеження влади гетьмана та старшини, українське військо втрачало свою відносну незалежність, що насамперед виявилось у зміні системи керівництва.

1708—1709 рр. стали в цьому відношенні певним рубежем. Дії гетьмана Мазепи, який пішов на змову зі шведами, відіграли роль прискорювача у цьому процесі. Петро I у другому та третьому десятиріччях XVIII ст. почав нищівно ламати усталені форми керівництва та організації козацького війська. Уже в першій чверті XVIII ст. царський

¹ А. К. Байов. Назв. праця, Додаток до I тома. Первые три года войны (Собрание документов, извлеченных из военных архивов и материалов Главного штаба), стор. 54—57.

² Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 128.

³ В. А. Дядиченко. Назв. праця, стор. 500.

Гетьманська булава.

уряд, царське командування чимдалі все більше вторгалися до різних сфер військового життя українського козацтва, яке зрештою зробилося складовою частиною російської армії. Українська старшина переводилася у безпосередню підлеглість царським офіцерам. По створенню дещо раніше Української дивізії, до складу якої увійшли 'козацькі полки Лівобережжя та Слобідської України, вищу козацьку військову владу було поставлено у підзвітність командирові цієї дивізії. Царський резидент, посаду якого запровадили ще за гетьмана з 1709 р.¹, одночасно з зовнішньополітичною, фінансовою та економічною контролював також і військову діяльність гетьманського уряду. Він брав безпосередню участь у призначенні старшини на військово-командні посади.

Запровадження 1722 р. Малоросійської колегії, що складалася з шести штаб-офіцерів — командирів розташованих на Лівобережжі царських полків — і підлягала безпосередньо Сенатові, ще більше посилювало царський контроль над козацьким військом та його старшинським командуванням, особливо за ліквідації гетьманської влади.

Відродження системи виборів гетьмана 1727 р., по суті, не впливало на справу, оскільки до знову вибраного гетьмана Данила Апостола прикомандировувалися царські радники на чолі з резидентом². Вони стежили за всіма сторонами діяльності гетьманського уряду, у тому числі і за військовими справами. Царські власті відтепер визначали кількість козаків, необхідних для спорядження у похід, для укомплектування гарнізонів фортець та форпостів, для відбудови сторожової служби тощо. Час вирушення у похід, його напрямки та пункти зосередження полків, рівень і характер озброєння та забезпечення війська також визначалися російським командуванням. Навіть дрібні експедиції козацького війська регламентувалися царською владою. Під час Прутського походу 1711 р. царський уряд точно визначив пункти зосередження та кількісний склад козацьких частин, які мали вирушити в похід³. Щоправда, практика спільних військових нарад все ще продовжувалася.

Наступ на автономію України ще більше посилювався за царювання Анни Іоанівни, коли при її дворі осіла зграя авантюристів-пройдисвітів, німців за походженням, — Мініх, Бірон, Остерман та ін. По смерті

¹ За гетьмана Скоропадського резидентом був стольник Протасьєв.

² Резидентом за гетьмана Данила Апостола був Наумов.

³ М. Судиенко. Матеріали для отечественной истории, т. I. К., 1853, стор. 126.

Данила Апостола вибори гетьмана знову було зоборонено, а керівництво Україною передано Правлінню гетьманського уряду, до складу якого увійшли російські чиновники, призначені царським урядом, та, для годиться, українські старшини. Очолював Правління царський резидент — генерал, князь І. Шаховський, який довгий час був фактичним правителем України. Його підлягали два російських чиновники та обозний Я. Лизогуб з двома іншими українськими старшинами. Створення Правління гетьманського уряду було наступним після заснування Малоросійської колегії кроком у напрямку обмеження автономії України, проявом політики національного гноблення, яку вельми активно почав провадити царизм у другій чверті XVIII ст.

На Правління гетьманського уряду покладалося проведення не лише політичних, а й соціально-економічних обмежень щодо старшини. Царський уряд, наляканий загостренням класових протиріч на Україні і стурбований зниженням матеріально-бойового рівня козацького війська, намагався на якийсь час загальмувати масове роздавання селян та земель старшині і покріпачення нею козаків. Подальші обставини показали, що царський уряд мало чого досяг у цьому відношенні, тим більше, що Шаховський налагодив досить тісні економічні стосунки з старшинською верхівкою. Правління гетьманського уряду проіснувало до 1750 р., коли знову було тимчасово відновлено гетьманство.

Безпосередньо збройними силами України керував командир Української дивізії, тобто царський генерал, котрий командував російськими полками на Лівобережній та Слобідській Україні. Під час російсько-турецької війни 1735—1739 рр. він зберігав свою владу і в проміжках між кампаніями, коли війська розходилися по домівках, завжди керував організацією сторожової зимової служби на території України, здійснював щорічну мобілізацію. Коли ж командир Української дивізії полишав Україну, вибуваючи керувати крупними з'єднаннями діючої армії, його заміняв який-небудь, нижчий рангом, царський офіцер. Згідно з умовами воєнного періоду останній був не лише за начальника над козаками, що залишилися в сторожових командах, але й переймав широкі права втручатися до господарчої діяльності України. У Марковича подається такий запис від 8 травня 1738 р.: «Получен указ с габенету, чтоб генералу Румянцеву итти в [ны]нешний поход при армии под ко-

Гетьманська булава.

мандою генер[ала] фелтмаршала ф. Минеха, а на его месте до повороту его содержат команду майору-гвардии Измаиловского полку Шипову, который сего вечера и приехал и стал квартирою у квартире генералской, то есть у дворе гетманском»¹.

В період розвитку кампанії українські збройні сили потрапляли під оруду головнокомандуючого Мініха, а після розподілу між арміями — під безпосереднє керівництво Мініха або Лассі. Коли полки розподілялися в межах армії між дивізіями, вони надходили у відання командирів цих дивізій. Але при всьому цьому над козацькими військами зберігалася верховне командування Мініха.

Фактична верховна влада на Україні під час війни належала головнокомандуючому російських військ фельдмаршалу Мініху, який неподільно пораджував людськими і матеріальними ресурсами України, безоглядно і безвідповідально розтрачуючи їх. Не церемонився Мініх і з козацькою старшиною. Вельми характерний у цьому відношенні запис генерального старшини Марковича від 1738 р. про те, що Мініх з його заводу трьох-чотирьох лошиць «требует или просит»². Наступного року, коли земельну суперечку Мініха з родиною Марковичів суд розв'язав не на користь фельдмаршала, той, перебуваючи у Глухові, «кричал на судей генерального суда за решенное дело его с родителем (батьком Марковича. — О. А.) и угрожал им словами, что таких-де судей повесить, или, бив кнутом, сослать в Сибирь, а о правах говорил, что шелма писал, а каналия судил, и, не простясь с судьями..., отъехал»³.

Мініх та інші німецькі генерали вбачали в Україні джерело, звідки вільно було черпати не лише робітників на будівництво укріплень та іншу допоміжну службу, але й худобу для обозів і, нарешті, козаків як гарматне м'ясо. За рахунок українських земель вони намагалися збільшити свої феодалні володіння. Мініх володів на Україні величезними маєтками. Протягом війни він зумів помножити їх. Мініх взагалі домагався, щоб йому віддали всю Україну на спадкове династичне володарювання як герцогство. Але навіть в уряді Анни Іоанівни ці претензії не знайшли підтримки.

Отже, для другої чверті XVIII ст. характерне занепадання ролі української старшини у бойовому керівництві козацьким військом. За російсько-турецької війни 1735—1739 рр. Мініх не довіряв козацькій старшині навіть незначних операцій, ставив на чолі окремих козацьких загонів царських офіцерів. Детальні, скрупульозні до дріб'язковості мініхові інструкції обмежували особистість навіть російських командирів, змушували їх займатися дрібницями, позбавляли будь-якої ініціативи.

За царювання Анни Іоанівни в російській армії спостерігалось засилення офіцерів-іноземців. Це чимдалі загострювало тертя між царськими офіцерами і козацькою старшиною, поглиблювало класові про-

¹ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 184—185.

² Там же, стор. 181.

³ Там же, стор. 237.

тиріччя між царським командним складом, з одного боку, та російською солдатською масою і українськими рядовими козаками — з другого. Разом з російським царизмом українська старшинська військова адміністрація придушувала наростаючий опір трудящого люду Лівобережжя і Слобожанщини посиленню феодалної експлуатації. Незважаючи на політичні та інші обмеження, українські феодали зберігали свою владу над народними масами України.

В галузі політичних відносин між царським урядом та окремими групами старшини час від часу виникали гострі суперечності. Головним джерелом їх була політика царату, спрямована на ліквідацію автономії України та обмеження влади старшини.

Гетьман. Безпосереднє керівництво козацьким військом, насамперед його адміністративно-господарчим життям, перебувало в руках української старшини.

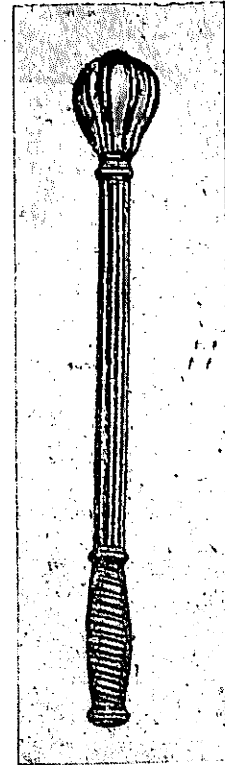
В лівобережному козацькому військові за головного воєначальника і в першій половині XVIII ст. був гетьман, затверджуваний царем, якому він підлягав, дарма що формально обирався на раді. Проте рядове козацтво, якщо й було присутнім на раді, участі у виборах, по суті, не брало. Полкова і сотенна старшина «вибирала» гетьмана, бажаного цареві. Пізніше вибори гетьмана виродилися на урочистий церемоніал, де формально сповіщалося про призначення царем на цю посаду когось із українських феодалів.

Гетьман санкціонував введення козаків до компуту і таким чином, контролюючи за допомогою генеральної старшини запис у реєстрі, стежив за тим, аби туди зараховувалися лише спадкові козаки, які за своїм майновим становищем були б спроможні відбувати службу у війську. Отже, саме гетьман мав вирішальний голос у питанні комплектування козацького війська, і він завжди користувався ним так, щоб козацьке військо розширювало свої рамки лише за рахунок заможної верхівки козацтва.

Гетьману належала також прерогатива остаточного затвердження на посадах полкової і сотенної старшини, хоч йому й доводилося під тиском царської влади крок за кроком поступатися і цим правом.

Призначенням командирів до окремих невеликих загонів відали гетьман і військова козацька адміністрація. Російське командування обмежувалося лише попередженням, щоб командири над козаками були наставлені з-поміж «искусных и надежных людей»¹.

¹ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 919, арк. 10.

Гетьманська булава.

Звичайно гетьман був головнокомандуючим козацьким військом під верховним царським командуванням у всіх великих походах. Якщо ж військо діяло на двох різних театрах воєнних дій, то однією його частиною керував гетьман, а другою — генеральний старшина або полковник, що тимчасово набував звання наказного гетьмана. Наказний гетьман призначався і в тому випадкові, коли під час походу від війська відокремлювалася команда для виконання винятково важливих стратегічних завдань або коли у похід військо вирушало не в повному складі і гетьман залишався на Україні.

Будучи гетьманом, Мазепа ухилявся від безпосереднього командування військом під час походу. З цього часу спостерігається все частіше запровадження практики наказного гетьманства навіть у великих і важливих походах козацького війська.

Дорадчим органом при гетьмані була Рада генеральної старшини, яка відала і воєнними питаннями. До її складу входили обозний, суддя, писар, осавул, хорунжий, бунчужний. Після ліквідації Ради генеральні старшини продовжували виконувати свої функції кожен окремо.

Генеральна військова канцелярія. Функції Ради генеральної старшини почасти перейшли до Генеральної військової канцелярії, яка не сприйняла, щоправда, найістотнішої риси Ради — колегіальності. Генеральна військова канцелярія, виникнувши як канцелярія при гетьманові, розвинулася потім на самостійну інституцію. Однак, зазнавши у своєму розвитку безлічі змін, Генеральна військова канцелярія завжди залишалася органом при гетьманові. Під час тимчасової ліквідації гетьманства вона підлягала Першій малоросійській колегії та Канцелярії міністерського правління (Правління гетьманського уряду). В Генеральній канцелярії сходилися всі нитки безпосереднього керівництва Лівобережною Україною і козацьким військом. Тут під орудою гетьмана та з його санкції остаточно розв'язувалися всі питання. За тимчасової відсутності гетьмана Генеральна військова канцелярія керувала Лівобережною Україною від його імені.

Персонал Генеральної військової канцелярії поділявся на дві групи. До першої, керівної, входили гетьман, генеральний писар, генеральний суддя та двоє інших генеральних старшин. Останні мінялися, їх призначав гетьман для присутності на засіданнях канцелярії, але найчастіше то були обозний та осавул. Друга група являла собою прямих виконавців. На них було покладено справоведення, очолювали їх два старших канцеляристи. Над ними всіма інколи стояв правитель — «реєнт» Генеральної військової канцелярії. Посада «реєнта» нерідко була щаблем до зайняття керівних старшинських посад¹.

В 30-х роках XVIII ст., дарма що всі лінії керівництва Лівобережною Україною схрещуються в Генеральній військовій канцелярії, очолює її вже не гетьман, а царські генерали, резиденти. 1733 р. Генеральна вій-

¹ Іван Джиджора. До історії Генеральної військової канцелярії. — Україна в першій половині XVIII віку. К., 1930, стор. 114.

ськова канцелярія повідомляла царському уряду про прийняття рішення «за докладом і по резолюції... генерала Семена Григорьевича Нарышкина»¹.

У лютому 1735 р. «присутніми військової генеральної канцелярії членами» були князь Андрій Борятинський і генеральний старшина Федір Лисенко. На чолі канцелярії стояв князь Шаховський², правитель Правління гетьманського уряду. 26 лютого 1738 р. Маркович зафіксував у своєму щоденникові зміни складу членів Генеральної військової канцелярії: «Известие через промеморию генерал-фельтмар-шала фон Минеха, что на месте умершего князя Ивана Федоровича Борятинского будет Александр Иванович Румянцев здесь в правлении [Г]енеральной войсковой канцелярии»³.

Генеральна військова канцелярія і в 30-х роках XVIII ст. займалася військовою діяльністю лівобережного козацтва. Під час російсько-турецької війни вона відала питаннями комплектування, озброєння та забезпечення козацького війська, керувала мобілізацією козаків. Отримуючи від російського командування єдині наряди на все козацьке військо, Генеральна військова канцелярія розподіляла їх серед десяти лівобережних полків. Під час походу канцелярія здійснювала загальне керівництво козацьким військом. Безпосереднє керівництво похідним військом передавалося спеціально створеній на цей час Похідній генеральній військовій канцелярії, хоч, природно, військово-командних функцій остання не набувала.

Генеральна старшина. У періоди міжгетьманства, які виникали внаслідок скасування царським урядом гетьманських «виборів», функції вищих воєначальників переймали генеральні старшини, які фактично відігравали роль наказних гетьманів, дарма що і не діставали цього найменування в офіційних документах. Генеральна старшина за відсутності гетьмана здійснювала і загальне керівництво козацьким військом, включаючи і такі сфери як забезпечення, спорядження, бойова підготовка.

З кінця XVII ст. генеральна старшина завжди призначалася гетьманом і царським урядом. Це призначення навіть не прикривалося виділенням виборів. Царським указом 1721 р. право призначати генеральну старшину передавалося Колегії іноземних справ, де затверджувався один з двох запропонованих кандидатів. Генеральна старшина, зобов'язана була брати участь в походах усього козацького війська.

Генеральний обозний, як і генеральний писар та суддя, належав до вищої старшинської категорії, що репрезентувала собою українську старшинську феодальну еліту. Він був першою особою після гетьмана,

¹ Іван Джиджора. Назв. праця, стор. 118.

² В. Л. Модзалевский. Дело об увольнении Ивана Забелы от уряда хоружаго генеральной войсковой артиллерии (1734—1735 гг.). — Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии, вып. 11. Чернигов, 1915, стор. 189.

³ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 175.

засідав у суді, був присутнім на прийомі послів, виконував обов'язки наказного гетьмана. Офіційно генеральний обозний відав артилерією козацького війська, почасти так званою генеральною артилерією, що знаходилася в гетьманській резиденції. Йому підлягали також полкова і сотенна артилерія та артилерійський обоз, звідки і його найменування. Генеральний військовий обозний обов'язково брав участь у воєнних походах.

Генеральні осавули становили середній щабель верхівки старшинської військової адміністрації. Виконуючи, власне кажучи, функції інспекторів військової справи, вони репрезентувалися також як ад'ютанти гетьмана, тому до їх компетенції входили й адміністративні справи. Але головним заняттям генеральних осавулів були військові питання: контроль над стройовою частиною і над складом полку, нагляд за веденням компутів, за організацією постачання, за підготовкою до походу, а також за вирушенням у похід. У щоденнику Марковича знаходимо відомості про мобілізаційну діяльність генерального осавула Лисенка, який у серпні 1736 р. «приехал из Ромен в полки полевые высылать всех, сколько есть, козаков в поход к Днепру»¹.

У ряді випадків генеральні осавули були наказними гетьманами. 1692 р. генеральний осавул Андрій Гамалія очолював п'ятитисячне козацьке військо, що прямувало проти татар. 1711 р. командиром козацьких військ, які відбили вторгнення татарських чамбулів, був генеральний осавул С. Бутович². 1737 р. велику команду козаків очолював згадуваний уже нами генеральний осавул Лисенко. 1739 р. Федір Лисенко як генеральний осавул командував всіма лівобережними полками, які влилися в армію Мініха, виконуючи відтак функції наказного гетьмана³.

У другій чверті XVIII ст. призначення на посаду генерального осавула, як і на посади інших генеральних старшин, уже цілком залежало від царського уряду. Яків Якубович, домагаючись посади генерального осавула, 1738 р. їздив з цією метою до Петербурга, де подав царському урядові чолобитну⁴.

Генеральний хорунжий та генеральний бунчужний посідали одне з останніх місць у генеральній старшинській ієрархії і лічилися навіть рангом нижче полковника. Однак і вони належали до найзаможнішого прошарку старшини і володіли великими землями.

Хорунжий вважався почесним охоронцем військового прапора — хоругви, а бунчужний — гетьманського клейноду — бунчука. До обов'язків хорунжого та бунчужного входили насамперед військові справи, але виконували вони, побіч того, і доручення адміністративно-господарчого характеру.

¹ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 85.

² В. А. Дядиченко. Назв. праця, стор. 188.

³ А. К. Байов. Назв. праця, т. II, стор. 84.

⁴ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 175.

Хорунжі та бунчужні нерідко їздили як гінці до Москви з повідомленнями, пов'язаними з військовими подіями, зокрема, в питаннях організації відсічі татарським вторгненням.

Посада генерального хорунжого була перехідним щаблем до полковництва. Зрідка хорунжого призначали й наказним гетьманом. 1736 р. генеральний хорунжий Яким Горленко очолив лівобережних кінних козаків (16 тис.), а 1737 та 1739 рр. — козацькі лівобережні полки, що ввійшли до складу армії Лассі¹.

До вищого козацького командування прилучалася генеральна артилерійська старшина в складі артилерійського генерального писаря, артилерійського генерального хорунжого та артилерійського генерального отамана. Надзвичайно важливе значення артилерії у козацькому війську обумовлювало велику роль її начальників, а також давало їм можливість володіти значними ранговими маєтностями. За посади генерального обозного та генерального артилерійського осавула між старшиною завжди точилася боротьба. Домігшись цієї посади, старшинська сім'я прагнула уже не випускати її зі своїх рук. 1715—1717 рр. осавулом генеральної артилерії був Семен Карпека. 1733—1737 рр. цю посаду обіймав його син — теж Семен Карпека². Щоправда, спадковість у перейманні посади артилерійського генерального осавула впливала ще й з того, що ця посада вимагала спеціальних технічних знань та досвіду, які нерідко батько передавав синові.

Важливо взагалі відзначити високий рівень освіченості певного відсотку української генеральної старшини. Микола Ханенко, що займав протягом десятиріччя (з 1741 р.) посаду генерального бунчужного та хорунжого, був вельми освіченою людиною свого часу, закінчив Академію в Києві і вчився у Львові. Будучи арештованим разом з Полуботком і ув'язненим у фортеці, він викладав у Московській гарнізонній школі і навчав одного з царських дітей.

¹ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 55, 68; А. К. Байов, Назв. праця, т. II, стор. 84.

² А. К. Байов. Назв. праця, стор. 118, 168; В. Л. Модзалевский. Судьба малороссийских пушкарей. — Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии, вып. 11. Чернигов, 1915, стор. 14.

Гетьманський бунчук.

Як і його однокашник з Київської академії Яків Маркович, М. Ханенко залишив щоденник за 1727—1753 рр.¹ Неодноразово вже згадуваний Яків Маркович цікавився історичними творами. Навіть вирушивши у похід, він прохає дружину вислати йому німецький історичний трактат. А 1740 р. сам надсилає матері історичні твори латинською та німецькою мовами².

Бунчукові товариші. До генеральної старшини примикала ще одна група привілейованої верхівки козацтва — так звані бунчукові товариші. Наявність цієї соціальної категорії в козацькому військові Лівобережної України була наслідком розвитку феодальних відносин, утвердження принципу кастовості. До бунчукових товаришів зараховувалися представники найзаможнішої верхівки козацтва. То були, власне, українські феодали, що володіли великими маєтностями та значною кількістю кріпаків, але не мали старшинських звань. Не бажаючи розчинятися у рядовій козацькій масі, вони домагалися присвоєння звання бунчукових товаришів, яке виникло наприкінці XVII ст. і надавалося особисто гетьманом.

Бунчукові товариші були, власне, почесною генеральною старшиною, що не мала старшинських посад. До них потрапляли або родичі найвпливовішої генеральної старшини, сотників та полковників, або ж особи, що ці посади обіймали колись. Однак пізніше репрезентанти козацької верхівки, що побували на старшинських посадах, по залишенню уряду не бажали зливатися навіть з привілейованим прошарком рядового козацтва — бунчуковими та значковими товаришами. Тому в другій половині XVIII ст. для них утвердилося звання «старшина такий-то в обшиті», тобто у відставці.

Бунчукові товариші вилучалися не лише з юрисдикції сотника, але й полковника і підлягали безпосередньо гетьманові, перебували під рятівним покровом його бунчука, користуючись багатьма привілеями. Політична і юридична незалежність бунчукових товаришів від місцевої влади випливала з їх економічної могутності.

Навіть під час воєнної кампанії бунчукові товариші складали окрему команду, яка підлягала безпосередньо або гетьманові, або російським генералам³. 1737 р. серед 6 тис. лівобережних козаків, прикомандированих до армії Мініха, бунчукові становили окремий корпус і підлягали генеральному судді Іванові Борозні, що теж характерно, оскільки до справ останнього не входили військові функції⁴. Цей корпус був резервом, звідки вербувалася старшина для керівництва великими козацькими загонами. Маркович повідомляв, що 1736 р. «бунчуковий товариш Яков Якубович определен главным комендером над двухтысячным корпусом, над которым комендировал полковник прилуцкий Га-

¹ Оpubлікований в «Киевской старине» (1884—1886 рр.).

² Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 114, 365.

³ Там же, стор. 38.

⁴ Там же, стор. 118.

Козацький полковник.

лаган, который отпущен в дом, а ему, Якубовичу, велено идти и явиться в Киеве генералу-лейтенанту Кейту»¹.

Бунчукові товариші призначалися також командирами полків. Василь Томара вважався бунчуковим товаришем. 1735 р. його було призначено наказним полковником замість засланого до Сибіру переяславського полковника Василя Танського². З-поміж бунчукових товаришів вербувалася і генеральна старшина. Бунчуковий товариш І. І. Забіла домігся 1731 р. посади хорунжого Генеральної військової артилерії. Вибір цієї посади Забілою пояснювався поспіль утилітарними міркуваннями. Маючи маєтності поблизу Коропа, який був економічною базою військової арматі, Забіла розраховував на посаді арматного хорунжого округлити свої володіння за рахунок рангових маєтностей³.

Не гребували бунчукові товариші і посадами сотників. Бунчукового товариша Василя Думитрашка 1739 р. було призначено березанським сотником⁴. 1746 р. його взяли до складу особистого конвою Бірона, куди залучали найвидатніших старшин (відомо, що Думитрашко був з дуже освічених людей свого часу).

Полковники та полкова старшина. Полковник як на Лівобережній, так і на Слобідській Україні, здійснюючи вищу адміністративну та судову владу на території полку, керував і полковими військовими справами, а також очолював під час походу полкову команду. І військові, і адміністративні справи він вирішував спільно з полковою старшиною — полковими обозним, писарем, осавулом, суддею та хорунжим, які разом з ним становили полковий уряд.

Посада полковника вважалася виборною. Проте вже з кінця XVII ст. полковників призначав гетьман і в ряді випадків навіть генеральна старшина, а царський уряд таке призначення санкціонував. З часом, коли було засновано Малоросійську колегію і фактично ліквідовано гетьманство (по смерті Скоропадського), призначення на посаду полковника перейшло цілком до рук царського уряду.

В період російсько-турецької війни 1735—1739 рр. російські військові власті вимагали, щоб командирами полків були самі полковники з полковою старшиною — «самые настоящие и надежные», тобто ті, що ще раніше були призначені на свої посади не без контролю царського уряду.

Призначення ж двох «головних командирів» над об'єднаними козацькими полками, які розподілялися між арміями Мініха та Ласці, царський уряд не довіряв старшині. Їх мав призначати сам Румянцев⁵.

У разі відсутності полковника його обов'язки, у тому числі і командування полком під час походу, переймав на себе наказний полковник, якого добирали з-поміж полкової старшини, генеральних хорунжого

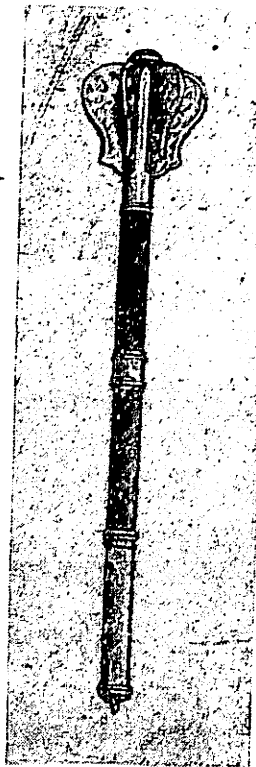
¹ Дневник Якова Марковича, т. VI, стор. 93.

² «Киевская старина», 1885, май, стор. 17.

³ В. А. Модзалевский. Дело об увольнении Ивана Забелы..., стор. 185.

⁴ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 168.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 919, арк. 12—17, 27.

Полковницький пернач.

та бунчужного, а зрідка — і з кола сотників. Наказне полковництво над всім полком ухвалювалося гетьманським універсалом. Якщо ж полк у похід або на допоміжну службу споряджувався не весь, постійний полковник, зостаючись при полковій канцелярії, сам призначав наказного полковника. В разі відкомандировування двох загонів від полку призначалися два наказних полковники.

Серед полковників були досвідчені, обізнані з військовою справою талановиті командири. В. А. Дядиченко особливо виділяє Я. Лизогуба і А. Апостола¹. Для другої чверті XVIII ст. можна назвати миргородського полковника Капніста, наділеного видатними військовими здібностями.

Разом з посиленням залежності полковника від царського уряду зростали його багатство та влада над козаками, як і сваволя та деспотизм навіть стосовно до полкової старшини. Посади полковників зосереджували в своїх руках найвпливовіші старшинські родини, які вели між собою запеклу боротьбу за полковницькі уряди. З 36 полковників Слобідського полку протягом століття 26 вийшло з 8 старшинських родів: Донцових, Кондратьєвих, Лісовицьких, Перехрестів-Осипових, Шидлівських, Квіток, Тевяшевих, Куликівських. У Сумах полковникувало чотири покоління Кондратьєвих, а в Охтирці — родина Лісовицьких. У лівобережному козацькому військові протягом тривалого періоду полкову та сотенну влади тримали старшинські родини: в Чернігівському полку — Лизогубів, в Прилуцькому — Горленків, у Миргородському — Апостолів.

Змагання за полкові та сотенні уряди тяжко відбивалося на становищі трудящого населення сотні і полку. Образно з цього приводу висловилися в своєму «прошенні» гетьманові козаки, міщани та старшина Полтавського полку 1714 р. у зв'язку з інтригами угруповання старшини, яке силкувалося протягти на полковий уряд свого ставленника — Василя Кочубея (сина страченого Мазепою генерального судді). Вони з гиркотою говорили, що коли багаті сваряться, у бідних волосся на голові не стає². У зв'язку з тим, що родинні стосунки при заміщенні старшинських посад відігравали вирішальну роль, це створювало сприятливі умови для всіляких зловживань і сваволі. Старшина, що обіймала полкові уряди, правила майже безконтрольно.

¹ В. А. Дядиченко. Назв. праця, стор. 505.

² «Киевская старина», 1905, ноябрь-декабрь, стор. 180.

Полкова адміністрація була частиною державного апарату і виконувала три найважливіші функції — адміністративну, судову та військову. До обов'язків полкового уряду входило керівництво полком як військовою одиницею. Полкова старшина, насамперед полковник, була відповідальна за озброєння і спорядження, керувала полковим обозом та полковою артилерією. Вона відповідала також за мобілізацію полку, спорядження його в похід і водночас за безпеку полку від татарських набігів.

Полковий обозний, осавул та хорунжий виконували військові функції в межах полку. Під час військових походів вони очолювали окремі загоны. Полковий обозний відав артилерією та полковим обозом, командував полком у разі відсутності полковника як наказний полковник. Полкові осавули (звичайно два) були безпосередніми помічниками полковника у військових справах. В їх віданні знаходились списки козаків полку, вони керували стройовою та бойовою підготовкою козаків, контролювали їх спорядження і забезпечення, а під час війни були командирами окремих полкових команд. Начальниками двох команд Стародубського полку, що брали участь у кампанії 1739 р., були полковий обозний Ханенко та полковий осавул Данченко¹. В деяких полках осавули мали помічників-підосавулів.

Обов'язки хорунжого були близькими до обов'язків обозного, але вони мали менш самостійний характер і поєднувалися з адміністративно-господарчими та конкретними військовими дорученнями полковників. Іноді в полках було по два хорунжих, один з яких лічився охоронцем великого полкового стягу (хоругви) і був головним. Другий — молодший — тримався при малому полковому стягові — значкові.

Полкові обозні та хорунжі, як і вся полкова старшина, були великими землевласниками, що мали не лише спадкові маєтки, але й рангові. В їх власності були й залежні селяни.

Під час походу військовий полковий писар почасти теж займався военними справами. Він відав полковою військово-похідною канцелярією. Під його керівництвом велося листування з російським командуванням та козацькими властями.

Посади полкової старшини, як і полковників, формально вважалися виборними, але насправді кандидати на них визначалися гетьманським урядом та полковниками під контролем царського уряду.

¹ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 923, арк. 1, 8—9.

Полковницький пернач.

Пернач
полковника.

Полкова старшина становила полковий уряд. Але крім неї до складу полкової канцелярії входили і «протчие служители». За своїми заняттями вони поділялися на дві категорії: канцеляристів і військових служителів. Серед останніх були довбиші, сурмачі, цирюльники, польові сторожі, пушкарі, армаші тощо. Для характеристики полкових військових служителів слід відзначити одне явище, яке маємо можливість спостерігати за даними по Гадяцькому полку 1747 р.: з 47 чоловік всього складу полкової канцелярії — 20 були неписьменними (19 служителів і один хорунжий)¹.

До полкової старшини примикала привілейована група заможного козацтва сотні, яка хоч і не мала старшинських посад, але часто користувалася старшинськими привілеями. Це так звані значкові товариші. Вони були виділені з маси козацтва сотні. Щодо юридичного становища, то значкові мали право обминати первісну ланку козацьких судово-адміністративних інституцій, тобто сотенний уряд. Вони вилучалися з-під влади сотника і безпосередньо підлягали полковнику, знаходячись під егідою полкового прапору — «значка».

Ця своєрідна еліта в сотні була резервом для поповнення старшинського складу. При створенні тимчасових військових команд значкові призначалися їх керівниками або помічниками старшинських чинів. Численні військові доручення також виконували значкові. На Слобідській Україні їм відповідали так звані «підпрапорні».

Значкові товариші були тією соціальною категорією, яка в майбутньому включалася в коло офіційної нобілітації царським урядом пануючого старшинського класу, тобто якась частина значкових ввійшла, щоправда, як нижча верства, до числа українського дворянства («шляхетства»).

Однак слід відзначити, що і серед значкових досить помітно проявлялася майнова диференціація, внаслідок чого збідніла частина їх поверталася знову до козацького стану. В деяких випадках вони потрапляли навіть до посполитих.

Сотник і сотенна старшина. Сотенний уряд підлягав полковникові. Він також виконував військові, судові та адміністративні функції. В поодиноких випадках сотня вилучалася з юрисдикції полковника і передавалася у безпосередню підлеглість гетьманові. Це стосується

¹ Гадяцкая полковая канцелярия 40-х гг. XVIII в. Ее состав и содержание. — «Киевская старина», 1887, август, стор. 781—782.

насамперед Глухівської сотні, центр якої був гетьманською резиденцією, а також сотень Ніжинського полку, розташованих за Сеймом: Новомлинської, Кролевецької, Коропської, Воронежської та Ямпільської. Козаки цих сотень залучалися до охорони гетьмана і становили окрему військову одиницю. На чолі її стояв командир, незалежний від полковника.

Сотник здійснював адміністративне та військове керівництво сотнею. Як і решта старшинської адміністрації, сотенний уряд був органом панування українських феодалів над масами. Класовий характер сотенної старшини виявлявся і в її соціальному складі, і в спрямуванні її діяльності. Вона володіла землями та залежними селянами. Посаду сотника отримували особи, близькі до гетьмана і полкової старшини.

Сотенна старшина керувала сотнею як військовою одиницею: складала списки козаків сотні, віддала сотенною артилерією, озброєнням козаків, їх спорядженням, відкомандируванням у походи, організацією оборони сотні. Іноді сотники стояли на чолі невеликих загонів з двох-трьох сотень. Склад сотенної старшини та обов'язки кожного із старшин повторюють склад і обов'язки полкової старшини в повтормах, що відповідали сотні. До сотенної старшини належали: сотник, осавули, хорунжий, писар. Близько до неї стояв городовий отаман, який теж виконував багато військових функцій.

Принцип виборності найдовше затримався в сотенному уряді, хоч, зрозуміло, часто він мав лише формальний характер. Після виборів сотник обов'язково затверджувався гетьманським універсалом. З 1715 р. принцип виборності сотника вже обмежується. За царським указом цього року старшина рекомендує трьох кандидатів на уряд сотника. Одного з них вибирають і затверджують цар та гетьман.

Старшина, починаючи з сотників, намагалася не допустити в своє середовище рядових козаків. Якщо старшинські посади не заступалися старшиною рангом нижче, джерелом комплектування старшинського корпусу могли бути лише бунчукові і значкові товариші, тобто привілейована заможна верхівка. Але й тут виборність зрештою була витіснена системою призначення сотенної старшини (в першу чергу сотників) полковниками, генеральною старшиною та

Пернач
з кинджалом,
що вгвинчується
в нього.

гетьманом, а потім — і царськими властями. В період російсько-турецької війни 1735—1739 рр. призначення не лише полковників, але й сотників остаточно перейшло до рук російського командування. Іноді воно оформлювалося навіть через царські укази. 1737 р. сотник Ізюмського полку Капніст спеціальним царським указом за рекомендацією фельдмаршала Мініха був призначений миргородським полковником¹. 1738 р. фельдмаршал Лассі призначив гадяцьким полковником Галецького, лохвицьким сотником — Корнієвича, а також «протчих в другие чины»².

Сотників призначав іноді командуючий Українською дивізією. Утверджується навіть термінологія, що повною мірою відбиває царську прерогативу у призначенні старшини: «прислана грамота о пожаловании пана (ім'я рек) [Г]енеральным (далі подибуємо назву уряду)»³.

Поступово посада сотника перетворювалася на довічний і навіть спадковий привілей. Ряд сотників очолювали сотенні уряди по кілька десятиріч. А деякі сотенні уряди захопили окремі старшинські родини і володіли ними по півстоліття і довше. Впровадження феодального родового принципу в керівництві сотнею не могло не відбитися на рівні її бойової підготовки та стані командування.

Сотник після призначення на посаду отримував як символ своєї влади сотенне знамено, хоругву, яка зберігалася в церкві, а під час походу перевозилася з сотнею.

Сотники користувалися майже безмежною владою в сотні, допускали насильства та сваволю, прагнучи примножити свої володіння і всіляко ухилитися від військової служби.

Наказне сотництво, за загальними рисами, мало ті ж форми, що й наказне полковництво. Іноді наказні сотники призначалися з курінних та міських отаманів.

Серед сотників перевага надавалася сотникам полкових сотень, а також батуринському та глухівському (резиденція гетьмана підлягала останнім). Їм довірялося командування засеймськими сотнями, які підлягали безпосередньо гетьманові і були його гвардією або особистою вартою.

Отамани. Міське та сільське населення куреня підлягало міському або сільському отаманові.

Посади курінного та міського отаманів вважалися виборними. Але, по суті, курінна та міська адміністрація також призначалася сотенними, полковими та гетьманськими урядовцями. Курінний отаман складав списки свого куреня, збирав козаків у похід, пильнував за станом їх спорядження.

¹ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 109.

² Там же, стор. 214.

³ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко (1727—1753). — «Киевская старина», 1884, май, стор. 36.

Сотник.

Писар.

В «Киевской старине» було опубліковано поіменний список особистого складу лівобережної козацької старшини всіх десяти полків та їх сотень⁴. Ця відомість дає уявлення про склад і заступання старшинських урядів та посад і свідчить про значне недовкомплектування їх. Щоправда, в ній знайшли відображення наслідки справи Полуботка, яка викликала усунення та арешт багатьох полковників і полкових старшин.

Отже, схема керівництва лівобережним козацьким військом мала такий вигляд:

Гетьман (за його відсутності — Генеральна військова канцелярія, Малоросійська колегія, Правління гетьманського уряду)
полковник
сотники
курінні та міські отамани.

⁴ «Киевская старина», 1904, июль-август, Приложение, стор. 1—31.

Наприкінці ще раз варто підкреслити, що перша половина XVIII ст. характеризується цілковитим виродженням принципу виборності старшини. Виборне начало в козацькому військові було узурповано самою старшиною. Уже Богдан Хмельницький взяв до своїх рук призначення подковників. Потім старшина витіснила з ряд рядове козацтво, звизивши їх, власне, до старшинських зборів. Узурпація старшиною виборчого права збіглася з наступом царизму на автономію України, і вже до середини XVIII ст. не залишилося й натику на виборність старшинських урядів.

ОЗБРОЄННЯ І ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Озброєння. З кінця XVII ст. озброєння козака складалося з рушниц, шаблі та списа. З такою зброєю козак мав з'являтися на збірний пункт згідно з гетьманськими універсалами. Окрім того серед козацького озброєння подибуємо пістолі, мушкети, гаківниці, ятагани, навіть лук та стріли.

1735 р. Топальська сотня Стародубського полку вирудила в похід 14 озброєних козаків, кожен з яких мав мушкет, шаблю, спис, два-три фунти пороху і 50—100 куль¹. 1736 р. за відомістю, поданою до Ніжинської полкової канцелярії Борзнянським сотенним правлінням, із десяти міст і сіл, а також містечка Борзни було споряджено в похід 160 однокінних та 6 двокінних козаків. 164 з них мали по одному мушкетові, шаблі, списові та гаківниці². За даними 1739 р. ця сотня, як і всі інші сотні Ніжинського полку, вирудила у похід козаків, забезпечених мушкетами (або рушницями), шаблями та списками³.

Проте такої цілковитої комплектності щодо озброєння в воєнний період не в кожному полку могли досягти. Особливо безвідрадна картина спостерігалася, коли заможне козацтво висилало замість себе «дітей, братів, свояків і наймитів», не турбуючись про належне забезпечення їх харчем, зброєю та набоями.

1737 р. в Полковій сотні Чернігівського полку на 30 козаків припадало 9 рушниць і 9 шабель; в Седнівській на 61 козака — 20 рушниць і 9 шабель, в Білоуській на 23 козаки — 6 рушниць і 5 шабель. Таке ж співвідношення було і в Роїській сотні. Із Березинської і Столинської сотень в похід спорядили по 32 козаки. У першій з них налічувалося 13 рушниць і 9 шабель, у другій — 7 рушниць і 7 шабель. Козаки трьох сотень з'явилися взагалі без зброї. Як завше, це були «брати і наймити»⁴.

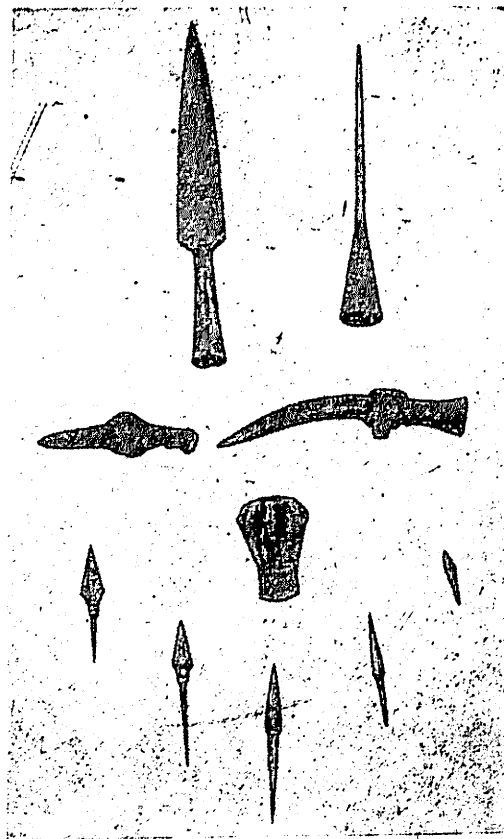
Виробництво холодної зброї було добре налагоджено на Україні. В усякому разі ми не віднаходимо відомостей про постачання шабель або списів з Росії або завезення їх з-за кордону, тим більше, що в російській армії списи зняли з озброєння ще в 1716—1717 рр. Щоправда,

¹ «Киевская старина», 1901, февраль, стор. 78.

² ЦДІА УРСР, ф. 75, оп. 2, спр. 40, арк. 6.

³ Там же, спр. 134, арк. 1—38.

⁴ Там же, ф. 108, оп. 2, спр. 27, арк. 1—13.

Вістря списів і стріл та наверхня келепів.

вбивчу силу, заряджалися з дула, мали ударно-кремінний замок, кількість пострілів досягала трьох на хвилину. Термін слугування їх перевищував 40 років³.

Є свідчення, що на тульських заводах виготовлялися рушниці для козацьких військ за поданим ними зразком⁴. Отже, навіть відходячи від принципу типізації вогнепальної зброї, який був необхідною умовою для створення постійної регулярної армії, російський уряд ішов назустріч побажанням козаків зберегти традиційну і звичну конструкцію зброї, яка враховувала специфіку козацької служби.

¹ А. К. Байов. Назв. праця, т. I, стор. 188—199.

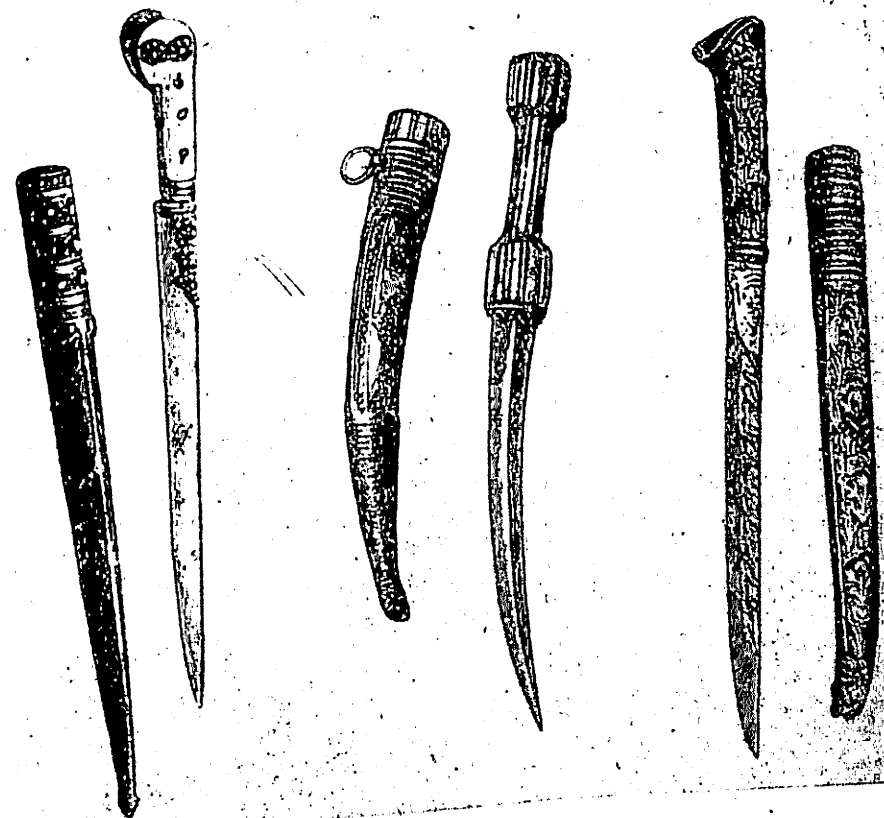
² Л. Г. Бескровний. Производство вооружения и боеприпасов на русских заводах в первой половине XVIII в.— «Исторические записки», т. 36, М., 1951, стор. 123, 140—141.

³ Л. Г. Бескровный. Русская армия и флот в XVIII в. М., 1958, стор. 88, 93, 94.

⁴ А. К. Байов. Назв. праця, том I, стор. 218.

з поновленням рогаток у російській армії за наказом Мініха було знову введено і списи. Через це кожен полк мав брати з собою в похід 288 пікінерних та 1200 рогаткових списів і 48 брусків¹.

Вогнепальна зброя також вироблялася на Україні. Але з 30-х років XVIII ст. українське козацьке військо значною мірою одержувало її від російської військової промисловості. Хоч фахівців-зброярів серед українських ремісників по великих українських містах було немало, вони не могли задовольнити того велетенського попиту на зброю, який виникав у зв'язку з активною участю козацтва у війнах і воєнних акціях Росії. Крім того, розвиток металургійної промисловості у Росії спонукав до появи казенних та приватних мануфактур по виробництву вогнепальної зброї². Російське мануфактурне виробництво почало стільки зброї, що забезпечувало не лише поточні потреби військ, але й створювало запас. Російські рушниці мали велику

Турецькі кинджали.

Лагодження зброї під час війни провадили на російських заводах. 1737 р. харківський полковник отримав від Комісії по заснуванню слобідських полків указ про відправлення рушниць для лагодження на тульські та інші заводи¹. Вартість російської рушниці, отримуваної на Україні, дорівнювала 2 крб. 26 коп.²

В мирний час, на противагу воєнному, українські козаки були годі оснащені зброєю. Про це можна судити бодай з того факту, що 1745 р. в Глухові лежало 3 тис. запасних рушниць тульських заводів і Генеральна військова канцелярія клопотала про розподіл їх між полками, щоб вони від тривалого лежання там не прийшли «в порчу»³. Чернігівський полк із цього запасу отримав 235 рушниць. На запит полкової

¹ Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові, ф. Харківська полкова канцелярія, спр. 83, арк. 57.

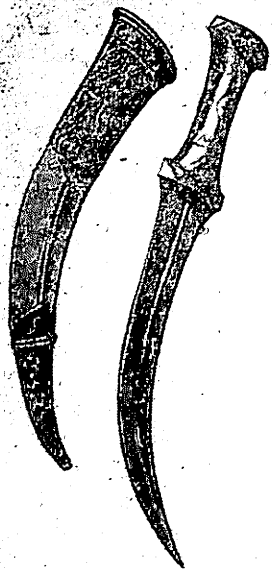
² ЦДІА УРСР, ф. 108, оп. 2, спр. 35, арк. 11, 13.

³ Там же, арк. 11.

канцелярії слобідський сотник відмовився брати додатково зброю, бо в минулому 1744 р. козаки його сотні були цілком забезпечені рушницями, до яких від полкового хорунжого Шихуцького було одержано і 39 фунтів пороху на сотню для роздачі козакам¹.

Забезпечення боеприпасами. З'являючись до збірного пункту для участі у військовому поході або для відбування сторожової служби, козак повинен був мати при собі не лише коней та зброю, але й необхідну кількість набойів, пороху і свинцю. Порох виготовляв козак сам або купував. Виробництво пороху було вельми поширене на Україні і мало давню традицію, бо українські землі, надто Лівобережжя і Слобожанщина, були багаті значними запасами селітри², якої вистачало не лише для власних потреб, але й для вивозу до Росії і навіть за кордон. Ще Боплан, французький інженер, який перебував на Україні більше 17 років (в першій половині XVII ст.), розповідав в своєму творі про Україну, що запорожці були великими майстрами у виготовленні селітри та пороху³. Пізніше один з дослідників доводив, що в Європі не було більш «здібної до штучного виготовлення селітри» країни ніж Україна⁴. Наприкінці XVII ст. два російські казенні порохові заводи та кілька заводів «порохових уговорщиків», зосереджених у Москві, Казані, Тобольську та інших містах, працювали на сировині, завезеній з України та з Середнього і Нижнього Поволжя⁵.

З початком Північної війни Україна перетворюється на основного постачальника селітри для Росії і стає з цього часу центром виробництва селітри в усій країні. Казанський та Астраханський райони селітроваріння відходять на другий план. Забороняється вільний продаж селітри. Царський уряд навіть видав указ гетьману (5 січня та 5 листопада 1700 р.) вивозити всю видобуту на Україні селітру до Москви для продажу місцевим артилерійським заводам⁶. Ці накази повторювалися кілька разів (1708, 1711 рр.). Відомі також

Кинджал індо-іранської роботи.

¹ ЦДІА УРСР, ф. 108, оп. 2, спр. 35, арк. 12.

² Порох, застосовуваний на початку XVIII ст., складався з 77,4% селітри, 9,6% сірки і 13% вугілля.

³ Боплан. Описание Украины.— Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. II. К., 1896, стор. 301.

⁴ Д. Квитка. Селитренная промышленность в России и средства к ее улучшению.— Журнал мануфактур и торговли, т. IV, 1865, январь, стор. 129.

⁵ А. Г. Бескровный. Русская армия и флот в XVIII в., стор. 96.

⁶ Очерки истории СССР XVIII в., первая четверть. М., 1954, стор. 96.

укази 1713 та 1720 рр., що забороняли вивіз селітри за кордон. Остаточного було оформлено монополію казни на закупку всієї селітри в країні 1719 р.

Численність цих наказів свідчить, що вони неодноразово порушувалися, хоч за це погрожували тяжкими покараннями, навіть забирали в казну селітряні заводи. Царські власті висловлювали побоювання, що селітра могла потрапити до рук пригноблених мас, які зі зброєю піднімалися проти своїх гнобителів¹.

Царський уряд обіцяв «незамедлительный расчет» за привезену до Москви селітру, але свою обіцянку не виконував. Крім того, гроші дуже часто видавалися неповністю, що впливало на загальний обсяг селітряного виробництва на Україні². Взагалі примусовий продаж в казну, нерідко по занижених цінах, відбив від вільних ринків, безумовно, негативно відбивався на розвитку української селітряної промисловості.

Поряд із монополізацією збуту селітри царський уряд всіляко заохочував її виробництво. На початку XVIII ст. (29 жовтня 1712 р.) Сенат розіслав до кількох губерній, у тому числі і до Київської, укази, за якими губернаторам пропонувалося «селитренные заводы размножить и на тех заводах селитру делать с поспешением. А которые заводы разорены, и те с поспешением и потому на них селитру делать с приумножением»³. 8 серпня 1713 р. подібний наказ Сенат видав для всіх лівобережних українських міст, а 18 липня 1714 р.— знову для Київської губернії⁴.

Гетьманський уряд і полкова влада також сприяли розвитку селітроваріння на Україні. Уже в XVII ст. воно вийшло за рамки ремісничого виробництва і являло собою зачаткову форму централізованої мануфактури з широким використанням найманої праці. В першій половині XVIII ст. спостерігався розширення підприємств, які видобували селітру, і обернення їх на заводи, річна продукція котрих досягала 500—1500 пудів⁵. На початку 30-х років XVIII ст. Україна давала по 8 тис. пудів

Турецький кинджал.

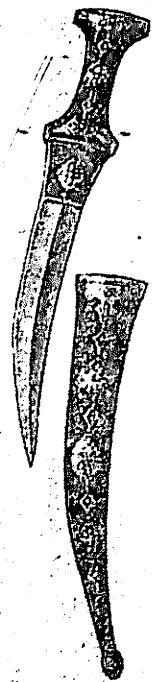
¹ А. М. Пономарев. Промышленность Украины в XVIII в. Селитроварение. Рукопись докторской диссертации. Черновцы, 1968, стор. 109.

² Там же, стор. 114.

³ П. М. Лукьянов. Производство пороха в России в первой четверти XVIII в.— Сборник «Полтава», стор. 201.

⁴ Полное собрание законов, т. V, № 2705, стор. 49, № 2859, стор. 117.

⁵ А. М. Пономарев. Назв. праця, стор. 26.

Кинджал
індо-іранської
роботи.

селітри щорічно¹, а перед 40-ми роками українська селітряна промисловість досягла вже такого рівня, коли стала можливою поява селітряних компаній, наприклад, Опошнянської, яка об'єднувала 20 козаків-селітрозаводчиків².

Уявлення про характер селітряних заводів на Україні в першій половині XVIII ст. дає проект, поданий 1751 р. до Генеральної військової канцелярії миргородською полковою старшиною, що воліла відкрити на території свого полку селітряний завод і прохала з цією метою позики в 1000 крб. Як вважала полкова канцелярія, завод треба було заснувати на «зручній для того землі», де є вільні ліси для забезпечення заводу дровами. Робочу силу, майстрів та робітних людей, передбачалося вербувати «із вільних військових міщан та посполитих». У них же планувалося наймати і підводи. Виготовлену так звану нелютровану, тобто неочищену селітру пропонувалося продавати козакам, які самі б робили для себе порох. Проект передбачав також побудову млинів під Сорочинцями для виробництва артилерійського пороху. Завод мав бути переданим у відання полкового обозного, якому за помічника було б виділено значкового товариша — фахівця з виробництва селітри. Наступне виробництво пороху передбачалося провадити за рахунок одержуваного «час від часу» прибутку³.

Отже, проект передбачав капіталістичні підвалини заснування селітряного виробництва в полку.

Селітряні «заводи», з досить примітивним технологічним процесом, належали переважно козацькій старшині і розміщувалися на її землях. Працювали на них залежні селяни, хоч не меншою мірою тут застосовувалася і наймана праця. Власниками селітряних майданів були репрезентанти майже всіх старшинських родів (Кочубеї в Миргородському полку, Черниші — в Гадяцькому, Горленки — в Прилуцькому). Перехрести і Шидловські були найбільшими селітрозаводчиками на Слобожанщині. Селітряним промыслом широко займалися також козаки, міщани і навіть військові посполиті, тобто селяни так званих вільних військових сіл, що вважалися власністю не окремих феодалів, а гетьманського, а то навіть і полкових урядів. Тут, як і взагалі на козацьких заводах, широко використовували найману працю. Понома-

¹ П. М. Лукьянов. Назв. праця, стор. 184.

² А. М. Пономарев. Назв. праця, стор. 31—48.

³ ЦДІА УРСР, ф. 269 (Канцелярія гетьмана Розумовського), оп. 1, спр. 246, арк. 6 (на звороті).

ров вважає, що в першій чверті XVIII ст. в різний час на Україні діяло 27 селітряних заводів: на Лівобережжі — 6, в Київській губернії — 8, при р. Самарі — 3, на Слобожанщині та прилеглих до неї районах — 10¹.

Царський уряд, захищаючи інтереси феодалного класу, регулював взаємовідносини «селітряних промисловців» і землевласників — старшини та поміщиків, на землях яких «селітряники» займалися промыслом. Петро I 10 грудня 1719 р. видав указ, підтверджений 3 березня 1739 р. Анною Іоанівною, за яким «селітряні промисловці» мали сплачувати власникам землі, на якій знаходилися їх заводи, 32% прибутку. Отже, в селітроварінні на Україні офіційно санкціонувалася феодална рента. Тимчасом «селітряні промисловці», що займалися селітроварінням на військових землях, були вільні від цього податку². Козацька влада домагалася утримання і з них податків на користь військового або полкового скарбу. З архівних матеріалів відомо, що 1751 р. Генеральна військова канцелярія порушувала питання перед гетьманом Розумовським про те, щоб встановити такий податок в Миргородському полку, одному з центрів селітроваріння, а прибутки від нього обернути на потреби миргородської полкової артилерії³.

Великих збитків селітряній справі на Україні завдавали татарські напади, внаслідок яких не тільки розорявалися окремі заводи, а й спустошувалися цілі райони. Так, в 30-х роках XVIII ст. зовсім припинилося селітроваріння в районі річок Самари та Орелі⁴.

Селітра була предметом не лише зовнішньої, але й внутрішньої торгівлі. Відомо навіть середню ціну селітри на внутрішньому ринку Лівобережної України у першій половині XVIII ст. — 5 коп. за фунт⁵.

Поширення селітряного промыслу на Україні значною мірою обумовило розвиток порохової промисловості. В більшості випадків кожна полкова артилерія забезпечувалася порохом з власної селітри⁶. Варто зазначити, що не менш важливою причиною значного розвитку порохової промисловості була специфіка соціально-економічного становища України та наявність численного стану, головним обов'язком якого була військова служба. Козацьке військо повсякчас відчувало потребу в набоях, надто в порохові. Порох був необхідний і для рушниць, і для артилерії, полкової та гене-

Козацька
шабля.

¹ А. М. Пономарев. Назв. праця, стор. 10.

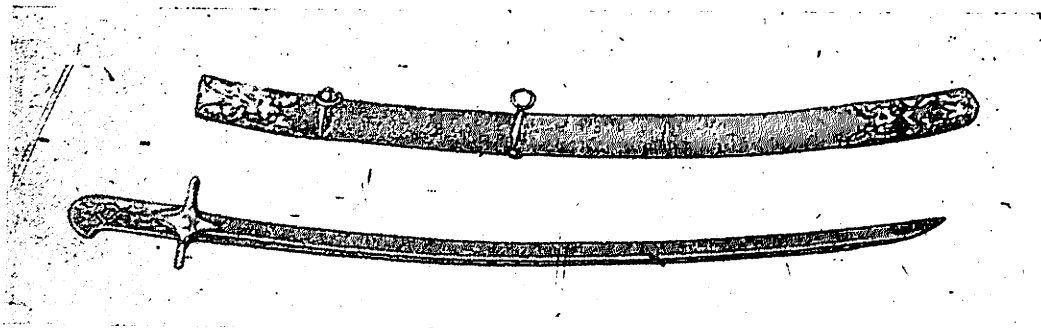
² ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 246, арк. 6.

³ Там же, арк. 7.

⁴ Державна публічна бібліотека СРСР ім. Леніна, рукописний відділ, зібрання Марковича, № 3111/3568, арк. 1.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 246, арк. 6—7.

⁶ Там же, арк. 8.

Турецька шабля.

ральної. Гостра потреба в порохові відчувалася не лише воєнного часу, але й «мирного», якого, власне, для України ніколи не існувало. Постійна загроза вторгнення татарських орд вимагала посиленої сторожової служби. Сторожові козацькі команди забирали найбільшу кількість пороху.

Чимало пороху поглинав і мисливський промисел. Як відомо, певна група козацького населення, «стрільці», мала рибалити та полювати для потреб гетьмана і старшини. З цією метою було виділено спеціальні ліси в Мглинській та Почепській сотнях Стародубського полку. Серед «стрільців», у свою чергу, була група «порохівників». Виготовлення пороху було для них повинністю, яка згодом стала спадковою. З середовища «пушкарів» та «армашів» також виділилися «порохівники»¹.

Лівобережна Україна була одним з постачальників пороху для російської армії. 1703 року Петро I, наприклад, зажадав від України 2 тис. пудів пороху². 1711 р. за указом Сенату власникам порохових заводів було заборонено вільно продавати порох³. Війна 1735—1739 рр. поклала на Україну обов'язок постачання порохом частини російських військ. 11 лютого 1736 р. до Правління гетьманського уряду було надіслано царський указ з вимогою збільшення обсягу випуску продукції українськими пороховими «заводами» для того, щоб Лівобережна Україна забезпечувала порохом не лише козацьке військо, а й ландміліцькі та російські гарнізонні війська, розташовані на Україні⁴.

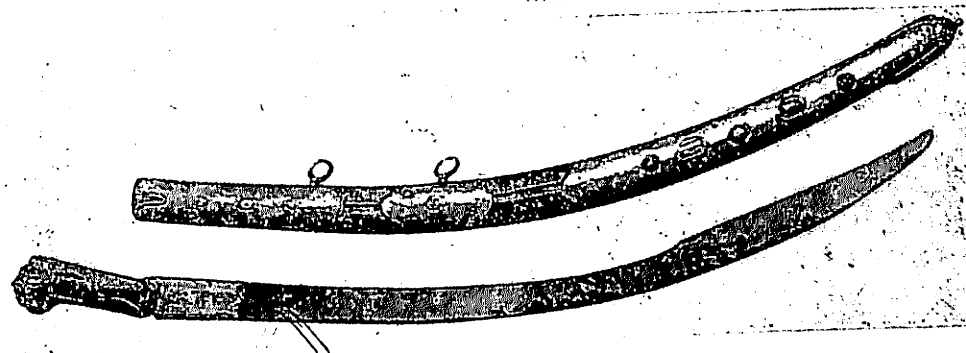
Виробництво пороху на Лівобережній Україні довгий час мало масовий характер. Його вмів виготовляти майже кожен бойовий козак, хоч цей порох, зрозуміло, не відзначався високими якостями. Поряд з цим виготовленням пороху займалися також висококваліфіковані май-

¹ В. А. Модзалевский. Судьба малороссийских пушкарей.— Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии, вып. 11. Чернигов, 1915.

² П. М. Лукьянов. Назв. праця, стор. 203.

³ Там же, стор. 209.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 246, арк. 3, 6.

Польська шабля.

стри. Іноді на його виробництві спеціалізувалися окремі місцевості.

Одним із центрів порохового виробництва на Україні наприкінці XVII—в першій половині XVIII ст. був Стародубський полк. Ще у 60—70 роках XVII ст. під керівництвом полковника Петра Рославця тут було організовано і виливання гармат¹, і виготовлення пороху. Розбукувалися здібні ливарники та порохівники, їх звільняли від феодалських повинностей, надавали ряд інших пільг. Рославець навіть запросив них з Білорусії, з міста Кричева, якогось особливо відомого майстра порохової справи Микиту, прозваного згодом Порохівником. Його поселили в Почепі. Микита, як потім і його внук, був звільнений від посполитих повинностей і належав «до військової служби і влади сотницької»². З кінця XVII ст. в Стародубському полку як центр виробництва пороху виділилася Мглинська сотня, яка забезпечувала набоями і порохом генеральну артилерію. В багатьох селах було по кілька порохових заводів. Про їх потужність можна судити на підставі даних про пороховий завод на хуторі Портниках (поблизу с. Велюханів) Мглинської сотні, за яким були закріплені 32 двори і 8 бездвірних хат «порохівників» на чолі з «порохівницьким отаманом»³.

Є відомості, що на початку XVIII ст. на Україні діяв великий пороховий завод, який належав Бельським. Він одержував від царського уряду грошову позику і випускав щороку по 10—12 тис. пудів пороху, який призначався для казни⁴.

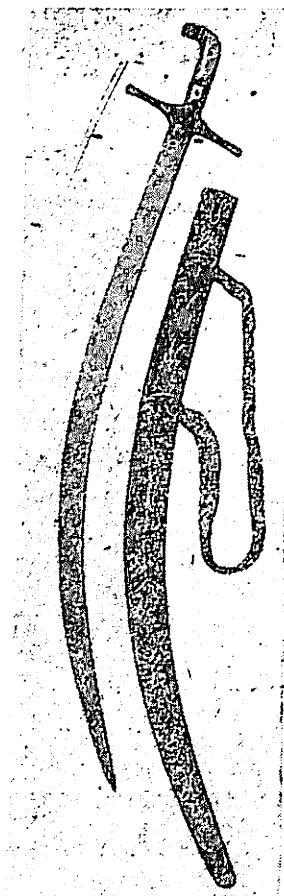
В 30-х роках XVIII ст. з ініціативи царського уряду провадиться своєрідна централізація української порохової промисловості. 8 серпня 1734 р. вийшов імператорський указ про виготовлення пороху для

¹ Наприклад, ще на початку XVIII ст. сосницький сотник Іван Дорошенко волюдіє великим залізним заводом неподалік від сіл Горнитич і Козлятич. Ю. Виноградський, М. Дорошиха. З сосницької старовини.— Історично-географічний збірник, т. I, К., 1927, стор. 38.

² В. А. Модзалевский. Судьба малороссийских пушкарей, стор. 18.

³ Там же.

⁴ П. М. Лукьянов. Назв. праця, стор. 203.

Шабля курінного
отамана Запорізької
Січі Вовка.

восьми прикордонних українських лівобережних полків за рахунок прибутків з міста Коропу, який призначався спочатку лише для Генеральної військової артилерії. 11 лютого 1736 р. новим імператорським указом таку систему забезпечення за рахунок централізованого порохового виробництва при Генеральній військовій артилерії було поширено на всі полки Лівобережної України¹. Практично це виявилось у тому, що на кошт військового скарбу було закладено ряд порохових «заводів», якими керувала Генеральна артилерія. На цих заводах працювали селяни, які звільнялися від всіх повинностей, козаки, для котрих праця на заводах заміняла службу у військові, а також міщани. Останні кількісно переважали. Маркович у своєму щоденникові під 1740 р. згадує про такий пороховий завод поблизу виселку Локоток².

1739 р. виник Шостинський пороховий завод, який за обсягом продукції, що майже вся йшла на задоволення потреб військової козацької артилерії, стояв на одному з перших місць. Він проіснував до 1764 р. 1771 р. його майно було передано Канцелярії головної артилерії російської армії і замість нього засновано казенний пороховий завод.

Виробництво мушкетного і гарматного пороху на «заводах» при Генеральній артилерії відокремлювалося.

Заготовлений порох зберігався переважно у м. Коропі, де його одержували представники полків. За п'ять років у такий спосіб було виготовлено понад 3 тис. пудів пороху³.

За імператорським указом 14 лютого 1736 р. на Лівобережну Україну покладалось забезпечення порохом і слобідських полків. Їх було прикріплено до заводу, який містився на Ткирманівському хуторі⁴. Порох із Генеральної артилерії видавався за гроші на вимогу полкової старшини, а також російських офіцерів⁵.

Нормою порохового запасу на кожну рушницю під час походу вважалося 2 фунти⁶. Проте не у кожного козака вистачало коштів на ку-

¹ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 246, арк. 3.

² Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 353.

³ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 246, арк. 3.

⁴ Е. Альбовский. Назв. праця, стор. 131.

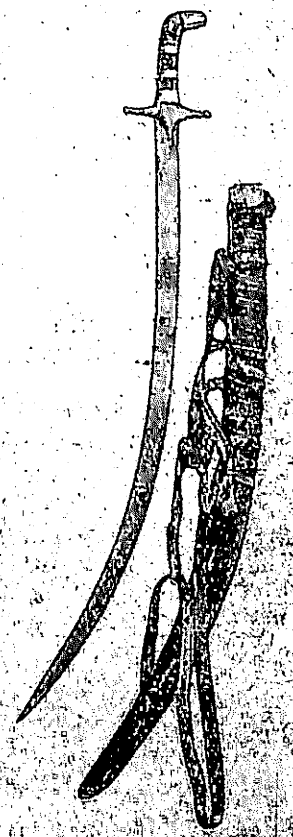
⁵ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 246, арк. 3.

⁶ Там же, ф. 75, оп. 2, спр. 40, арк. 6.

півлю необхідної кількості набоїв. Наприклад, 1737 р. в Седнівській сотні Чернігівського полку з 61 козака, що прибули на огляд, сім мали лише по фунту пороху, один — півфунта, а дев'ять взагалі з'явилися без набоїв¹.

Нерідко спочатку розподілявся порох, а вже потім збиралися гроші за нього². Збирання коштів за завчасно виданий порох часто-густо оберталось на проблему для старшини з Генеральної військової артилерії. Ще 1741 р. вона добивалася грошей від Ніжинського та Чернігівського полків за порох, виданий козакам цих полків у 1738—1739 рр.³ На початку весни 1739 р. начальник козацької команди, укомплектованої з козаків різних полків, стародубський полковий суддя Андрій Рубець одержав з Генеральної військової канцелярії 5 пудів казенного мушкетного пороху «у квит». Гроші поталанило зібрати лише за 3 пуди і 4 фунти⁴. За наказом Генеральної військової артилерії решту коштів було наказано збирати з козацьких дворів, які користувалися порохом. Ціна одного пуда пороху дорівнювала 3 крб. 96 коп.

1742 р. царський уряд забрав у Генеральної військової артилерії її порохові заводи і ухвалив організувати забезпечення українських козацьких військ порохом за рахунок набоїв, що постачалися з Москви⁵. Відтоді Генеральна військова канцелярія отримувала порох для українських козацьких військ із київського артилерійського цейхгауза, платячи не лише за нього, але й за транспортування його з Москви до Києва і за упакування. Селітру, виготовлену на Україні, вимагали пересилати до Москви частини в рахунок пороху, що надходив звідти⁶. Доставка пороху із Москви була нерегулярною, тимчасом як українські війська, прикриваючи кордони, завжди мали в ньому гостру потребу⁷. 1751 р. керівники

Козацька шабля.

¹ ЦДІА УРСР, ф. 108, оп. 2, спр. 35, арк. 3—7; спр. 27, арк. 13.

² Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові, ф. Харківська полкова канцелярія, спр. 101, арк. 269—273.

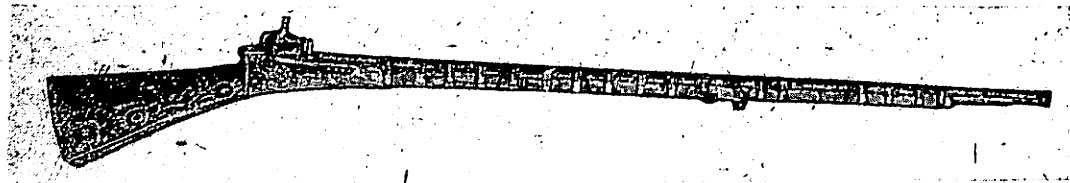
³ ЦДІА УРСР, ф. 108, оп. 2, спр. 35, арк. 4, 5, 8.

⁴ Там же, ф. 64, спр. 920, арк. 20.

⁵ Там же, ф. 269, оп. 1, спр. 246, арк. 2 (на звороті).

⁶ Там же, арк. 3.

⁷ Там же.

Турецька кремінна рушниця «яничарка».

Генеральної військової канцелярії Михайло Скоропадський і Петро Волконський доповідали гетьманові Розумовському, що на сторожових постах внаслідок нестачі мушкетного пороху козаки змушені були переробляти гарматний, якого теж не вистачало¹. Цілком зрозуміло, що часткове вилучення з відання Генеральної військової артилерії української порохової промисловості і концентрація її в руках царського уряду негативно вплинули на стан забезпечення набоями козацького війська. Це був один з етапів загального наступу царизму на автономію України.

Вартість озброєння, обладнання до нього та набойів (для одного козака) у другій чверті XVIII ст. була такою: мушкет коштував 2 крб., лядівниця — 15 коп., кремінець — 3 коп., спис — 10 коп., натруська — 3 коп., порох (5 фунтів) — 75 коп., свинець (5 фунтів) — 40 коп.²

Свинцем козацьке військо під час війни забезпечувалося також централізовано — з Москви. Кожен козак одержував перед походом 20—40 куль, отамани — по 50³. Вартість свинцю в середньому дорівнювала 2 крб. за пуд⁴.

Забезпечення похідної полкової артилерії набоями можна простежити на прикладі Чернігівського полку. 1738 р. з ним вирушив артилерійський обоз, який мав 24 пуди пороху, 300 куль, 4 пуди дробу, пуд свинцю, 215 сажнів гнота. Супроводжували обоз два фурмани та вісім підвід з провіантом⁵.

Забезпечення провіантом. Рядове українське козацтво мало забезпечувати себе провіантом та фуражем, необхідним у поході та на сторожовій і допоміжній службах, за рахунок свого господарства. Старшина, починаючи від курінного отамана, відповідала за спорядження кожного козака та наявність достатнього запасу продовольства в усьому козацькому війську. Мініх в ордері Трубецькому 1739 р. особливо підкреслював, щоб нерегулярні війська мали власний провіант і не покладали надій на похідний військовий магазин⁶. Розміри провіанту під час

¹ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 246, арк. 3.

² Распоряжение князя А. И. Шаховского..., стор. 85—86.

³ ЦДІА УРСР, ф. 75, оп. 2, спр. 40, арк. 6, 134.

⁴ Там же, ф. 108, оп. 2, спр. 35, арк. 6.

⁵ В. Л. Модзалевский. Судьба малороссийских пушкарей, стор. 16.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 921, арк. 16, 19.

війни 1735—1739 рр. чітко визначалися щокампанії російським командуванням. Запас його розраховувався на 6 місяців. Додатково до цього визначалася певна кількість продовольства на час маршу до місця зосередження російської армії («рандеу»).

1739 р. було ухвалено зробити запас провіанту на 6 місяців, рахуючи з 1 травня. На огляд до полку козаки мали з'явитися до 20 квітня. Отже, вони повинні були мати харчі ще на десять днів¹. В деяких указах просто підкреслювалося, щоб толокно і товчу козак готував з прибавкою і міг відразу ж вирушити в похід, як тільки буде отримано наказ². Цю вимогу стосовно прибавки подибуємо в усіх «комендераціях» козацького війська і його окремих загонів, оскільки збори, як завжди, зацягувалися. Так, в жовтні 1738 р. в повідомленні про виклик тисячі козаків Харківського, Ахтирського та Сумського полків наголошувалося, що провіант має триматися недоторканим, а до виступу у похід користуватися запасом, взятим з дому³.

Провіант складався із борошна, крупи, солі, толокна (борошна з вівса) і товчі з сухарів. 1736 р. в похід вирушило 166 козаків Борзенівського сотні Ніжинського полку. Кожен козак віз з собою 4 четверики ської сотні Ніжинського полку. Кожен козак віз з собою 4 четверики ської сотні Ніжинського полку, 5 гарнців крупи, 6 фунтів солі⁴. 1737 р. сухарів, 2 четверики борошна, 5 гарнців крупи, 6 фунтів солі⁴. 1737 р. козаки Чернігівського полку, вирушаючи в похід, мали в середньому на чоловіка по чверті і 7 четвериків сухарів та борошна і по 10 гарнців крупи⁵. 1739 р. в Ніжинському полку козак віз з собою чверть і 4 четверики борошна, четверик і 2 гарнці крупи, 12 фунтів солі, 40 фунтів товчі та 30 фунтів толокна. Таку ж кількість провіанту віз з собою і кожен підпомічник⁶.

Козаки мали не лише забезпечити себе провіантом, але й організувати транспортування його під час пересування військ власними кінями або волами на власних возах⁷. Очолюючи полкову комісію по мобілізації, підполковник Орлов повідомляв, що ряд козаків, які з'явилися на

¹ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 919, арк. 4, 18, 28 (на звороті).

² Там же, арк. 5.

³ Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові, ф. Харківська полкова канцелярія, спр. 30.

арк. 27.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 75, оп. 2, спр. 40, арк. 6.

⁵ Там же, спр. 134, арк. 1.

⁶ Там же, арк. 1—2.

⁷ Там же, ф. 64, спр. 921, арк. 30.

Кремінний пістоль.

зами та тяглом, або за рахунок прикомандированих до нього підпомічників. Іррегулярний характер козацьких військ, які не забезпечувалися російським урядом ні провіантом, ні фуражем і не мали своїх продовольчих військових магазинів, обумовлював необхідність значних обозів. Тому й кількість погоничів при козацькій армії завжди була вельми значною. Кілька козаків об'єднувалися і везли з собою в похід їздового, який і виконував роль погонича. Із с. Дроздівки Дівичької сотні Ніжинського полку в похід вирушило 32 козаки, провіант яких був складений на вісім возів, супроводжуваних чотирма погоничами, із с. Жуківки — 18 козаків з шістьма возами та трьома погоничами, із с. Овдіївки — 15 козаків з трьома возами і двома погоничами². Погоничі для особистого обозу козаків, який був складовою частиною полкового обозу, вербувалися з родичів виборних або наймитів, підсусідків та підпомічників. Лише у тому випадку, коли менш забезпечені козаки не мали своїх особистих їздових, сотенна старшина зобов'язана була виділити для них погонича з піших козаків сотні³. Російське командування неохоче ставилося до таких явищ. Воно вимагало від старшини, щоб погоничів ні в якому разі не набирали з-поміж «служилих», в тому числі і піших козаків, оскільки це скорочувало бойовий склад козацького війська, а комплектували лише з особистих козацьких їздових⁴.

Таким чином, за козацькими військами, як і за всією російською армією, мандрував величезний обоз, що негативно позначалося на їх маневреності. Спостерігаються неодноразові спроби козацького командування домогтися зменшення валки, насамперед за рахунок скорочення кількості возів у вищій і середньої старшини. Старшина не бажала розлучатися зі своїми сибаритськими звичками, везла за собою безліч зайвих у поході речей. Тим-то від військових властей вимагали стежити, аби «старшина и протчие излишних обозов и женска полу отнюдь не имели»⁵. Старшина ухитрялася везти з собою великі запаси вина і під час походу відкривала торгівлю ним серед козаків.

¹ ЦДІА УРСР, ф. 75, оп. 2, спр. 134, арк. 3.

² Там же, спр. 38—39, арк. 1.

³ Там же, ф. 64, спр. 919, арк. 20.

⁴ Там же, спр. 921, арк. 31.

⁵ Там же, спр. 919, арк. 18 (на звороті).

Неодноразові царські укази про заборону торгувати вином свідчать про поширення цього явища. Дозволялося везти з собою лише шестимісячний запас вина для особистого споживання.

Військовий козацький одяг. Одяг у козацькому війську був однотипним, хоч спеціальної військової форми не передбачалося. 1763 р. гетьман Розумовський запровадив для лівобережних козаків темно-синій мундир з червоними вилогами на польський лад. Компанійські полки були зодягнені у зелені мундири. Гетьман та генеральна старшина шили одяг за німецьким взірцем¹. Військовий одяг слобідських козаків складався з черески з відкидними рукавами, напівжупана та широких шароварів і був найрізноманітніших кольорів².

До одягу лівобережного козака входили кожух, жупан, шапка, чоботи, сорочка, «вбрання свитне» та епанча. Вимагалось, щоб кожний козак вирушав у похід із запасом деяких речей: чобіт і сорочок він повинен був мати по три пари.

У другій чверті XVIII ст. Генеральна військова канцелярія приблизно визначила вартість одягу козака. Ярмолук коштував 1 крб. 60 коп., жупан — 2 крб., шапка — 30 коп., три пари чобіт — 90 коп., пояс — 15 коп., сорочок три пари — 60 коп., «вбрання свитне» — 20 коп., кожух — 1 крб., епанча — 60 коп.³ Одяг для походу козак мав заготовити заздалегідь, але носити його дома заборонялося⁴.

Військовий одяг українських козаків, позбавлений непотрібних і навіть безглузвих атрибутів, накинута російській регулярній армії Мініхом за німецьким взірцем, відзначався зручністю і відповідав своєму призначенню.

Забезпечення кіньми та фуражем. Як уже відзначалося, в XVIII ст. у козацькому війську переважала кіннота. Кожен козак повинен був з'являтися до пункту збору з двома кіньми. Отже, забезпечення ними війська також перекладалося на плечі рядового козацтва. Від козаків вимагали, щоб бойові коні для походу були «гарними», «добримими», «здоровими», для чого навіть визначалася приблизна ціна, яка становила спочатку 8—12 крб., а потім була знижена до 7—9 крб.⁴ Сідло

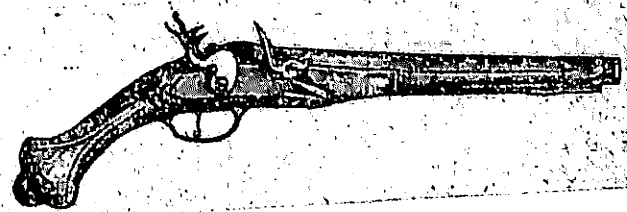
¹ А. Шафонский. Назв. праця, стор. 66.

² Е. Альбовский. Назв. праця, стор. 144, 169.

³ Распоряжение князя А. И. Шаховского..., стор. 85.

⁴ Там же.

⁵ Материалы для истории южной Руси, изданные Григорием Милорадовичем. Чернигов, 1858, стор. 89.

Козацький кремінний пістоль.

коштувало 1 крб., вуздечка — 20 коп.¹ Коня, підготовленого до походу козаком або купленого підпомічником, заборонялося використовувати «в работізну і на свої привати». Від хазяїна вимагалось тримати його на доброму кормі, в чому мав допомагати підпомічник. Стежити за цим ставалося в обов'язок старшині².

Скотарство на Україні, надто Лівобережній, завжди було досить поширеним. Розведення волів мало товарний характер. Їх вивозили до Польщі та Сілезії. Високого рівня досягло на Україні також конярство. З початку XVIII ст. майже в кожному полку було створено зразкові кінні заводи. Коні також вивозилися до інших країн. Під час російсько-турецької війни 1735—1739 рр., коли величезну кількість волів і коней мобілізували не лише для козацького війська, але й для російської армії, царський уряд заборонив продавати худобу за кордон.

Забезпеченню козака у поході бездоганним конем українське командування надавало великої ваги. Це видно з численних наказів, ордерів та розпоряджень української військової влади різних інстанцій. Сказане однаковою мірою стосувалося і лівобережних, і слобідських козаків.

«Доброкінними» козаками були переважно заможні репрезентанти козацького стану, але вони всіляко ухилялися від участі у походах, у чому їм потурала сотенна і полкова старшина. Замість них до війська виставлялися бідняки, які звичайно були «худокінними». Командування українського війська, зацікавлене в достатньому рівні боєздатності своїх козаків, боролось з цим явищем, погрожуючи полковій і сотенній старшині, що на випадок виявлення на огляді «худокінних», полкова старшина буде оштрафована на 2 крб., а сотників піддаватимуть навіть катуванню³.

Козакам нерідко доводилося купувати коней для походу щокампанії, бо вони не витримували тяжких виснажливих походів і гинули. Із погіршенням на кінець війни 1735—1739 рр. загального матеріального рівня українського козацтва принцип явки козака до армії з двома кінсьми уже не міг виконуватися скрізь. У зв'язку з цим козакам ряду сотень навіть офіційно дозволялося вирушати у похід з одним конем⁴.

Під час війни коней козацького війська певною мірою використовували навіть для укомплектування кінського складу російських полків. Протягом п'яти років не раз траплялися випадки, коли в українських козаків відбирали коней для відшкодування втрат у російських кавалерійських полках та зміцнення тяглової сили похідної артилерії. 1736 р. російська армія, прибувши у Перекоп, перед подальшим просуванням до Криму заклопоталася приведенням до порядку розладнаної матеріальної частини. Коней для драгунських та артилерійських частин

Стародубський полковник Михайло Миклашевський.

¹ Распоряжение князя А. И. Шаховского..., стор. 85.

² Там же.

³ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 919, арк. 4.

⁴ Там же, спр. 921, арк. 1.

поповнювали за рахунок коней лівобережних, слобідських та запорізьких козаків¹. Корпус Леонтьєва, направлений 4 червня (24 травня) 1736 р. для взяття Кінбурна, вже 25 травня мобілізував коней українських козаків, що були у складі корпусу, бо артилерійські коні на цей час вже остаточно вибилися із сил. А до 1 червня, коли російська армія досягла урочища Стреленець, за 40 верст від Кінбурна, вже вся артилерія була переміщена на козацькі коні².

Слід відзначити, що, незважаючи на примусову мобілізацію коней, кінський склад українських військ був завжди на значно вищому рівні, ніж у російських полків. Російські кавалеристи майже не мали запасних коней, тимчасом у більшості козаків їх було по двоє. Якісний рівень кінського складу українських військ був також значно вищим, хоч Росія і славилася своїми кіньми, а донські рисаки, наприклад, мали світову знаменитість.

Фуражне забезпечення входило до обов'язків рядового козака. Надто гостро фуражна проблема поставала перед козаками, які служили на форпостах узимку. Вони мали прибути на службу з сіном і вівсом, складеним на саних³. Козакам, що вирушали у літній похід, ставилося до обов'язку разом з іншим оснащенням мати з собою серпи і коси для догляду своїм коням сіна під час маршу⁴. Влітку завдання забезпечення фуражем значно полегшувалося, але не зникало зовсім: хоч трави серед степу було досить, однак у другій половині літа вона висихала, до того ж татари нерідко навмисне випалювали степ. Командування російської армії цілком виключало з кола своїх обов'язків забезпечення фуражем українського козацького війська. Воно йшло навіть на те, що відпускало козаків ще до закінчення кампанії по домівках, ледве починалися труднощі з фуражем⁵.

Таким чином, до повного спорядження козака, яким він повинен був самозабезпечитись, належала зброя і оснащення до неї, набої, коні і зброя, одяг, запас провіанту та фуражу, а для його транспортування — тягло, засоби перевезення та погонич⁶. Підпомічникам, на яких повністю покладалося забезпечення виборного козака, необхідно було, за підрахунками 1735 р., витратити на купівлю коня, зброї, набоїв, одягу і спорядження 21 крб. 22 коп. При цьому обумовлювалося, що ці витрати, зроблені раз, не повинні повторюватися щорічно, оскільки одягом, конем і спорядженням можна було користуватися кілька років, а рушниця «ледь не все життя людське може бути в цілості». Через це відновлювати збирання коштів з підпомічника можна було лише у

¹ А. К. Байов. Назв. праця, т. I, стор. 282.

² А. К. Байов. Назв. праця, Додаток до I тома, стор. 161—162.

³ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 918, арк. 1.

⁴ Там же, спр. 919, арк. 11 та ін.

⁵ А. К. Байов. Назв. праця, т. I, стор. 283.

⁶ Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові, ф. Харківська полкова канцелярія, спр. 50, арк. 7—8, 83—84.

тому випадкові, коли загине кінь¹ чи зовсім зноситься одяг. Але козацтву і підпомічникам доводилося займатись поповненням спорядження та заготівлею продовольства, по суті, щороку. Робилося це взимку, у перерві між кампаніями. В наказах неодноразово підкреслювалося, що, власне, мета відпущення козаків по домівках полягала насамперед у тому, щоб вони поладнали свою зброю і одяг, поповнили запаси провіанту і набоїв, підгодували коня тощо, тобто привели себе і своє оснащення «до належної козацької справності і доброти».

В першій декаді січня 1739 р. на прохання стародубської канцелярії генерал-майор Хрущов дозволив відпустити козаків для заготівлі запасів сіна, запропонувавши діяти згідно з указом Генеральної військової канцелярії. При цьому знову наголошувалося на тому, що козак повинен мати «надійних» коней, а також рушницю, порох, кулі, провіант, які мали бути складені на вози, а фураж — на сані, і зосереджені в одному місці².

Утримання артилерії. Забезпечення артилерії козацького війська лежало на спеціально визначених з цією метою містах і селах. У другій половині XVII ст. такими містами спочатку були Лохвиця і Ромни, а потім, з перенесенням гетьманської резиденції з Чигирин до Батурина, рангові володіння в Ніжинському полку — Короп і Вороніж. Короп до кінця існування козацької військової артилерії, ліквідованої Румянцевим 1782 р., залишався містом, мешканці якого обслуговували військову «армату». Для утримання артилерії до 1709 р. були прикріплені і села, що належали до м. Коропа: Риботин, Сохачі, Райгородок і Лукнів. Випас і зимове фуражування артилерійських коней провадилося у Біловезькому степу. Воронізька сотня Ніжинського полку, за визначенням гетьманського уряду, «не до полку, але до артилерії військової генеральної належить і при оній свої походи відправляти повинна»³.

Через дев'ять років після відправки Петром I до Москви більшості гармат, у 1718 р., Скоропадський дістав Короп у свою власність. Проте існування козацького війська без артилерії в умовах, коли Україні все ще загрожували татарські набіги, було явищем ненормальним і довго тривати не могло. Уже гетьман Апостол зайнявся відновленням генеральної артилерії, повернувши їй 1727 р. джерело матеріального забезпечення — м. Короп, віднявши його у вдови Скоропадського. Крім Коропа до Генеральної військової артилерії в другій чверті XVIII ст. було приписано кілька сіл з різних полків. Зокрема, в Чернігівському полку таким селом була Мартинівка Івангородської сотні⁴.

Сільське і козацьке населення Коропа та інших приписаних до «армат» сіл на першому етапі забезпечувало лише засоби для вій-

ськової артилерії. Воно було звільнене від будь-яких повинностей і сплачувало спеціальні грошові та натуральні податки на артилерію.

В такій системі забезпечення артилерії знайшли свій прояв феодалні відносини. Феодалом тут виступав гетьманський уряд. Поступово збирання на артилерію починають обмежуватися певною кількістю дворів та хат, мешканці яких стають спадковими «пушкарями та армашами». Як можна гадати, з їх господарств не лише утримувалися податки на артилерію, але й мобілізувалися козаки для її обслуговування. Так на артилерію, але й мобілізувалися козаки для її обслуговування. Так сформувалася особня категорія населення — спадкові «пушкарі-каноніри та армаші», що обслуговували артилерію і володіли відповідним колом знань з артилерійської справи. Слід відзначити високий професійний рівень українських гармашів.

До пушкарів зараховувалися насамперед козацькі двори. У 1734 р. їх вже офіційно закріпили за Генеральною військовою артилерією. Крім того, що гармашів було звільнено від усіх повинностей, вони отримували ще й платню за обслуговування артилерії. Як і в решті артилерійської обслуги, з часом вона мінлася з тенденцією до зменшення. 1729 р. гармаші отримували по 7 крб., 1732 та 1747 рр. — по 5, 1748 р. — по 3,5 крб. Коливання у розмірах платні артилерійської обслуги спостерігається також в залежності від приналежності її до того чи іншого полку.

Таким чином, надаючи великого значення артилерії, керівники козацького війська надавали ряд пільг особам, що її обслуговували. Приналежність до пушкарів або порохівників уже була безоглядною умовою для переведення посполитого в козаки.

Соціальна категорія пушкарів існувала і після ліквідації в 1782 р. козацької артилерії. Під час загального закріпачення селянства України 1783 р. їх приписували до казенних посполитих, тобто до державних селян, і оподатковували семигривним та «рубльовим» податком. Гармаші боролися проти покріпачення, вважаючи себе споконвічними козаками¹.

За універсалом гетьмана Апостола можна визначити, на які потреби артилерії надходили кошти, утримувані з коропського населення. Це, насамперед, платня артилерійській обрузі, спорядження фурманів та інших «артилерійських припасів», тобто закупівля набоїв, забезпечення засобів перевезення (тягла та возів) і необхідного оснащення тощо. Коропчани мали постачати також обслугу артилерійського обозу. Не останнє місце посідала й закупівля нових гармат, реставрація та лагодження старих².

1734 р., з огляду на підготовку до війни з Туреччиною, глава Правління гетьманського уряду князь Шаховський зайнявся впорядкуванням козацької полкової артилерії, визначивши джерела її забезпечення. При цьому він вказував на вагоме значення полкової артилерії особливо для

¹ В. А. Модзалевский. Судьба малороссийских пушкарей, стор. 18—22.

² Там же, стор. 16.

¹ Распоряжение князя А. И. Шаховского..., стор. 86.

² ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 918, арк. 1—2.

³ Отрывки из дневника гетманской канцелярии..., стор. 113.

⁴ В. А. Модзалевский. Судьба малороссийских пушкарей, стор. 17.

сторожової служби¹. Тому 1734 р. на Короп частково було покладено утримання і полкових «армат» та забезпечення їх порохом. Артилерію полку повинні були забезпечувати самі полкові канцелярії. Коли ж полкових коштів на неї не вистачало, їх дозволялося брати з військового скарбу². Оснащення для генеральної та полкової артилерії — колеса, осі, банники, оглоблі і т. ін. — також виготовлялося в полках³.

На утримання старшини і обслуги полкової артилерії крім «покуховних» зборів у деяких полках практикувалися додаткові збирання з козаків та селян. Козаки та їхні підсусідки сплачували по 2 коп., а селяни по копійці. До цього додавалися натуральні збори у вигляді частини урожаю. В інших полках селяни ряду сіл виконували відробіткові повинності на користь артилерії, зокрема були зобов'язані заготовляти сіно для «полкового арматного стада». За рахунок збирань на музик у декотрих полках купували одяг для гармашів (кожух, шапку, чоботи, рукавиці, полотно на сорочки). Частина зборів з селянських та козацьких млинів також була натуральною платою артилерійській обслузі. Для утримання полкової артилерії в багатьох полках залучали цехи і ратуші, тобто провадилися збирання і з міщан. Разом з цим ремісники, що обслуговували артилерію, теж отримували річну грошову (6—10 крб.) і натуральну (у вигляді одягу та продовольства) платню.

Забезпечення старшини. Українська козацька старшина, особливо вища генеральна і полковники, володіла чималими маєтками, де використовувалася праця залежних селян. Крім цих дідових, спадкових володінь вона мала також рангові маєтки, якими наділялися різні старшинські чини генерального та полкового, а також частково і сотенного урядів на час відбування служби. Проте багато тимчасових рангових володінь старшина обертала з часом на спадкові. В таких рангових маєтках наочно виявлялася тенденція старшини примусити посполитих військових селян, міщан та козаків виконувати підданські повинності. В 30-х роках XVIII ст. хорунжий генеральної артилерії отримав на «ранг» по 30 дворів у Лукомській і Пирятинській сотнях⁴. Полковники діставали по десять і більше сіл «на ранг», полкові хорунжі — по одному-два. За свідченням Шафонського, полковники і полкова старшина володіли ранговими маєтками, до яких було прикріплено по кілька тисяч посполитих селян⁵. Водночас слід відзначити існування прошарку старшини, який враховував нові віяння і організовував господарство своїх маєтків, особливо промислові його галузі — буди, гуті, рудні, селітроваріння, виробництво поташу, на капіта-

лістичних засадах, широко використовуючи найману працю. Багато старшин наживалося також на торгівлі.

Крім усього козацька старшина отримувала ще й платню. Ми маємо підстави не погоджуватися з В. А. Дядиченком, який твердить, що платню отримувала лише старшина, яка не мала рангових володінь¹. В дійсності було не так. Навіть генеральний обозний, на ранг якого виділялися значні маєтності, отримував 600 крб. на рік².

Враховувалося важливе значення артилерії, обслуговування якої вимагало спеціальних знань і досвіду. Тим-то старшина і обслуга артилерійських команд завжди отримували платню. Грошова платня артилерійської старшини (в крб. на рік), за даними 1732, 1745, 1748 і 1756 рр., була такою³:

Генеральний обозний	600
Полковий обозний	150
Артилерійський генеральний осавул	150
Артилерійський полковий осавул	6—50
Артилерійський генеральний писар	40
Артилерійський полковий писар	15
Артилерійський генеральний хорунжий	100
Артилерійський полковий хорунжий	3—15
Артилерійський генеральний отаман	40

Гроші на платню для полкової і сотенної старшини збиралися з козацьких дворів. Наприклад, у Гадяцькому дворі і 3—4 коп. — з менш зможного, на сотенну (хорунжих та осавулів) — по 2 коп. В деяких полках ці збори провадилися почасти грошми, почасти натурою (хліб, жири тощо)⁴.

Отже, утримання старшини здійснювалося за рахунок народних мас. Старшинські посади забезпечували земельні володіння та інші багатства, тому за них серед українського панівного класу феодалів завжди точилася запекла боротьба.

Служителі полкових та сотенних канцелярій отримували лише платню, яка теж збиралася з козаків. Платня сотенного осавула дорівнювала 5—20 крб., сотенного хорунжого — 25—50, підосавулова — 10, писаря — до 30 крб. Розміри платні залежали насамперед від чисельності сотні та кількості козацьких дворів у ній. Іноді сотенні осавули («осавульчики»), що вербувалися навіть з рядових козаків, служили лише «за свободу домів своїх» і платні не отримували⁵.

Часто старшини одержували також подачки від царського уряду у вигляді дорогих подарунків (гроші, цінні хутра, дорогоцінності тощо) —

¹ В. А. Модзалевский. Судьба малороссийских пушкарей, стор. 16.

² Там же.

³ Філіал ЦДІА в м. Харкові, ф. Харківська полкова канцелярія, спр. 53, арк. 11; спр. 81, арк. 53; спр. 82, арк. 75; спр. 83, арк. 4, 5, 9, 10, 14, 17.

⁴ В. А. Модзалевский. Дело об увольнении Ивана Забелы..., стор. 191.

⁵ А. Шафонский. Назв. праця, стор. 64—65.

¹ В. А. Дядиченко. Назв. праця, стор. 116.

² «Киевская старина», 1883, июнь, стор. 384.

³ Гадяцкая полковая канцелярия..., стор. 782—783.

⁴ В. А. Дядиченко. Назв. праця, стор. 234, 272—275.

⁵ Там же, стор. 247.

так зване царське жалування. На Слобідській Україні старшина, як полкова, так і сотенна, платні не отримувала. Замість цього до неї прикріплювалися підпомічницькі двори, мешканці яких виконували і суто господарські обов'язки на користь старшини. Полковник одержував у власність 15 дворів, полкова старшина — від 3 до 7. Офіцери створених на початку 30-х років XVIII ст. регулярних слобідських рот також одержували у власність підпомічницькі двори¹.

Наймані (охотницькі) війська. Крім десяти лівобережних городо-вих і п'яти слобідських козацьких до складу українських збройних сил входило і кілька найманих полків. Наймані війська за своїми принципами комплектування, характером діяльності і системою забезпечення відрізнялися від Лівобережного і Слобідського козацького війська. Лише в їх організації та правуванні подибуємо спільні риси. На ці війська, створені гетьманським урядом наприкінці 60-х років XVII ст. для виконання завдань внутрішньої політики — придушення опору народних мас зростаючому феодально-кріпосницькому гнітові, — поклалися насамперед поліцейські функції. В. А. Дядиченком досить широко висвітлено цей аспект діяльності найманих військ наприкінці XVII — початкові XVIII ст. Вони охороняли гетьмана, затримували українських та російських селян-втікачів, перешкоджали переходам селян на Правобережжя, а також на слободи і втечам їх на Запоріжжя, стояли на караулах при перевозах та в інших місцях, де проводилися різні збори, перешкоджали покаянню селян і наймитів, стежили за настроями козаків та старшини і т. д.

Яскравим свідченням того, що наймані війська виконували саме такі поліцейсько-каральні функції, можуть бути події 1749 р. в с. Костянтинів Лубенського полку. На початку цього року тут відбувся антифеодальний виступ. Відомі нам документи² говорять про нього невідомо і глухо, як про «деяку перед приказчиком тамішнім супротивність мужиків». У всякому разі цього було досить, щоб викликати команду компанійців з охочекомонного полку Павлова «для втихомирення». Частина селян, учасників виступу, було заарештовано. На решту ліг новий тягар — забезпечення каральників. Оскільки село напередодні пережило недорід і сарану, константинівці подали до полкової канцелярії листа про те, що вони неспроможні поставляти компанійцям фураж. Лубенський полковник Апостол звернувся до Генеральної військової канцелярії з проханням, щоб в селі залишили стільки компанійців, скільки було зазначено за рознарядкою, а решту перевели на колишні квартири. Генеральна військова канцелярія пішла йому назустріч.

Водночас охотницькі війська відігравали велику роль у сторожовій прикордонній службі, надто в боротьбі проти татарського наступу.

¹ Е. Альбовский. Назв. праця, стор. 189—190.

² ЦДІА УРСР, ф. 98, оп. 2, спр. 156.

Городове козацтво, мобілізація якого відбувалася вельми повільно, не могло повністю задовольнити потреб військового захисту України. Наймані полки, що існували як постійні військові одиниці, були набагато мобільнішими. У разі раптового татарського нападу вони могли дати своєчасну відсіч ворогові. «Бо, поки козаки городові і реєстрові з полків виберуться..., вони, охотницькі, завжди готові на швидкі поїздки: для здобуття язика, для першої сторожі, під час баталії перший фронт проти ворога втримати»¹.

Отже, крім поліцейських функцій до обов'язків охотницьких військ входив і захист краю. Піхотні їх частини постійно вартували також артилерію всього козацького війська².

Комплектувалися наймані війська переважно за рахунок міщанства, оскільки категорично заборонялося брати до них «осілих» селян. Селян-втікачів відкликали з війська і повертали власникові-феодалові. Побоюючись кількісного зменшення Лівобережного і Слобідського війська, власті забороняли брати до охотницького війська і козаків. Останньої вимоги, щоправда, не дуже дотримувалися. В козацьких реєстрах та відомостях 30-х років XVIII ст. проти прізвища козака неодноразово зустрічаються позначення: «записався у компанійці».

Гетьманський уряд, створюючи війська, які тепер уже протиставлялися народним масам, прагнув укомплектувати їх насамперед за рахунок чужоземців. У статті В. А. Модзалевського наводиться розпис охочекомонного Павлівського полку за 1682 р. Більшість списку становлять польські прізвища³. Багато в найманих військах було також південних слов'ян, волохів тощо.

Поповнення охотницьких полків провадилося систематично, оскільки крім втрат під час воєнних дій із найманого війська час від часу вилучалися деякі компанійці і сердюки внаслідок непридатності до служби у зв'язку з віком, станом здоров'я та рівнем військового забезпечення і спорядження⁴.

Наймані війська поділялися на охочекомонні (компанійські) і охочепіхотинські (сердюцькі). Таким чином, вони складалися з двох родів: кавалерії і піхоти, хоч ця грань і була досить умовною. Є відомості, що деякі сердюки мали коней. Рід військ певною мірою визначав зміст і характер діяльності кавалерійських та піхотних полків. Компанійці брали участь у військових походах, пильнували кордони, провадили розвідку. В коло обов'язків сердюків входила караульна служба, вартування на перевозах та біля артилерії, охорона особи гетьмана тощо. Згодом гетьманську сторожу було виділено в окрему роту, що почала називатися жолдацькою. Для поселення родин жолдаків було виділено

¹ «Киевская старина», 1901, ноябрь, стор. 11.

² В. А. Дядиченко. Назв. праця, стор. 444—446.

³ В. А. Модзалевский. К истории компанейских полков. — Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии, вып. 11, Чернигов, 1915, стор. 180—183.

⁴ В. А. Дядиченко. Назв. праця, стор. 443.

значну ділянку землі, на якій згодом виникло с. Жолдаки Конотопського повіту.

Кількість найманих полків, як і співвідношення між кінними і пішими серед них, не була сталою. За відомістю 1725 р., існувало чотири наймані полки загальною чисельністю козаків та старшини 1066 чоловік. 1726 р. за царським указом з трьох компанійських полків створили два, а сердюцький взагалі розформували. В 30-х роках XVIII ст. залишається лише два охочекомонних полки (Павлова і Чеснокова)¹. Вони продовжували існувати і наприкінці 40-х років. Згадка про них зустрічається у документі 1747 р.²

Невизначеним був і кількісний склад окремого охотницького полку. Насамперед він був значно меншим, ніж городовий полк. В охотницькому полку ніколи не було більше 500—600 козаків. Найчастіше він складався з двох-трьох сотень. Полк Чеснокова, що брав участь у походах російської армії в 1735—1739 рр., першого року війни мав 280 чоловік з 360 кіньми, а 1736 р. у його складі було лише 180 козаків³.

Військово-господарчими одиницями охотницького війська були полк, сотня і курінь. Як і городове козацьке військо, їх очолювали полковник, сотник і курінний отаман. Полковник підлягав гетьманові та генеральній старшині, а через них — російському командуванню. В період ліквідації гетьманства наймані полки потрапляли під те саме правління, що й лівобережні. Компанійські і сердюцькі полковники призначалися гетьманом спеціальним універсалом, з врученням полковницького знаку — пернача. Пізніше їх почали призначати виключно на підставі царських указів. Як і в городових, у найманих полках також існувало наказне полковництво та сотництво, таким самим був і склад полкової старшини. Виняток становила лише посада ротмістра, який виступав у ролі командира окремих загонів полку.

Наймані солдати охотницьких полків отримували платню, повне утримання натурою та одяг військового взірця — «барву». Компанійцям сплачували по 6—8 крб. на рік, сердюкам — по 2 крб. Крім цього, сердюки одержували щомісячно ще по 8 гривень, а компанійці у зимові місяці — по 2 гривні на овес для коней. Молодикам належало по 2 крб. «річних» і 4 крб. «місячних». Місячна грошова платня замінювала натуральне утримання або визначала розміри і вартість продуктів, які збиралися на компанійців.

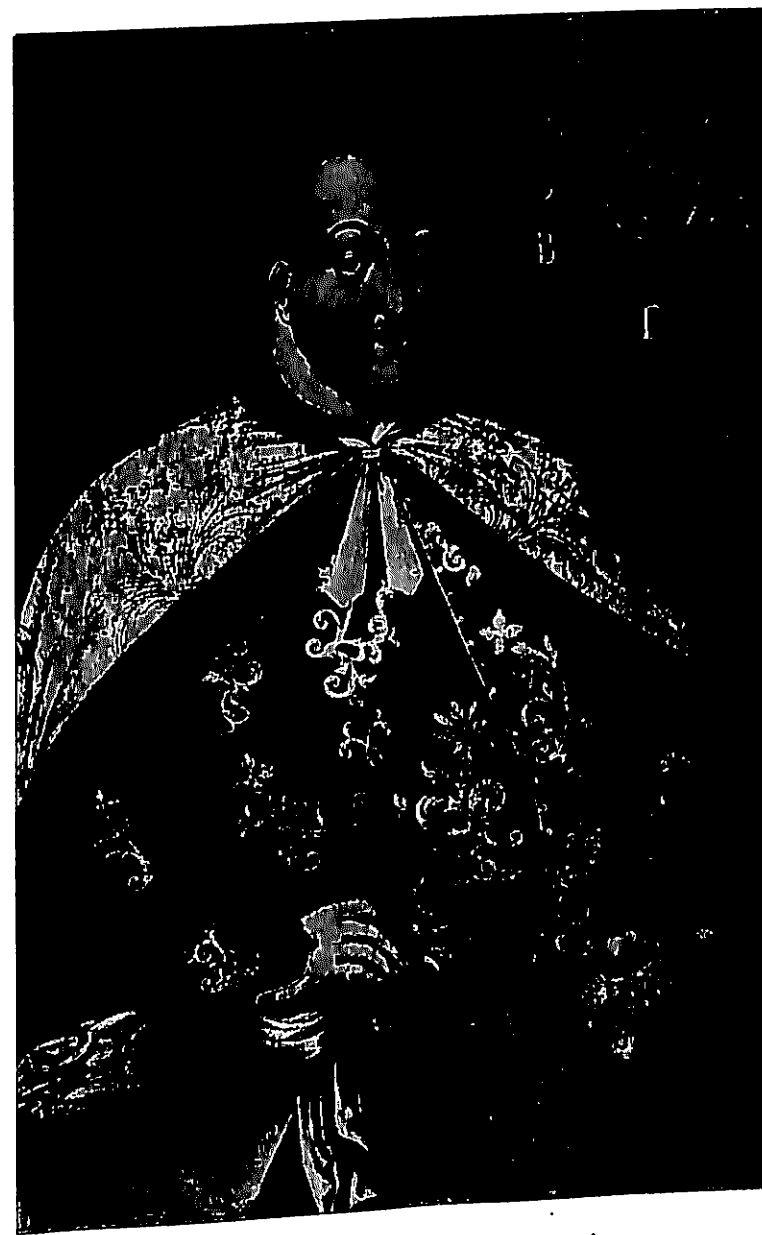
Старшина отримувала таку грошову платню: полковник — 26 крб. на рік та по 1 крб. щомісяця; полкова старшина — по 14 крб. на рік і 3 крб. 2 гривні щомісяця. Такою ж приблизно була і платня сотника, вдівчі меншою — сотенних старшин та курінних отаманів⁴. Крім того,

¹ Сердюцькі і компанійські полки діставали назви від прізвищ своїх командирів — полковників.

² ЦДІА УРСР, ф. 108, оп. 2, спр. 35.

³ А. К. Байов. Назв. праця, Додаток до I тома, стор. 54—57, 79.

⁴ Одержки из дневника гетманской канцелярии..., стор. 137.

Значковий товариш Григорій Гамалія.

після походів старшина отримувала грошові нагороди. Всі старшинські чини охотницьких полків і сотень, особливо полковники, були великими землевласниками.

Що ж до обмундирування, то мали місце факти роздавання матеріалів на одяг полковникам: атласу, сукна, лундушу, тафти, «габи на пошиття габаняків» або ж надання в готовому вигляді жупанів, сукняного одягу, мундирів, кожухів, чобіт, шапок, рукавиць, панчох.

Зброєю та набоями наймані солдати і їх старшина повинні були забезпечувати себе самі за рахунок отримуваної ними платні. Порох їм постачала Генеральна військова артилерія. Однак їй не завжди потім вдавалося отримати кошти за нього від полковників охотницьких полків. Кілька років тягся позов генерального артилерійського осавула на командирів компанійських полків Чеснокова та Павлова за несплату ними вартості пороху, одержаного 1739 р.¹

Джерелами для забезпечення охотницьких полків грошовою платнею та одягом були кошти Військового скарбу, а натуральні збори або еквівалентна їм щомісячна платня стягувалися з тих посполитих та міщан, у хатах і на подвір'ях яких розквартировувалися наймані війська². При цьому селяни і міщани мали не лише утримувати компанійців під час постою, але й забезпечувати на весь період походу. До забезпечення належали харчі та фураж («порції і рації»).

Радянський історик В. О. Романовський на підставі знайденого ним в архіві документа 1735 р. та порівняння його з гетьманськими універсалами повідомляє цікаві спостереження щодо системи зборів на охотницькі полки³.

Натуральне постачання найманих військ, яке називали стацією, ще 1668 р. гетьманом Многогрішним було покладено на плечі селян. Одного кінного компанійця утримували 25 дворів посполитих селян, а пішого сердюка — 20.

Половина стації утримувалася натурою, половина — грошми. Стація, куди входили і збори на гетьмана, стягалася не лише з селян, але й з міщан, підсусідків (виняток становили підсусідки, що мандрували по наймах), ба навіть з козаків-підпомічників. У розмірах стацій подібуємо надзвичайну строкатість. В одних селах вони збиралися від волів, в інших — від коней або від землі («грунтів»). За даними 1690 р. по Лубенському полку, стація складалася з вівса, житнього, пшеничного та гречаного борошна, гречаної крупи, пшона, ячменю, маку, гороху, соняшників, солі, масла коров'ячого, пивного солоду, лою, горілки («простої і оковитої»), олії соняшникової, меду, капусти, огірків, хмелю, риби соленої, цибулі, часнику, гусей, качок, курей, кабанів⁴.

¹ ЦДІА УРСР, ф. 108, оп. 2, спр. 35, арк. 10.

² В. А. Дядиченко. Назв. праця, стор. 449, 450, 451, 481, 484.

³ В. А. Романовський. Феодально-крепостнические отношения и классовая борьба на Левобережной Украине в конце XVII — начале XVIII в. — Сборник «Полтава», стор. 289—290.

⁴ Стороженки. Семейный архив, т. VI, К., 1908, стор. 82—83.

Офіційно стація була скасована цаським указом 1723 р. Для сплати грошей найманому військові було запроваджено відкупну систему — оренду на продаж спиртного, тютюну та дьогтю, яка стала ще одним джерелом збагачення старшини. По запровадженню цієї оренди на плечі трудящого люду України впав додатковий тягар. Проте стація продовжувала існувати і надалі. Розквартирування найманих військ на подвір'ях посполитих і збори з них на утримання компанійців продовжувалися і в середині XVIII ст.

Така система була великою згубою для селян та міщан. Вона посилювалася сваволею і відвертим пограбуванням населення окремими найманими частинами. Розквартируванням їх відала Генеральна військова канцелярія¹. Місцем розквартирування звичайно були Лубенський і Миргородський полки та райони Глухова («звичні становиська»). Городовий уряд займався розквартируванням компанійців по селах. У Пирятинській сотні 1698 р. до одного села було прикріплено від одного до десяти компанійців. В самому Пирятині на стацію поставили вісім чоловік².

Отже, питома вага найманих військ у загальному складі збройних сил України була незначною. В кількісному відношенні вони не перевищували 5—6% козацького війська, що ж до бойових якостей — стояли на далеко нижчому рівні, ніж лівобережні та слобідські полки.

¹ ЦДІА УРСР, ф. 98, оп. 2, спр. 156, арк. 1—4.

² Стороженки. Фамільний архив, т. VI, стор. 134.

ЗАПОРІЗЬКЕ ВІЙСЬКО В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

Автономність Запорізької Січі. Запорізьке військо наприкінці XVII — в першій половині XVIII ст. хоч і входило до складу російської армії, але користувалося значно ширшими автономними правами, ніж лівобережні, а тим більше слобідські полки. У той же час, будучи частиною українських збройних сил, воно займало по суті незалежне становище у відношенні до гетьманського військового керівництва.

Під час війни кошовий безпосередньо підлягав російському головнокомандуючому, який не втручався у внутрішні справи Запорізького війська. Керівництво з боку російського командування обмежувалось тільки стратегічними завданнями, тактичне вирішення яких найчастіше здійснювали самі запорізькі воєначальники. Незалежність від гетьманського уряду Запорізька Січ намагалася зберегти не лише під час військових дій, а й у мирний час.

Тенденція до автономності навіть в межах самої України, невід'ємною частиною якої вважала себе Запорізька Січ, базувалася значною мірою на давніх історичних традиціях і мала коріння в історичному минулому українського народу.

Як відомо, Запорізька Січ уже в середині XVI ст. стала центром українського козацтва і розвинулася в могутню військову організацію, козацьку республіку, за висловом К. Маркса¹. З цього часу вона посідає видатне місце в історії українського народу і відіграє провідну роль у його визвольній боротьбі проти іноземного панування шляхетської Польщі та агресії султанської Туреччини і Кримського ханства. Навіть після створення Української держави на чолі з гетьманським республіканським урядом, яка на автономних правах увійшла до складу Російської держави, Запорізька Січ ще кілька десятиліть зберігала велике значення в суспільно-політичному житті всієї України. Так, голос запорізького козацтва ще деякий час мав вирішальну роль при виборах гетьмана. Але згодом обставини змінилися, і домагання запорізької кошової старшини на керівну роль у всій Україні вже не мали під собою ґрунту і тому не могли досягти успіху. Ясна річ, що прагнення запорізької старшини до керівної ролі на Україні знайшло свій прояв у боротьбі за незалежність від гетьманського уряду і в тенденції

¹ К. Маркс. Стенька Разин.— Журн. «Молодая гвардия», 1926, № 1, стор. 107.

автономістичності не тільки в межах Російської держави, а й самої України. Ця тенденція виразно виявилася вже з моменту возз'єднання України з Росією. Посилення її спостерігається після Андрусівського перемир'я між Росією і Польщею, за умовами якого Запорізька Січ мала підлягати двом державам — Росії і Польщі. Фактично ця умова не виконувалась, і Січ майже весь час визнавала тільки владу російського царя. «Вічний мир» 1686 р. узаконив те, що було в дійсності, і Річ Посполита відмовилася від влади над Запоріжжям.

Політичні умови сприяли здійсненню політики запорізького уряду, направленої на збереження незалежності від гетьмана, тим більше, що царат використовував ці запорізько-гетьманські протиріччя у своїх цілях і підтримував запорізьку старшину, протиставляючи її у деяких випадках, можливо, негласно гетьманському уряду. Зокрема, Запорізькому кошу дозволялося через голову гетьмана безпосередньо зноситися з російським урядом, проти чого гетьмани енергійно заперечували. Посли і гінці з Москви відправлялися не лише до гетьманського уряду, а й окремо на Січ, хоч гетьмана і повідомляли про це. Конфлікт на цьому ґрунті досяг кульмінаційного рівня під час гетьманування Самойловича і кошування Сірка¹.

Автономістичні тенденції Запорізької Січі мали своє економічне і соціальне коріння і тому підтримувалися не тільки кошовою старшиною, але й основною масою рядового запорізького козацтва. В той час, коли на Лівобережній Україні інтенсивно розвивався процес закріпачення селянства і частково козацтва, на Запоріжжі були відсутні кріпосницькі відносини і все більше поширювалися товарно-грошове господарство та наймана праця. Саме тут знаходили притулок ті, хто тікав від закріпачення.

Протягом століть Запорізька Січ була центром тяжіння для тих, хто не хотів миритися з феодальним гнітом і національним приниженням. Вони намагалися не допустити утвердження кріпосництва на Запоріжжі. Правий був відомий дослідник козацтва В. О. Голобуцький, який говорив, що хоч на Запоріжжі і були наявні феодальні відносини (особливо це стосується посполитих в монастирських господарствах), але «тканина цих відносин була дуже слабкою і, крім того, помітно розкладалася під впливом нових, буржуазних відносин»².

При цьому не можна не враховувати феодально-кріпосницьких тенденцій певної частини запорізької старшини, що розвивалися під впливом загального посилення кріпосництва в Російській імперії. Але специфічні особливості історичних умов існування Запоріжжя не давали змоги їм розвинутися, закріпитися і поширитися. Основним населенням Запоріжжя і в XVIII ст. залишалися вільні козаки. Таким

¹ О. М. Апанович. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії (50—70-і роки XVII ст.). К., 1961, стор. 274, 282, 283, 287.

² В. О. Голобуцький. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734—1735). К., 1961, стор. 363.

чином, Запорізька Січ була своєрідним острівком серед загального океану кріпосницьких відносин. І тому запорізькі козаки вважали автономію Січі гарантією перед загрозою того, що ця стихія кріпосництва не поглине і Запоріжжя.

Отже, старшина, домагаючись збереження автономних прав Січі, виступала разом з усією масою запорізьких козаків за право вільного приходу на Запоріжжя. Низи боролися за збереження Запорізької Січі як притулку від кріпосницького гноблення і національних переслідувань, старшина ж і багате козацтво, що широко користувалися у своїх зимівниках і на промислах працею втікачів, були зацікавлені у постійному припливі робочих рук.

Ці складні соціально-економічні і політичні умови не могли не відбитися на характері всього військового устрою Запорізької Січі. Укріплення на Запоріжжі. З 1652 по 1709 р. столиця Запоріжжя — місто Січ — була розташована над річкою Чортомликом, поблизу сучасного с. Капулівки¹. З 1709 по 1734 р., коли запорізькі козаки знаходилися під короткочасною, але тяжкою владою кримського хана, вона знаходилася спочатку біля річки Кам'янки², а потім в Олешках³. З 1734 р. і до зруйнування остання Січ розташовувалася на річці Підпільній⁴.

Січ являла собою місто-фортецю, в якій поєднувалися штучні і природні укріплення. Стратегічні міркування мали вирішальне значення для запорожців при виборі місця для спорудження столиці. Січова фортеця мала рів і високий вал, укріплений палями і бійницями. З сторони поля вона омивалася глибокою річкою Підпільною.

В систему січових укріплень входили також сторожові вежі з бійницями, які прикривалися висунутими вперед земляними фортифікаційними спорудами з вікнами для гарматної стрільби. Як і в усіх інших фортецях Лівобережної України, для захисту Січі встановлювалися в ряд дерев'яні або плетені коші, насипані землею, за якими укривалися захисники фортеці. Січові укріплення були оснащені фортечною і польовою артилерією.

Окрім області (паланки) Запорізької Січі, а їх було вісім, мали свої адміністративні центри — слободи або інші населені пункти, які також укріплялися і мали вигляд невеликих фортець. Сучасник, запорізький козак М. Корж, який прожив понад сто років, так описував центр Кодацької паланки — Нові Кодаки: «Побудовано тут і фортецю дивовижну з чудовою архітектурою запорізькою, а саме: все місто обведено було звичайним глибоким ровом і гострими палями, а дві «лави» в сажінь від рову. В цьому місті були три вежі дерев'яні, незвичайно май-

¹ Дніпропетровська область, Нікопольський район.

² Біля сьогочасного с. Мілове, Бериславського району, Херсонської області.

³ Тепер м. Цюрюпинськ, Херсонської області.

⁴ Поблизу с. Покровського, Нікопольського району, Дніпропетровської області.

стерно зроблені..., з чотирма розкатами по кутах міста, на яких були поставлені гармати».

Корж дуже докладно описує систему «кошів-кошелів» — великих, по сажню у діаметрі корзин із землею, які були поставлені гострим кінцем униз і затримували кулі ворога. Козаки, «лежачи за кошелами (як в Бендерах за стінами), із своїх рушниць, в щілини чи вікна, що внизу між кошелами знаходилися, знешкоджували ворога»¹.

Навіть окремі зимівники в разі необхідності також використовувалися як укріплений пункт. Отвори в кам'яній огорожі служили замість амбразур.

Крім цих внутрішніх укріплень, на південь були висунуті славнозвісні запорізькі бекети з маяками. Укріплено і запорізькі перевози.

Адміністративно-політичний устрій Запорізької Січі і соціальна структура Війська Запорізького. В XVIII ст. Запорізькій Січі підлягала значна територія. Степові, лугові і лісові простори на південь від Тясмину і Орелі становили «вольности Войска Запорожского». На заході вони відокремлювались Синюхою і Південним Бугом від українських земель, загарбаних шляхетською Польщею і султанською Туреччиною (район Очакова і Брацлавське воєводство), на півдні межували з кочовищами ногайських татар, на сході — з землями Війська Донського.

Значну кількість населення Запоріжжя становили «посполиті» селяни, так звані «піддані Війська Запорізького». Селяни-втікачі не завжди зараховувалися до складу запорізького козацтва, а входили в число «посполитих». В основному вони займалися хліборобством і гочислом «посполитих». В основному вони займалися хліборобством і гочислом «посполитих». В основному вони займалися хліборобством і гочислом «посполитих». В основному вони займалися хліборобством і гочислом «посполитих».

Селяни сплачували податки і відбували різноманітні повинності. Розміри і види їх встановлювала військова рада або сходка курінних отаманів і військової старшини. Основним і щорічним податком був «військовий збір» («войсковой оклад»), який разом з іншими повинностями і податками, в тому числі і повинністю військового постоя та косінням сіна на військових луках, важким тягарем лягав на посполитих і йшов головним чином на користь старшини.

Таким чином, селяни були найбільш безправною, пригнобленою і експлуатованою частиною населення Запорізької Січі. Але серед за-

¹ Устное повествование Н. Коржа. Одесса, 1892, стор. 87—89.

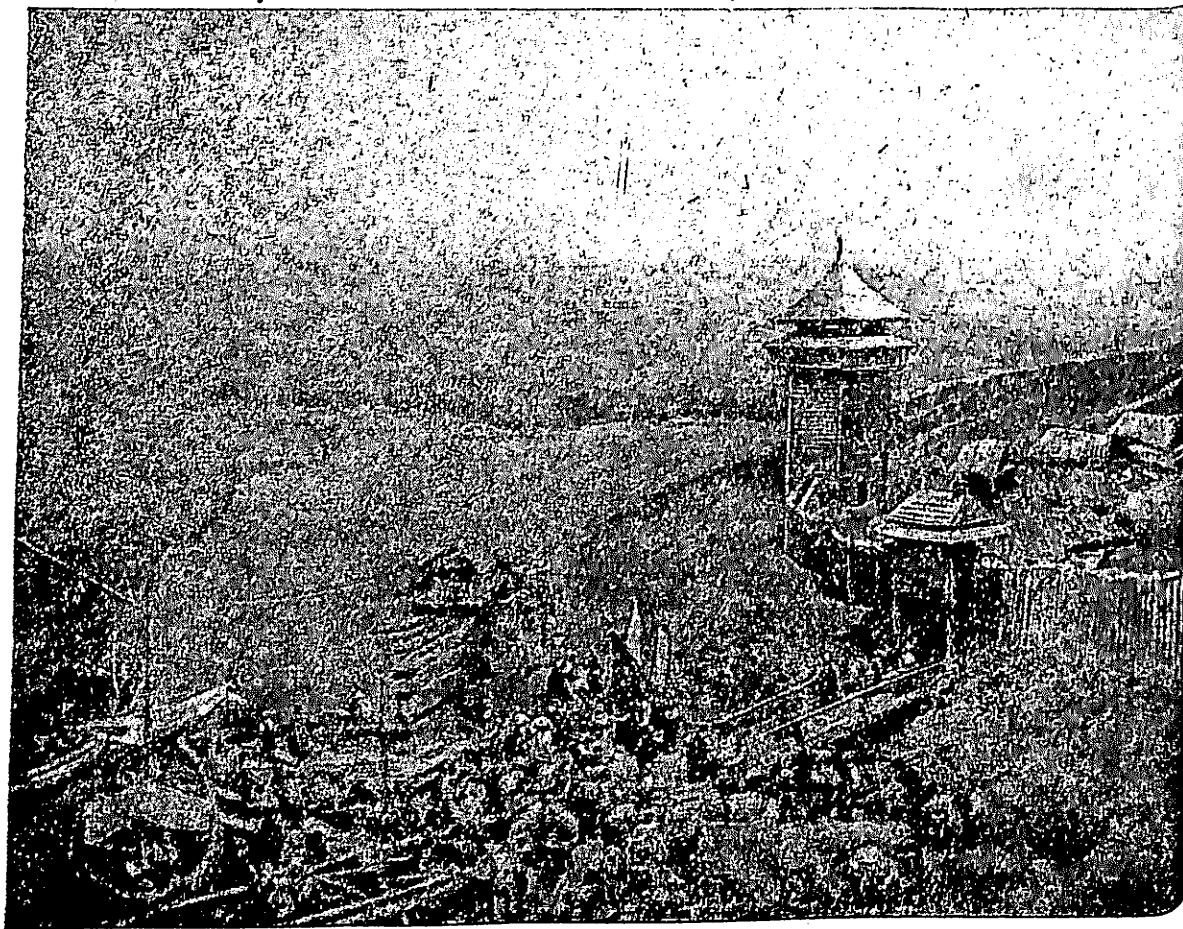
Січова Покровська церква останньої Січі Запорізької.

порізького селянства був і заможний прошарок, у представників якого наймитували навіть запорізькі козаки. Багаті селяни добивалися від Коша переведення в козаки, яке відбувалося частіше і легше, ніж на Лівобережжі і Слобожанщині¹.

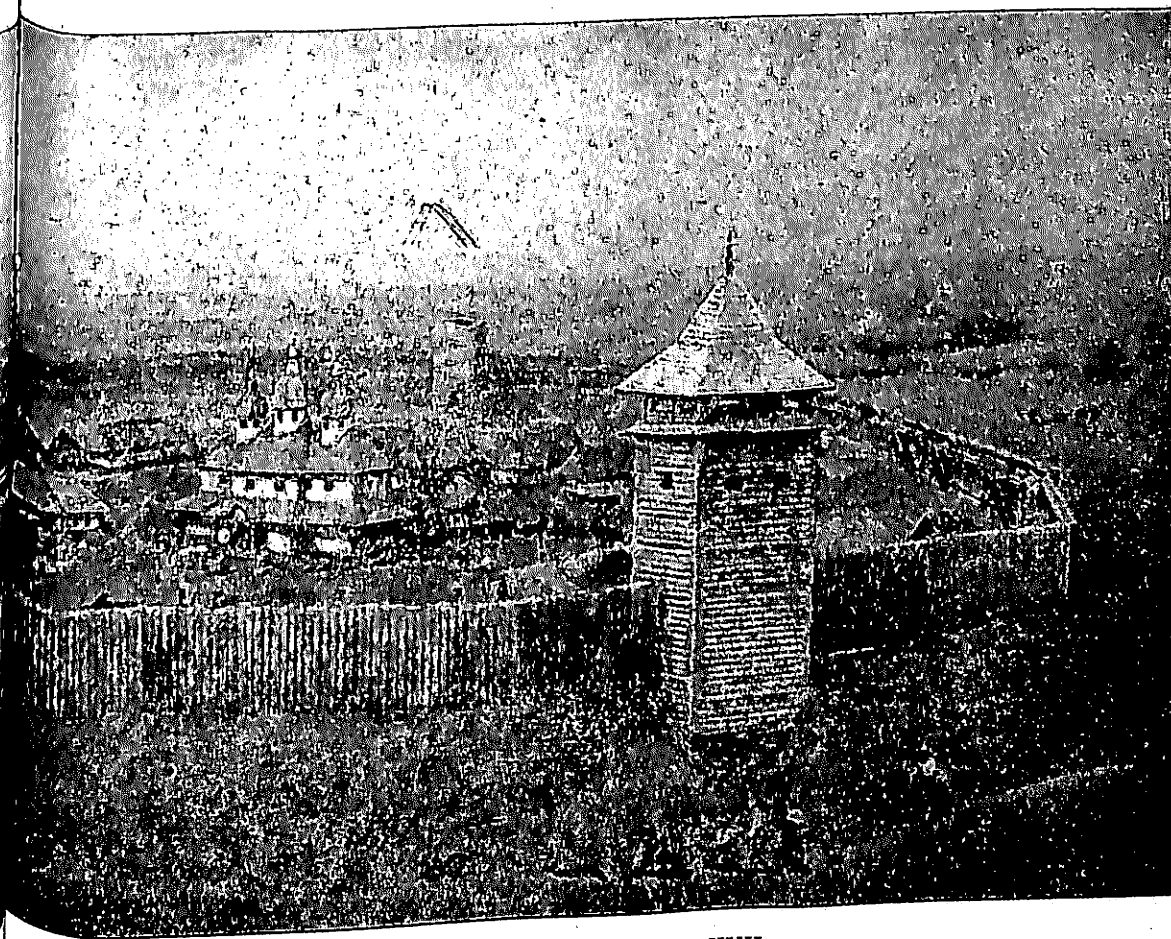
Під час татарських нападів на Запоріжжя посполиті селяни разом з козаками брали участь в захисті паланок. Взагалі селянське господарство на Запоріжжі знаходилося у більш сприятливих умовах, ніж на Лівобережній і Слобідській Україні.

Козаки, які були основним населенням Запорізької Січі, порівняно з селянами формально користувалися багатьма привілеями. Проте процес розшарування запорізького козацтва, який почався ще з часу створення Січі, досяг в останнє п'ятдесятиліття перед її ліквідацією великого розвитку. Крім значного середнього прошарку козацтва на Запоріжжі існували дві протилежні групи: з одного боку, багате козацтво і старшина, з другого — малоїмущі і неїмущі козацтво, сірома, голода, «чернь військова».

¹ ЦДІА УРСР, ф. 229 (Коша Запорізької Січі; далі — ф. КЗС), спр. 304, арк. 11.

Чортмицька Запорізька Січ (без передмістя). Діорама художни

В. Р. Казанського, створена на основі малюнка кінця XVII ст.

Запорізький собор Самарської паланки
у м. Новомосковську.

У виборах запорізьких органів управління брало участь вузьке коло тільки тих козаків, що мешкали на Січі. Взагалі ж ці «вибори», які старшина з самого початку існування Січі за допомогою підкупу, демагогії і прямого насильства намагалася використовувати для встановлення свого економічного і політичного панування, в XVIII ст. стали своєрідною ширмою, що прикривала панування старшини і багатого козацтва. Протягом довгого періоду військова старшина була представлена одними і тими ж особами. Паланкова старшина з певного часу вже офіційно не обиралася, а призначалась Кошем і зборами кошових отаманів.

Козаки, що мешкали в паланках, сплачували податки («димове») і відбували військові повинності на користь старшини². Під час російсько-турецької війни двори козаків, які брали участь у поході і несли сторожову та допоміжну службу, звільнялися від податків і всіх інших нарядів, але сірома і малоїмуще козацтво, не маючи відповідних

Для сіроми всі козацькі права і привілеї, запорізькі «вільності», були пустою формальністю. За своїм економічним становищем вона мало чим відрізнялася від найбіднішої частини селянства, внаслідок чого все більш посилювалося злиття цих двох категорій запорізького населення, що іноді оформлялося навіть офіційним переводом козаків у селяни.

Самостійне заняття сільським господарством, промислами і торгівлею для бідних козаків було недоступним через відсутність у них знарядь виробництва та коштів. На Запоріжжі існувала значна група так званих половинчаків, козаків-сіромах, які працювали у старшини і багатих козаків на промислах за половину улову, мисливської здобичі тощо¹.

У виборах запорізьких

коштів на екіпіровку, часто не могли скористатися цим положенням.

В руках заможних козаків та старшини зосереджувалась основна маса землі та значні багатства, які вони нагромаджували за рахунок розорення і пограбування козацької сіроми та селян. Вони володіли великими хуторами, так званими зимівниками, що своїми розмірами і кількістю працюючих в них «наймитів», «молодиків», відбуваючих повинність козаків і селян подекуди мало чим відрізнялися від поміщицьких маєтків.

Багате козацтво і старшина вели широку внутрішню і зовнішню торгівлю, що допомагало їм зосереджувати у своїх руках великі кошти.

Старшина, крім цього, мала ще й інші джерела прибутків. До її кишені йшла основна частина «військового збору» з посполитих та «димового» з козаків. Більшу частину мита, яке збиралося на перевозах купців і «промисленників», також забирала собі старшина. Козаки, що знаходились на рибних промислах, повинні були віддавати старшині певну частину вилову. Судову «віру», прилюдну худобу, дари купців, значну частину військових трофеїв — все це жадібною рукою загірбала собі старшина. До цього необхідно додати так зване царське жалування, яке щорічно одержувала старшина. Воно становило від 27 до 70 крб. на рік¹. Володіючи великими багатствами, старшина була звільнена від податків.

Урядом Запорізької Січі, її найвищим виконавчим внутрішнім органом управління був Кіш, який репрезентувала кошова старшина (кошовий отаман, військовий писар, військовий суддя). До складу військової, тобто вищої старшини входили осавул, обозний, булавничий, хорунжий, перначний і старшина без посад (колишні кошові, судді тощо, які не були переобрані і не мали вже певного чину, але зберітали звання військової старшини). Паланочна або полкова старшина (полковники, полкові писарі і осавули) відала обласними запорізькими територіями — паланками, курінна старшина (отамани і хорунжі) — адміністративно-господарчими та військово-організаційними одиницями Січі — куренями.

Куренів було 38: Батуринський, Брюховецький, Васюринський, Ведмедівський, Величківський, Вищестеблівський, Джерелівський, Дерев'янківський, Дядківський, Іванівський, Ірклівський, Калніболоцький, Канівський, Кисляківський, Коніловський, Коренівський, Корсунський, Крилівський, Кушівський, Левушківський, Минський, Мишастівський, Ниж-

Військова печатка Запорізької Січі.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 323, арк. 35, 57, спр. 293, арк. 3, 7—8, 11; спр. 247, арк. 84, 91; спр. 305, арк. 6.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 323, арк. 39.

² Там же, спр. 348, арк. 8—10.

Печатки Бугогардівської (1740 та 1750 рр.) та Кальміуської паланок.

честеблівський, Неземаївський, Пашківський, Переяславський, Пластунівський, Платнірівський, Полтавський, Поповичівський, Рогівський, Сергіївський, Тимошівський, Титарівський, Уманський, Шкуринський, Щербаківський.

Кожен козак був приписаний до певного куреня; саме тут здійснювалося прийняття до козацтва новоприбулого і зарахування його до Війська Запорізького. Особливих обмежень в приписуванні до куреня не існувало.

Куренями називалися хати-казарми, де мешкала певна кількість козаків, що становили гарнізон Січі. Цю функцію козаки виконували «по черзі».

Вищим законодавчим органом на Січі вважалася Військова Рада. У XVIII ст. вона поступово втрачає своє значення і витісняється сходками курінних отаманів, військової старшини та «значних», «старих», тобто багатих козаків. Сходки взяли на себе вирішення питань, що раніш були компетенцією Ради: відбування військової служби, розподіл повинностей і податків, регулювання промислів, землекористування тощо.

І все ж суспільно-політична організація Запоріжжя ще зберігала деякі демократичні елементи. Постійний приплив втікачів, що не хотіли миритися з феодальним гнітом і приходили на Запоріжжя, живив собою настрої свободоловства і незалежності. Як не давили старшина і багаті козаки, голос рядової запорізької козацької маси не раз ще давав себе знати на військових радах.

Експлуатація і пригноблення старшиною та багатіями незаможного козацтва викликали з боку останнього обурення і протест. Класова боротьба на Запоріжжі особливо загострилася близько 60-х років XVIII ст. Майже щорічно виникали повстання рядових козаків проти старшини.

Печатки Самарської, Орельської та Кодаської паланок.

Царський уряд і Запоріжжя. Царський уряд намагався й до запорізького козацтва застосувати загальні принципи своєї внутрішньої політики, скерованої на всебічне зміцнення в країні феодально-кріпосницького ладу. Він встановив і весь час посилював свій контроль над внутрішнім життям Запоріжжя¹. Вже з 1733 р. Запорізька Січ підлягала безпосередньо генерал-губернаторові, а з 1750 р. — ще й гетьманові. В 1756 р. Запоріжжя разом з Лівобережною Україною було передано у відомство Сенату, а з 1764 р. — Малоросійській колегії. Така підпорядкованість мала своїм наслідком обмеження військового самоврядування Запорізької Січі. З перших днів її відродження в XVIII ст. в межах Російської держави царський уряд почав по сусідству з нею створювати своєрідні військові бази-укріплення з гарнізонами «для утримання козаків у належному порядку». Майже в самій Січі (за 2—3 км від неї) для нагляду за діями запорожців у XVIII ст. було збудовано Ново-Січенський ретраншемент, де постійно знаходилось кілька сот регулярного царського війська при шести гарматах, на чолі з штаб-офіцером, який мав права коменданта. За інструкцією він повинен був стежити за настроєм та діями козаків, перешкоджати кріпакам-втікачам записуватися в козаки та допомагати запорізькій старшині придушувати протести і повстання запорізької маси.

Крім оточення смугою укріплень і створення військових поселень (ландміліцькі полки, Українська укріплена лінія, Ново-Сербія, фортеця св. Єлисавети з Новослобідським козацьким полком, Словяно-Сербія), для яких прихвачувалися і запорізькі землі, а також встановлення низки урядових гарнізонів (в Усть-Самарському, Ново-Богородицькому, Микитиному, Биркутському й Сокольському) царський уряд

¹ В. О. Голобуцький. Назв. праця, стор. 74—107.

йшов на пряме захоплення запорізьких земель і роздачу їх українським та російським поміщикам.

Спираючись на свої військові сили, контингент яких на Запоріжжі поступово збільшувався, царський уряд грубо і самовладно втручався у внутрішні справи Запорізької Січі, порушуючи її право на самоврядування. Він давно виношував ідею про докорінну реформу всього устрою Запоріжжя. Відомо кілька проектів щодо ліквідації самоврядування Січі та скасування виборності. Запорізька старшина підтримувала ці проекти, бажаючи зовсім звільнитися від контролю мас і таким чином йшла на прямий зговор з царизмом. Замірам царського уряду протистояло лише рядове козацтво. Тому до самого знищення Січі царизм не зміг здійснити свої проекти, а старшина не наважувалася відкрито виступити проти виборності.

В той же час наступ царизму на запорізькі землі та диктат Малоросійської колегії зачіпав інтереси і запорізької старшини, яка очолила так звану «земельну боротьбу» Запоріжжя останніх десятиліть його існування. Наказ запорізьким депутатам в Комісії 1767 р. по складанню «нового уложення», який відбивав насамперед інтереси запорізької старшини, вимагав виводу царських військ з території Запоріжжя, зруйнування царських укріплень, а також звільнення Запорізької Січі від підлеглості Малоросійській колегії і повернення її у відомство Іноземної колегії. Навіть Богдан Хмельницький та його наступники, зазначалося в наказі, ніколи не втручалися у внутрішні справи Запоріжжя¹. Ця «земельна боротьба» була приречена на невдачу, оскільки доля Січі вже була вирішена царизмом і її ліквідація відтягувалася лише у зв'язку з російсько-турецькою війною 1768—1774 рр., в якій запорожці брали активну участь. Своєрідною відповіддю царизму на земельний протест Запоріжжя було будівництво з 1770 р. на запорізьких землях Дніпровської укріпленої лінії, а також заснування на них царських форпостів, запасних магазинів і поштових станцій, що супроводжувалося не тільки захопленням козацьких земель, а й розоренням зимівників і закріпаченням козаків та селян з боку окремих царських офіцерів.

З 30—40-х років XVIII ст. значно збільшився обсяг військових повинностей, які царський уряд накладав на Військо Запорізьке. Сили козацтва виснажувалися постійною сторожовою службою і частими «комендераціями». Особливо дошкульними для запорізьких козаків були «комендерації» на землекопні роботи, в яких вони справедливо вбачали один з проявів наступу царизму на «права і вольності» Запорізького війська. Тогочасний документ розповідає про заворушення наприкінці грудня 1736 р. серед козаків на Січі у зв'язку з побудовою там укріплення і залучення до землекопних робіт козаків².

¹ А. А. Скальковский. История Новой Сечи, ч. II. Одесса, 1846, стор. 293.

² А. К. Байов. Назв. праця, Додаток до I тома, стор. 41.

Політика царського уряду щодо Запоріжжя зберігалася і під час війни 1735—1739 рр., незважаючи на те, що вклад запорожців у справу боротьби з ворогом був досить значним.

Доводячи необхідність будь-якою ціною втримати Очаків, Мініх не тільки підкреслював воєнно-стратегічну і зовнішньополітичну роль фортеці, але говорив і про велике, на його думку, внутрішньополітичне її значення. За його висловом, Очаків міг би тримати «у вузді диких запорожців»¹. Таким чином, Мініх, як і царський уряд, з одного боку, не міг не цінувати виключно високі бойові якості запорізьких козаків, яких він широко використовував у воєнних діях. Але при цьому він завжди зберігав політичне і соціальне недовір'я до них. У Мініха — кріпосника, монархіста і царського сатрапа — викликали негативне ставлення елементи автономії і демократизму в адміністративно-політичному устрої Запорізької Січі. Він глибоко обурювався участю запорізької бідноти в гайдамацькому русі і готовий був віддати на розшматування польській шляхті запорізьких козаків за одну тільки підозру участі в цьому русі. В той же час Мініх сам просив представників польсько-шляхетського уряду надіслати до нього кілька полонених запорожців, щоб прилюдно замучити їх на кордоні «на пострах іншим гульвісам»². Царського головнокомандуючого особливо турбувало те, що серед російських солдатів було багато таких, які співчували гайдамакам, запорізькій сіромі.

Комплектування і мобілізація в Запорізькому війську. Термін «Запорізьке військо» в XVIII ст. мав подвійне значення. Запорізьким військом називали все Запоріжжя як адміністративно-політичну одиницю Російської імперії. Вужче значення мала ця назва, коли її застосовували власне до запорізької армії —

¹ С. М. Соловьев. История России с древнейших времен, кн. X. М., 1963, стор. 1360.

² Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. III. К., 1876, стор. 231—232.

Запорізька курінна печатка.

Печатка Платнірівського куреня.

Печатка Пашківського куреня.

складової частини російських збройних сил. Запорізьке військо в XVIII ст. являло собою стану козацьку армію. Селяни, що мешкали на території Запоріжжя, як правило, в нього не допускалися. Виняткові випадки зарахування селян у Військо Запорізьке були можливі лише за умови здійснення формального акту переводу їх в козаки. В невоєнний час більшість козаків займалася сільським господарством, ремеслами, промислами, вела торгівлю в самій Січі та за її межами, наймитувала. Менша частина запорожців виконувала військові обов'язки: здійснювала охорону Січі і паланок, захист кордонів і т. ін. На початку війни майже всі запорізькі козаки, за винятком резерву в 2—3 тис. чоловік, призивалися на військову службу. Мобілізувалось 14—16 тис. козаків. Незначні охоронні команди перетворювалися у міцну боездатну армію, яка становила близько 10% всього населення запорізьких земель, включаючи і селян.

При комплектуванні Запорізького війська не існувало вікових обмежень. Саме звання запорізького козака передбачало повнолітній вік, хоч, як виняток, можливі були випадки приписки до куренів і неповнолітніх¹.

Термінів, що обмежували б перебування в Запорізькому війську, також не встановлювалось. Запорізький козак служив в армії доти, доки міг тримати зброю в руках. Вихід із Запорізького війська, відносно вільний у мирний час, в період війни обмежувався. Атестати про звільнення запорізьких козаків за ці роки свідчать про те, що причинами залишення військової служби могли бути, головним чином, тільки хвороба, поранення та старість².

Переважає більшість запорізьких козаків, які були офіційно звільнені з війська і одержали атестати від Коша, переселялася на Лівобережжя і Слобідську Україну. Багаті козаки звільнялися там від будь-яких повинностей, нарядів і служб. Завдяки клопотанням Коша і за рішенням гетьманського уряду вони одержували звання «значковорішення товариша в обшиті», тобто зараховувалися до привілейованої панівної групи українського лівобережного козацтва. Запорізька старшина після переселення одержувала відповідні чини — сотника, осавула і т. ін.³

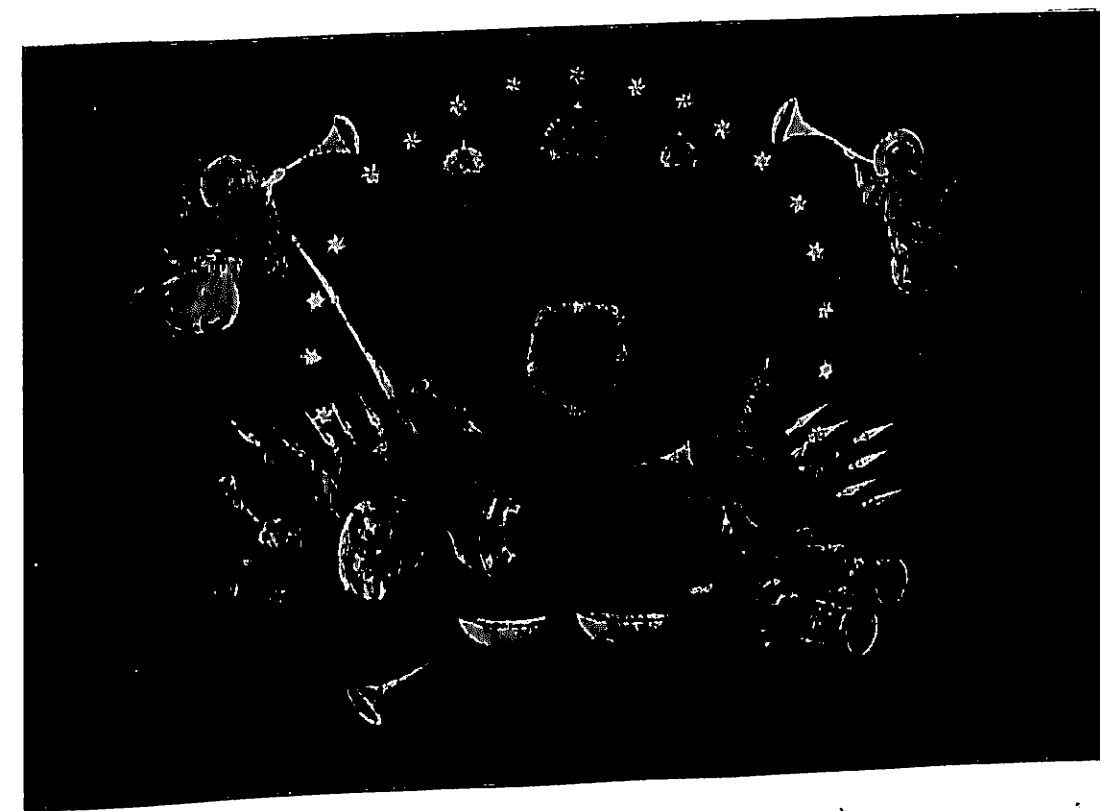
Козакам, які тимчасово залишали Запоріжжя, Кіш видавав спеціальні пашпорти, проте таких було меншість. Основна ж маса козацтва переселялася без будь-якого дозволу.

Неімущі і малоімущі запорізькі козаки після переселення на Лівобережжя і Слобожанщину або тимчасового оселення там потрапляли в залежність від генеральної, полкової або сотенної старшини, поміщиків, монастирів, командирів пікінерних полків тощо. Останні насильно затримували в своїх маєтках козаків, які бажали повернутися на Запо-

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 232 («Атестати»).

² Там же.

³ Там же, ф. 54 (Друга Малоросійська колегія), спр. 1778, 1779.

Прапор Війська Запорізького (зворотна сторона).

ріжжя, відбирали у них видані Кошем пашпорти, захоплювали їхнє майно, намагалися перетворити на своїх кріпаків¹.

Керівна запорізька старшина, дбаючи про повернення козаків на Запоріжжя, шукала підтримки у царських властей, а своїм паланочним полковникам розсилала такі ордери-накази: «Состоятъ в козацъем ли или посполитом звании не препятствовать, но оказывать в случае гостеприимное снисхождение, дабы сие слыша и другие здешние подчиненные, что живут вне пределов войска, з оттоль могли приходить под войско для жительства и службы, чтоб не было в ней умаления»².

Мобілізацію на території самої Запорізької Січі під час війни Кіш змушений був провадити щороку заново, оскільки в зимовий період военні дії припинялися і значна частина козаків відпускалася з війська додому. Кошу доводилось докладати кожного разу багато зусиль, щоб зібрати на початку кампанії козаків, розсіяних по зимівниках і промислах.

1735 р. командуючий російською армією Леонт'єв запропонував Запорізькому війську приєднатися до основних сил у тому місці, де буде зручно на думку кошового отамана. Він наказував залишити необхідну кількість козаків для захисту Січі.

Відповідь кошового отамана Малашевича дуже цікава, оскільки вона проливає світло на характер і умови мобілізації Запорізького війська.

Малашевич 6 жовтня писав, що наприкінці вересня за наказом, привезеним на Запоріжжя поручиком Вятського драгунського полку, всі запорізькі сили були сконцентровані в Січі, де звичайно знаходився тільки невеликий гарнізон запорожців. Початок кампанії, як відомо, затягнувся. Вже через тиждень після оголошення збору почала відчуватися гостра нестача продовольства. Більшість козаків у зв'язку з цим роз'їхалася по Бугу та інших низових річках для промислів. Після одержання другого наказу від Леонт'єва Малашевич розіслав у ці місця універсали про повторне зосередження запорожців у Січі³.

8 жовтня кошовий отаман доносить Леонт'єву, що він, здавши «кошовство» наказному отаманові, на світанку наступного дня виступає з Запорізьким військом в похід мимо Кам'яного для з'єднання з російською армією. 12 жовтня Малашевич приєднався до російської армії з Запорізьким військом у складі 2 тис. чоловік, 300 з яких становили піхоту. За повідомленням Малашевича, до армії повинні були щоденно прибувати додатково окремі партії запорожців⁴.

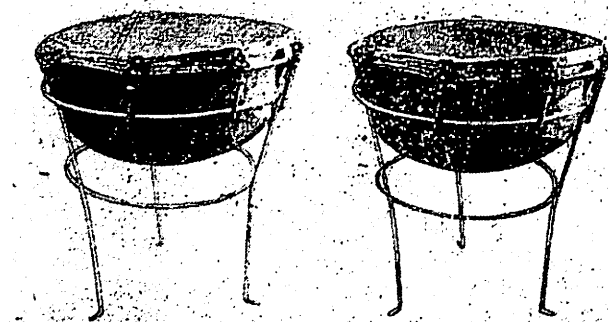
Відпуск взимку додому майже не стосувався сіроми і найбільшій частини козацтва. Нерідко їм доводилося нести службу протягом всього року. Козаки, які мали свої зимівники (хутори), відпускалися на зиму

¹ ЦДІА УРСР, ф. 54, спр. 1463, 1563; ф. КЗС, спр. 254.

² Там же, ф. КЗС, спр. 356, арк. 39.

³ Центральний державний архів давніх актів (ЦДАДА) СРСР, ф. 177, спр. 34, арк. 21; А. К. Байов. Назв. праця, Додаток до I тома, стор. 60.

⁴ ЦДАДА СРСР, ф. 177, спр. 34, арк. 22.

Запорізькі литаври («котли»).

ни змушені були продавати все своє майно і одночасно з несенням служби, щоб прогодуватися, навіть працювати наймитами в зимівниках багатих козаків і старшини.

В мирний час існувала різниця між жонатими козаками, які жили в слободах-поселеннях, і холостяками, що мешкали в зимівниках. Козаки із слобід звільнялися від чергування в січовому гарнізоні, але виконували військові обов'язки в паланках.

Під час війни запорізький козак повинен був особисто відбувати військову повинність. При цьому на нього покладалася попередня екіпіровка. Козак, який призивався, мав з'явитися до місця збору з кіннями, військовим спорядженням і запасом харчів на три місяці. Кожен козак, зарахований в кавалерію, прибував до армії з двома власними кіннями. В піхоту призивалися піші козаки, тобто без коней, але з тим же запасом харчів, з амуніцією і власним озброєнням. Проте принципу особистого відбування військової повинності не завжди дотримувалися. Багаті козаки всіляко ухилялися від військової служби і висилали в діючу армію замість себе «наймитів», що працювали у них в господарстві, «молодиків», що мешкали у них в напівзалежному становищі, або ж спеціально наймали з цією метою сірому. Незаможні одружені козаки, об'єднавшись разом кількома родинами (п'ять — сім), висилали одного бійця. В. О. Голобуцький доводить, що таку практику застосовували насамперед багаті козаки¹. Сірома, не маючи коштів для особистої екіпіровки, йшла в кабалу до багатих козаків або наймалась служити за них у поході. Така заміна мала своїм наслідком зменшення кількісного складу війська і зниження рівня військової кваліфікації бійців. Тому Кіш вів боротьбу з подібними замінами і під загрозою накладення найтяжчого штрафу вимагав від паланочних полковників і козацьких отаманів висилати до війська самих хазяїв, а не наймитів, а

додому «полагодити своє господарство». Козаків же, що не мали змоги прогодувати себе, навіть при їх вимозі про заміну, старшина примушувала служити на форпостах і взимку. Провіант і фураж для сторожової служби заготовлялися звичайно в недостатній кількості і витрачалися задво-го до весни. Тому козаки, які несли службу на форпостах, доходили до краю розорення і зубожіння. Во-

також не допускати, щоб козаки від кількох об'єднаних родин виставляли одного бійця¹.

Хоч мобілізація перед початком кожної кампанії починалася за місяць до виступу у похід, повного збору війська Кіш не міг забезпечити. Комплектування команд проходило повільно. Справи запорізького архіву воєнних років переповнені численними скаргами старшини, що очолювала окремі частини Запорізького війська, на недокомплект їх команд. Козаків, які ухилялися від військової служби, прилюдно карали киями на базарах, а потім під конвоем відправляли у Січ.

Відшкодування втрат особового складу запорізької армії під час війни відбувалося частково за рахунок деякого збільшення запису посполитих у козаки, що до війни мало досить обмежений характер, тому що старшина і багате козацтво ревно оберігали свої станові привілеї. Але переведення в козаки навіть під час війни не мало масового характеру, і кожен такий випадок обов'язково санкціонувався кошовим отаманом. І не тільки це перешкоджало масовому переходу селянства в козацький стан; військова служба вимагала значних витрат, тому перехід в козаки був доступний лише заможній частині селянства.

Посполитого, переведеного в козаки, звільняли від усіх громадських (селянських) повинностей, і він вирушав у похід з власним спорядженням.

Поповнення Запорізького війська проходило також за рахунок запису в курінні реєстри лівобережних українських козаків, що тікали на Запоріжжя від загрози розорення і покріпачення.

Характеристика родів військ на Запоріжжі. З XVIII ст., особливо під час російсько-турецьких воєн, в Запорізькому війську домінуючу роль починає відігравати кіннота. Значення Запорізького війська і насамперед запорізької кавалерії для російської армії визначалося характером сил противника і особливостями театру воєнних дій.

Так, вже в першій воєнній кампанії 1735—1739 рр. провідна роль в іррегулярних військах російської армії відводилася запорізьким козакам. В імператорському указі 1735 р. зазначалося: «Оные запорожцы при сей экспедиции столь наивыщие услуги показать могут, понеже они о тамошних местах и о состоянии крымском паче всех известны, и уповательно столь наивыщею охотою пойдут, будучи во время их подданства у хана крымского, от татар весьма озлоблены и обижены». Запорізьким козакам посилався іменна грамота через Вейсбаха, який Запорізьким козакам видавав гроші, порох та свинець. Вейсбаху було запропоновано мобілізувати максимальну кількість запорожців².

Легка регулярна кавалерія становила у XVIII ст. незначний відсоток російської армії. Основою легкої іррегулярної кінноти були запорізькі, лівобережні українські та донські козаки.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 345, арк. 18.

² ЦДАДА СРСР, ф. 177, спр. 20, арк. 1—8.

У війнах з Туреччиною російське командування намагалося використати запорізьку кавалерію насамперед проти рухливої легкої турецько-татарської кінноти, тактика якої була добре відома запорожцям і яка поступалася бойовими якостями перед кіннотою Запорізького війська.

Комплектувалася запорізька кіннота з середнього прошарку козацтва, що у більшості своїй мешкало в слободах та зимівниках.

Кількість коней в запорізькій кавалерії перевищувала кількість людей. Це пояснюється тим, що кожен «справний козак» мав по двоє коней, а старшинський склад навіть по кілька. Так, військовий старшина виступав у похід з 16 кіньми, полковник — з вісьмома, полковий старшина — з трьома. В запорізькій кавалерії були найкращі для того часу коні. Вони відзначалися незвичайною силою, витривалістю, швидкістю і славилися не тільки в Росії, але й в усій Західній Європі. Закордонні ремонтери, одержавши дозвіл у російського уряду, приїздили купувати коней у запорожців.

Під час російсько-турецької війни запорізькими кіньми поповнювалася кіннота царської армії. В червні 1735 р. велася переписка царських офіцерів з кошовим отаманом Малашевичем відносно закупівлі для драгунів коней у Низовому війську¹.

Запорізька піхота, яка ще в XVII ст. своїми бойовими якостями перевершувала піхоту багатьох країн Західної Європи, в другій половині XVIII ст., беручи участь у російсько-турецькій війні в складі російської армії, проявила чудові бойові якості. Як і запорізькій кавалерії, їй була властива висока маневреність. Вона застосовувала своє бойове мистецтво не лише на суші, а й на воді — в запорізькому гребному флоті, що було особливо цінним.

Піхота запорожців несла прикордонну вахту на водних і морських рубежах Російської держави. На театрі воєнних дій в складі російської армії вона брала участь у боях, які мали вирішальне значення. В 20-х числах липня 1737 р. в Очаків, зайнятий російськими військами, прибули на 38 судах півтори тисячі запорожців, які своїми активними і енергійними діями забезпечили оборону фортеці з боку моря, непустивши форсування Дніпра ворогом. Козаки встановили контроль над обширним лиманом, перерізали рух ворожих кораблів з моря до Очакова і з Очакова вгору вздовж лиману. Велику роль вони відіграли також при взятті Кінбурна.

Козаки організовували морські експедиції на невеликих флотах по три—п'ять дубів і перехоплювали турецькі судна, брали в полон їх екіпажі, а також захоплювали вантажі, що перевозилися на них. Разом з лівобережними і слобідськими козаками запорожці входили також до складу команд, які здійснювали берегову охорону з боку суші².

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 2, арк. 6.

² А. К. Байов. Назв. праця, т. I, стор. 169.

В піхоті служили запорожці, які не мали власних коней, тобто найменш забезпечені козаки, здебільшого та козацька сірома («голота»), яка являла собою найбільш знедолену і експлуатовану частину запорізького козацтва. Старшина використовувала піших козаків, особливо з слобід, для роботи в своїх зимівниках, а також для супроводження під час походу обозів. Гроші на утримання їх стягувалися з населення паланок. Піхотинці були активними учасниками антистаршинських виступів запорізьких козаків і навіть організаторами їх.

У Запорізькому війську не було різкого розмежування між піхотою і кавалерією. На підставі численних атестатів, виданих Кошем запорожцям, можна зробити висновок, що, незважаючи на спеціалізацію за родом зброї (одні всі роки війни служили в кавалерії, інші — в піхоті, переважно на «човнах»), були випадки, коли козаки в перші роки війни служили в піхоті, а потім «справляли коня» і переходили в кавалерію або ж, навпаки, розорившись під кінець війни, продавали своїх коней і відбували далі службу в піхоті. Бувало й так, що запорізькі командири садовили піхоту на коней або ж спішували кіннотників. Коли не вистачало артилерійської обслуги, піхота виконувала її обов'язки.

Озброєння Запорізького війська, як кавалерії, так і піхоти, складалося з вогнепальної і холодної зброї — рушниць (мушкетів), гаківниць, шабель, списів, луків, кинджалів, ножів, «келепів» (бойових молотків). Застосовували також «якірці» — шматки заліза з загостреними кінцями, які розкидалися на шляху ворога з метою поранення коней.

Холодна зброя вироблялася в Січі ремісниками-майстрами. Значне місце в озброєнні Запорізького війська посідала вогнепальна російська зброя, в першу чергу — з тульських збройових заводів. Але багато архівних документів свідчать про закупівлю зброї та бойових запасів також на Лівобережній Україні¹.

Запорізьке військо мало невелику за кількістю, але добру артилерію («армату»). Вона складалася з 50 «фальконетів» (дрібнокаліберних гармат), «армат» (гармат) та «можжир» (мортир). За розмірами гармати поділялися на «малі» і «потужні», за калібрами — на трифунтові, шестилотові і т. ін. Легкий, рухливий характер запорізької артилерії визначався необхідністю швидких пересувань на широких просторах, а також невеликими розмірами суден, які не змогли б витримати великого вантажу. Тому найбільш поширеними були фальконети — невеликі залізні або мідні гармати. Свій артилерійський парк, який поставлявся російським урядом, запорожці поповнювали гарматами, захопленими у турків і татар. Командував артилерією військовий обозний, а відав — військовий пушкар. Зберігалася вона в особливому військовому

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 27, арк. 47, 156; спр. 126, арк. 30; спр. 254, арк. 77 та ін.

цейхгаузі — пушкарні. В розпорядженні пушкаря була артилерійська команда, яка складалася з 58 канонірів і 29 хурлетів. Каноніри і хурлети, як і хорунжі, відрізнялися від рядових козаків своїм становищем. Запорожці були майстерними артилеристами і дуже високо цінувалися царським командуванням.

Організація та забезпечення Запорізького війська. Нижчою організаційно-господарчою одиницею діючого Запорізького війська був курінь¹. По куренях розподіляли провіант, фураж, платню, захоплені у бою трофеї. Курінь мав різний кількісний склад — від 3 до 100 і більше чоловік — і очолювався наказним курінним отаманом і курінним хорунжим (нижчий командний склад Запорізького війська). Курінний отаман, що обирався козаками щорічно, залишався в Січі разом з козаками, які були в резерві. Але курінь ніколи не виступав як окрема бойова одиниця.

Тактичними одиницями в Запорізькому війську були команди і партії. В XVIII ст. в ньому не існувало ні полків, ні сотень. Твердження Яворницького про наявність у згаданий час на Запоріжжі цих військових частин² спростовується архівними документами³.

Команда в своєму складі мала від 20 до 2 тис. чоловік. Вона очолювалась, залежно від кількісного складу і важливості виконуваних завдань, полковою старшиною — полковим писарем і осавулом (середній командний склад Запорізького війська), полковником або ж військовим старшиною (вищий командний склад).

Партія звичайно складалася з 2 тис. чоловік і призначалась для виконання певного завдання. Здебільшого очолювалась вона військовим страшиною. Після виконання завдання партія припиняла своє існування і знову входила до складу вищого запорізького з'єднання, яке являло собою основну частину діючого Запорізького війська (кіннота з невеликими піхотними частинами та артилерією) і виступало завжди на чолі з кошовим отаманом («похідним кошем»)⁴.

Кошовий отаман, безпосередньо очолюючи вище з'єднання Запорізького війська, одночасно був командуючим всією запорізькою армією. В той же час він зберігав і вище адміністративно-господарче, судове і військове керівництво на Запоріжжі⁵.

Запорізький командний склад, за винятком нижчих командирів, призначався Кошем або обирався на військовій сходці отаманів. Він поповнювався за рахунок старшини, яка не займала на той час ніякої посади і звалась «похідною». Лише курінна старшина обиралася са-

¹ В командах великого кількісного складу курінь іноді поділявся на десятки, на чолі яких стояли «десятники».

² Д. И. Яворницкий. История запорожских казаков, т. I. М., 1900, стор. 523.

³ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 247, 284, 285, 323, 347 та ін.

⁴ Кошем під час походу називався воєнний табір Запорізького війська, де знаходилася ставка кошового отамана.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 247, арк. 84, 91.

тим козацтвом з рядових козаків¹. Весь командний склад Запорізького війська нараховував 100—120 чоловік (близько 1% діючої запорізької армії).

Запорізька старшина, пануючи над козаками в мирний час, очолювала їх і керувала ними під час війни, переносючи у військове управління елементи економічної нерівності і соціального гноблення. Так, начальники літніх сторожових команд збирали натуральні і грошові податки з тих козаків команди, які поєднували сторожову службу з рибальством. Командири збирали з підлеглих їм козаків також «бочковий збір», тобто винний податок.

В основному начальники всіх окремих команд і партій, за винятком командирів зимових форпостних команд, підлягали безпосередньо кошовому отаманові і в межах його наказів діяли незалежно і єдиноначально. Але під час війни у військових похідних командах відбувалися так звані сходки команд. На них розв'язувалися питання обрання нижчих командирів, розподілу провіанту та воєнних трофеїв і т. ін. Але старшина і Кіш всіляко намагалися обмежити ці сходки і звести їх до старшинсько-отаманських нарад.

Входячи до складу російських збройних сил, під час війни Запорізьке військо підпорядковувалось верховному управлінню російської армії. Кошовий отаман підлягав безпосередньо російському головнокомандуючому. Окремі запорізькі команди вливалися в російські загони, а їх командири підпорядковувались офіцерам і генералам регулярних російських військ.

Російські офіцери високо оцінювали бойову силу і військове уміння Запорізького війська. Вони навіть прагнули записатися в курені як почесні члени.

Конкретизуючи деталі кампаній, більш прогресивні російські командуючі в той же час залишали широке поле для ініціативи запорізького військового керівництва, надаючи йому право вносити зміни у спосіб розв'язання поставленого завдання відповідно до вимог обстановки та місцевості.

Забезпечення Запорізького війська здійснювалося частково російським урядом, особливо під час війни з Туреччиною. Воно полягало насамперед у щорічній платі, яку запорожці з деякими змінами і перервами одержували з другої половини XVII ст. до ліквідування Січі. Ця плата складалася з грошей («грошове жалування»), борошна і крупи («хлібне жалування») і бойових припасів — пороху та свинцю. З середини XVIII ст. грошове жалування Запорізькому війську становило 6660 крб. на рік², хлібне обчислювалось 1300 чвертями борошна і 81 чвертю та 2 четвериками крупи. Пороху і свинцю відпускалося

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 242, 286, 323, 347, 386 та ін.

² ЦДАДА СРСР, ф. Дела третьего департамента правительствующего Сената, спр. 23, арк. 9—16.

по 50 пудів. Розподіл плати у війську провадила старшина, привласнюючи собі більшу її частину.

За даними запорізьких реєстрів, на курінь, в який входило 200 і більше чоловік, виділялася така ж кількість грошей, яку одержували два чоловіки з кошової старшини — кошовий отаман і військовий суддя. Для рядового запорожця річна плата становила в середньому 70 коп.

Хлібне жалування також розподілялося нерівномірно. Запорожці скаржилися, що після розподілу його на кожного козака «і по пригорщі не стає»¹.

Перебуваючи в складі російської діючої армії, Запорізьке військо протягом російсько-турецької війни одержувало від царського командування також щомісячне продовольче і фуражне забезпечення. До першого входили мука і крупа. Кількісний розмір місячного провіанту на чотирьох чоловік дорівнював одній чверті муки і гарнцю крупи². В командах провіант розподілявся по куренях, але не на рівні частини, як царське «жалування», а відповідно до наявної кількості козаків. Спочатку ним забезпечувалася старшина, а вже потім — рядове козацтво³.

Частину запорожців включали в систему зимового розквартирування російських військ на Україні, а козаки, яких відпускали взимку у зимівники і в Січ і які не несли зимової форпостної служби, з фуражного та провіантського забезпечення знімалися⁴.

Ні провіант, ні фураж, одержувані від російського командування, не забезпечували повною мірою Запорізького війська. Царський уряд, як правило, не ставив іррегулярні війська на повне грошове і продовольчо-фуражне постачання. А Кіш, за винятком організації зимівлі для частини козаків і косовиці для військових коней, покладав забезпечення армії на самих козаків⁵.

Недостатня забезпеченість продовольством і фуражем нерідко була причиною зміни раніше накресленої російським командуванням дислокації зимових запорізьких форпостів, хоч це і не викликалося військовими потребами⁶.

Для підвищення рівня забезпечення діючої запорізької армії кошовий уряд намагався підняти рівень землеробства, насамперед за рахунок розширення посівної площі. Вживалися також організаційні заходи до того, щоб господарі могли заготувати достатню кількість хліба не лише для власного споживання, а й для продажу козакам, що поверталися з походу. Важливе місце серед цих заходів займала організація

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 115, арк. 101.

² Там же, спр. 242, арк. 32; спр. 284, арк. 48; спр. 345, арк. 76.

³ Там же, спр. 233, арк. 17.

⁴ Там же, спр. 325, арк. 81.

⁵ Там же, спр. 286, арк. 76; спр. 325, арк. 1; спр. 284, арк. 187; спр. 328, арк. 1.

⁶ Там же, спр. 242, арк. 67; спр. 268, арк. 12; спр. 309, арк. 4; спр. 345, арк. 40 та ін.

Запорізькі козаки у танці.

охорони запорізьких земель від наскоків татар під час сільськогосподарських робіт¹.

В період війни російське командування щорічно виділяло для Запорізького війська певну кількість мушкетного та гарматного пороху, свинцю і ядер. Кожен старшина і козак одержували в середньому по півфунта пороху і фунту свинцю². Запорожці змушені були додатково купувати зброю і боеприпаси на Лівобережній Україні, в Росії та Польщі; частково виготовляли зброю в Січі.

Розглядаючи форми забезпечення Запорізького війська під час війни, необхідно згадати про воєнні трофеї, які були одним з видів постачання Запорізького війська, щоправда, дуже нерегулярним і непевним. З дозволу російського головнокомандуючого значна частина трофеїв залишалася в Запорізькому війську. Часто воєнна здобич запорожців досягала величезних розмірів і складалася з сотень коней, тисяч голів рогатої худоби, десятків тисяч овець, великої кількості зброї, одягу, грошей, продовольчих запасів і т. ін. Захопленням трофеїв запорожці завдавали ворогові значних матеріальних збитків.

За старим звичаєм Запорізького війська кожен козак здавав захоплену ним здобич командуючому загоном старшині, який проводив розподіл трофеїв. Звісно, що більша їх частина діставалася кошовій старшині та старшинам команд³.

Зрозуміло, що трофеї не могли компенсувати недостатність забезпечення Запорізького війська. Запорожцям доводилося добувати собі продовольство та спорядження працею на промислах, торгівлею взимку, чумацтвом, роботою по найму тощо.

Запорізьке воєнне мистецтво. Тактичні форми воєнних дій запорізького козацтва у XVIII ст. в різних бойових умовах (боїв за фортеці, відкритих польових боїв, бойового прикриття і т. ін.) знайшли свій яскравий вияв при розв'язанні Запорізьким військом численних бойових завдань, які покладалися на нього російським командуванням і базувалися значною мірою на врахуванні специфіки запорізької організації та своєрідності запорізького воєнного мистецтва.

Діючи окремими загонами, запорізькі козаки при зустрічі з противником шикувалися у три шеренги, в атаку йшли «лавою» — розгорнутим строем в одну шеренгу. Входячи до складу російських частин, вони застосовували бойові порядки російської армії: колони та каре. Як запорізька піхота, так і кавалерія прагнули оточити противника і віддавали перевагу ударам з флангів і з тилу. Але одночасно з цим вони застосовували, звичайно, і фронтальну атаку, для чого провадили спочатку артилерійську підготовку. Ведучи протягом кількох годин артилерійський вогонь, запорожці розривали передні ряди

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 240, арк. 4.

² Там же, спр. 388, арк. 32, 59.

³ Там же, спр. 247, арк. 223; спр. 284, частини II і III; спр. 242, арк. 5; спр. 345, арк. 72, 78, 109.

ворожих військ і кидались у прорив з ручною зброєю. Під час сутичок з татарськими загонами після попередньої короткої перестрілки переходили до рукопашного бою.

Велику роль у запорізькій тактиці відігравало використання резерву. Запоріжці завжди переховували частину своїх сил і потім несподівано появою їх приголомшували ворога. Для методів ведення бою Запорізького війська були характерні висока маневреність, широка ініціатива та взаємна виручка.

Улюбленим засобом бойових дій запорожців була засада. Особливо майстерно і успішно застосовували її запорізькі піхотинці, діючи проти турецького флоту і турецько-татарських кавалерійсько-піхотних частин. Використавши елемент раптовості, який є невід'ємною стороною засади, запорожці активними наступальними діями доводили бій до перемоги часто над переважаючими силами ворога. Запорізькі, як і донські, козаки, маючи легку, надзвичайно маневрену кінноту, були справжніми майстрами переслідування розбитого ворога.

Під час штурму і нападу на ворожі фортеці запорожці намагалися насамперед знешкодити артилерію ворога. З цією метою вони або спрямовували свої зусилля на захоплення кріпосних та передкріпосних батарей, або ж діями своєї артилерії подавляли вогневі точки ворога, після чого починався навальний і невпинний приступ.

Своїми диверсіями, так званими «пошуками», в районі фортець Запорізькі козаки змушували турецьке командування відділяти від головних сил, що діяли проти російської армії, військові частини для допомоги гарнізону.

«Пошуки» являли собою один з видів бойової діяльності Запорізького війська. Великі партії, по три і більше тисяч чоловік, відправлялися до фортець. Під час маршу від головної партії відокремлювалися дрібні загони, що здійснювали бокові рейди.

Ведучи «пошуки», запорізькі козаки розгортали польовий бій, перемали гарнізонні війська, що робили вилазки, розбивали окремі частини військ, які посилялися турецьким командуванням, нападали на укріплені турецькі і татарські селища та дрібні фортеці. Основою дій під час «пошуків» була раптовість нападу, навальність натиску, одчайдушна хоробрість і упертість в бою, які були найбільш властиві запорізькій тактиці.

Велика роль належала запорожцям і в розвідувальній службі. Найулюбленішим методом у запорізьких козаків була розвідка боем. Запорізькі розвідувальні партії не тільки захоплювали язиків, з'ясовували обстановку, а й несподівано атакували окремі татарські загони, захоплювали трофеї, знищували живу силу ворога. Досвід війни 1735—1739 рр. показав, що запорожці були кращими розвідниками в російській армії.

Багатовіковий досвід і тренування зробили запорізьких козаків справжніми майстрами сторожової, прикордонної і авангардної служ-

би, знавцями тактики татар, для захисту від яких, власне, і організовувались на півдні аванпостна та сторожова служби.

у XVIII ст. Запорізьке військо, входячи до складу загальної прикордонної варті, здійснювало охорону південних кордонів країни. Запорізька Січ відігравала роль воєнного форпосту. Організовані нею сторожові пости для оборони південних кордонів своїм розташуванням, як правило, збігалися з береговими лініями Дніпра, Буга та їх приток і входили в загальну систему сторожової охорони.

У зв'язку з тим, що можливість володіти флотом на Чорному морі для Росії була на той час закрита султанською Туреччиною, захист від турецьких кораблів покладалася повністю на запорізькі флотилії. Команда запорізького морського поста провадила розвідування і спостереження за ворожими сухопутними і морськими силами, що були дислоковані в районі Очакова — Кінбурна, затримувала ворожі кораблі, які намагалися ввійти в Дніпро і Буг, і не допускала висадження турецького десанту¹.

Російським командуванням високо цінувалося, як і бойові якості запорожців, добре знання ними всіх географічно-топографічних особливостей чорноморських степів, яке успішно використовувалося протягом всієї війни.

На військових радах, де вирішувалося питання про строки початку кампанії, вирішальне слово належало кошовому отаману. 1736 р. ви-кликаний Мініхом з Царичанки на нараду про визначення терміну виступу армії кошовий отаман Малашевич з запорізькою старшиною рекомендував виступити саме в першій половині квітня, коли в степу, внаслідок недавніх дощів і снігу, є досить води і багато трави, яка в цей час ще волога і її не зможуть підпалити татари. Але армія спро-моглася виступити з Кам'яного Затону лише 4 травня. Напередодні тут відбулася спеціальна військова рада, що вирішувала питання про те, як дорогу слід вибрати для маршу. Найкоротший шлях до Криму про-ходив через степ, другим — вздовж Дніпра. Як і завжди в справах, пов'язаних з вибором маршруту, вирішальне значення мала думка за-порізьких козаків. Вони попередили, що в степу нема палива, а пит-ної води на цьому шляху зустрічається так мало, що ледве вистачить на невелику партію, а все військо забезпечити буде неможливо. Тому армія, що вийшла з Кам'яного Затону, направилася вздовж Дніпра.

В бій за Перекопську фортецю запорізький загін становив пра-вий фланг російської легкої кавалерії, що здійснювала обхід перекоп-ської лінії через обмілини Сиваша на Кримський півострів. Перехід

Успішно застосовувало запорізьке козацтво своє високе воєнне мистецтво в російсько-турецькій війні 1735—1739 рр., в якій воно взя-

323, арк. 8; спр. 323, арк. 38, 48;

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 286, арк. 5; спр. 232, арк. 8; спр. 323, арк. 38, 48; спр. 308, арк. 2; спр. 345, арк. 76 (на звороті), 77; спр. 285, частина І, арк. 48.

ло найактивнішу участь. Запорожці у славили себе мужністю і бойовою майстерністю у всіх визначних битвах цієї війни — в здобутті Перекопу, Козлова, Бахчисарая, Кінбурна, Очакова, Хотина.

Але ця війна, як вже неодноразово відзначалося, викликавши великі людські і матеріальні жертви, мала жалюгідні наслідки. Дуже потерпіли від неї і запорожці. Запорізьке військо загубило в ній майже половину свого складу. Решта повернулася, як відзначають документи, «голодною, босою та голою»¹.

А. Байов — дослідник російсько-турецької війни 1735—1739 рр., враховуючи те, що найбільше вбитих було серед запорізьких і донських козаків, які завжди діяли в авангардних частинах російської армії, дійшов висновку, що весь тягар першого зіткнення з ворогом майже завжди лягав на українське і російське козацтво.

¹ А. А. Скальковский. Назв. праця, стор. 110.

Спорожоба
і допоміжна
Служба
на Україні

ФОРТЕЦІ І ФОРПОСТИ ТА ЇХ РОЛЬ У ЗАХИСТІ НАСЕЛЕННЯ ВІД ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКИХ НАПАДІВ

Вивчення матеріалів про татарські набіги кінця XVII — першої половини XVIII ст. дає змогу зробити висновки, що їх інтенсивність та частота з часом зменшувалися, особливо у порівнянні з другою половиною XVII ст. та більш ранніми періодами, коли десятки тисяч українців забиралися татарами в полон. Виступаючи союзниками польської шляхти і гетьманів чужоземної орієнтації, в 50—70-х роках XVII ст. ханські орди господарювали на українських землях¹.

Зменшення масштабів та кількості татарських вторгнень було наслідком стабілізації політичного життя на Україні, переходу Росії від оборони до наступальної боротьби проти султанської Туреччини та Кримського ханства. Наприкінці XVII і першої половини XVIII ст. вглиб української території татари, як правило, пробратися вже не могли. На Лівобережній Україні в першу чергу терпіли від них Полтавський та Миргородський прикордонні полки, на Слобідській — Бахмут і Тор.

Слід зазначити, що лише у другій чверті XVIII ст. почали вестися детальні описи втрат українського населення від татарських нападів. Вони мали практичну мету. Російський уряд, який давно перестав сплатити «упоминки» кримському ханові, з цього часу ставить перед ним рішучі вимоги про відшкодування збитків, спричинених кожним татарським набігом. На Україні описи втрат провадилися спеціальними комісіями по сотнях. Заяви потерпілих або членів їх сімей обов'язково підтверджувалися свідченнями очевидців та їхніми підписами. Тим-то ці описи є більш або менш достовірним документом, хоч, зрозуміло, якийсь елемент перебільшення, притаманний свідченням потерпілих, наявний і тут.

Детальний аналіз опису збитків, завданих Полтавському полку татарськими нападами 1731, 1739 та 1740 рр., і узагальнення цих даних дають можливість скласти уявлення про тяжкі наслідки набігів ханських орд для населення полку навіть ще й в першій половині XVIII ст.² Селянські і козацькі господарства по-варварському руйнувалися, посіви витоптувалися, хати спалювалися. Нерідко знищувалися цілі хутори. Дорослих та дітей з небаченою жорстокістю та бузுவірством

¹ О. М. Апанович. Назв. праця.

² ЦДІА УРСР, ф. 94, оп. 2, спр. 32, 33, 63.

ФОРТЕЦІ І ФОРПОСТИ ТА ЇХ РОЛЬ У ЗАХИСТІ НАСЕЛЕННЯ ВІД ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКИХ НАПАДІВ

Вивчення матеріалів про татарські набіги кінця XVII — першої половини XVIII ст. дає змогу зробити висновки, що їх інтенсивність та частота з часом зменшувалися, особливо у порівнянні з другою половиною XVII ст. та більш ранніми періодами, коли десятки тисяч українців забиралися татарами в полон. Виступаючи союзниками польської шляхти і гетьманів чужоземної орієнтації, в 50—70-х роках XVII ст. ханські орди господарювали на українських землях¹.

Зменшення масштабів та кількості татарських вторгнень було наслідком стабілізації політичного життя на Україні, переходу Росії від оборони до наступальної боротьби проти султанської Туреччини та Кримського ханства. Наприкінці XVII і першої половини XVIII ст. вглиб української території татари, як правило, пробратися вже не могли. На Лівобережній Україні в першу чергу терпіли від них Полтавський та Миргородський прикордонні полки, на Слобідській — Бахмут і Тор.

Слід зазначити, що лише у другій чверті XVIII ст. почали вестися детальні описи втрат українського населення від татарських нападів. Вони мали практичну мету. Російський уряд, який давно перестав сплатувати «упоминки» кримському ханові, з цього часу ставить перед ним рішучі вимоги про відшкодування збитків, спричинених кожним татарським набігом. На Україні описи втрат провадилися спеціальними комісіями по сотнях. Заяви потерпілих або членів їх сімей обов'язково підтверджувалися свідченнями очевидців та їхніми підписами. Тим-то ці описи є більш або менш достовірним документом, хоч, зрозуміло, якийсь елемент перебільшення, притаманний свідченням потерпілих, наявний і тут.

Детальний аналіз опису збитків, завданих Полтавському полку татарськими нападами 1731, 1739 та 1740 рр., і узагальнення цих даних дають можливість скласти уявлення про тяжкі наслідки набігів ханських орд для населення полку навіть ще й в першій половині XVIII ст.² Селянські і козацькі господарства по-варварському руйнувалися, посіви витоптувалися, хати спалювалися. Нерідко знищувалися цілі хутори. Дорослих та дітей з небаченою жорстокістю та бузувірством

¹ О. М. Апанович. Назв. праця.
² ЦДІА УРСР, ф. 94, оп. 2, спр. 32, 33, 63.

310, Мрині — 465, Бахмачі — 606, Дивиці — 650, Коропі — 744, Івангороді — 770, Воронежі — 868,5. Полкове місто Ніжин було обнесене валом довжиною 3300 сажнів. Вал навколо Кролевця мав довжину 3872 сажня¹.

На Слобідській Україні міста також були укріплені. У Харківському полку невеликі фортеці існували в містечках Дергачах, Перекопі, Золочеві, Таранівцях, Довжках, Вільшані, Флику². Для захисту населення в районі Тора та Бахмута ще на межі XVII і XVIII ст. з ініціативи бахмутських мешканців («для збіговища їм самим та для згону худоби») було засновано укріплений острожок, «обставлений палями»³.

1737 р. разом з повідомленням про наближення кримського хана до кордонів Слобожанщини надійшло розпорядження російського командування стосовно укріплення усіх містечок і сіл⁴. Посилення оборони окремих пунктів супроводжувалося укріпленням проїжджих шляхів і навіть деяких вулиць⁵. Щоб підтримувати фортифікаційні споруди в належному стані, потрібно було неабияких зусиль і коштів.

Командування російської армії, яке надавало під час війни великої уваги станові фортець та укріплень на українській території, вимагало мобілізації великої кількості селян і козаків на фортечні роботи. Фортифікаційні споруди на Україні належали до загальної системи оборони для прикриття тилу та флангів наступаючої російської армії в момент кампанії, а також для захисту країни у разі татарських нападів і для прикриття російських військ, розміщених на зимових квартирах на території України. За період війни збереглося багато розпоряджень, указів, ордерів царської влади генеральній старшині та полковникам Лівобережної і Слобідської України про термінове лагодження фортець, укріплення того чи іншого міста або містечка. Особливо збільшувалася кількість подібних оперативних розпоряджень після одержання відомостей про намір татар розпочати напад. Поставало завдання укріпити містечка вздовж кордонів, щоб населення могло в них сховатися від ворога. В свою чергу, полковники вимагали від сотників постійного нагляду за роботою по лагодженню фортець⁶.

1738 р. для з'ясування стану фортець у всі полки Лівобережної України було послано спеціальних представників російського команду-

¹ Державна Публічна бібліотека СРСР ім. Леніна, рукописний відділ, збірка М. Маркевича, № 1627/1807.

² Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові, ф. Харківська полкова канцелярія, спр. 81, арк. 10; спр. 22, арк. 87, 91, 97, 110; спр. 93, арк. 21.

³ Грамота Петра I от 14 октября 1704 г. — Записки Одесского общества истории и древностей российских, т. I. Одесса, 1844, стор. 351—372.

⁴ Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові, ф. Харківська полкова канцелярія, спр. 65, арк. 78, 79.

⁵ Там же, спр. 30, арк. 1, 2, 34.

⁶ Там же, спр. 49, арк. 57; спр. 51, арк. 56; спр. 55, арк. 20; спр. 56, арк. 21; спр. 61, арк. 2—4, 6, 8; спр. 81, арк. 5; спр. 82, арк. 138; спр. 91, арк. 259; спр. 93, арк. 7.

вання. До Ніжинського полку прибув капітан Глухівського гарнізону Генц, до Лубенського — геодезист Олексій Писарев, до Стародубського — бунчуковий товариш Федір Ширяй і т. д. Вони склали ґрунтовні відомості, з яких видно, що було реставровано тисячі сажнів валів та ровів, а також поставлено палісади, зроблено зруби, розкати тощо¹.

У реставрації, полагожденні укріплень, а надто побудові нових фортець брали участь солдати із російських гарнізонів українських міст. Спільними зусиллями українських козаків і російських солдатів споруджувалися нові фортеці на півдні України. Вони були опорними базами в просуванні російських та українських збройних сил проти Кримського ханства. Переяславський гарнізон у 1688—1691 рр. спорудив нові фортечні стіни і рів. Кілька російських і шість лівобережних козацьких полків (20 тис. козаків) 1688 р. спорудили Новобородицьку фортецю. Навесні 1697 р. проводилися роботи по відбудові завойованої у Туреччини фортеці Казі-Кермен та спорудженню поблизу неї нової — Таванської. 1700 р. козаки і 6 тис. солдатів Білгородського та Сіверського полків працювали на спорудженні фортеці Кам'яний За-тон. 1704—1705 рр. великі фортифікаційні роботи були здійснені ніжинським гарнізоном, 1706—1707 рр. — київським.

Протягом першої половини XVIII ст., незважаючи на труднощі та перешкоди, продовжували закладатися нові фортеці та реставруватися давні. Українські селяни, козаки та міщани притягалися також до відбудови Очаківської та Кінбурнської фортець, які були відвойовані у Туреччини під час війни 1735—1739 рр.²

На ці, як і інші фортечні роботи, зганялася велика маса трудящого люду, насамперед селян. Мобілізувалися піші і тяглі селяни з підводами та провіантом. На Слобідській Україні саме селяни з приписних сіл виконували, в першу чергу, земляні роботи, будували засіки та рогатки³. Для лагодження дути, укріплювали містечка надовбами і рогатками⁴. Для лагодження у фортецях облогової артилерії посилалися спеціальні майстри, найчастіше з козаків або міщан (теслі, стельмахи тощо)⁵.

Звичайно на реставрацію великих фортець мобілізувалося по 500—1000 чоловік. У перші роки війни на реставрації Харківської фортеці працювало 800 робітників на чолі з інженером Фрайдерфом. 1737 р. на її полагодження спорядили тисячу робітників і понад те — кілька теслів та стельмахів⁶. На поладнанні Київської фортеці щоден-

¹ Державна публічна бібліотека СРСР ім. Леніна, рукописний відділ, збірка М. Маркевича, № 1627/1807, 1628/1803.

² Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові, ф. Харківська полкова канцелярія, спр. 71, арк. 1, 14, 25, 78, 93.

³ Там же, спр. 81, арк. 14, 50—52, 60, 63, 64; спр. 82, арк. 76—77, 85, 101, 128, 130; спр. 93, арк. 18; спр. 95, арк. 55.

⁴ Там же, спр. 70, арк. 16, 26; спр. 49, арк. 36; спр. 82, арк. 74, 79, 115.

⁵ Там же, спр. 81, арк. 9, 16, 47, 48; спр. 82, арк. 74, 79, 113.

но працювало від 400 до 575 чоловік, на Васильківських укріпленнях — 200—300 і стільки ж в Обухові¹.

Для рядового козацтва, а також для посполитих участь у фортифікаційних роботах поряд з багатьма іншими нарядами, «комендераціями» та обов'язками оберталася на важкий додатковий тягар. Під час війни козакам особливо важко було поєднувати фортифікаційні роботи з участю в походах і відбуванням сторожової служби. В 1738 р. ряд фортець у Ніжинському полку не приводився до належного стану. Сотенна влада пояснювала це «розкомандируванням» козаків та посполитих для супроводження похідних обозів, а також для приготування на зиму сіна та хліба².

Робітники і майстри довго не затримувалися на важких роботах. Постійні втечі їх набирали загрозливих для царської і старшинської влади розмірів³. Дуже характерні з цього погляду дані наводить Альбовський у своїй праці, де викладено історію Харківського полку. Одержавши наказ полкової канцелярії з вимогою розпочати роботи, деякі сотники повідомляли, що провести ремонт вони не можуть; інші доповідали, що не мають змоги вислати потрібну кількість робітників для лагодження Харківської фортеці, тому що люди розбіглися. Так, для ремонту фортеці в Харкові потрібно було 381 віз і 400 піших людей. Необхідні робітники і вози були розподілені по сотнях, але прислано було лише 206 підвід і 284 чоловіка, з яких розбіглося 83 чоловіка піших і з підводами роз'їхалося 113. Таким чином, в лагодженні брало участь лише 93 вози і 201 чоловік піших. Сотник Таранівської сотні повідомляв, що у фортеці немає ні гармат, ні пороку, ні ядер, а сотники Ольшанської, Золочівської, Вовківської, Пересічанської та Мереф'янської, що вони зовсім не мають можливості лагодити свої фортеці через повну нестачу робітників, бо люди після визначення їх на роботу, як правило, розбігалися⁴.

Сотенній і полковій владі доводилося переборювати значний опір старшини і поміщиків, які відмовлялися відправляти зі своїх маєтків потрібну кількість робітників на фортифікаційні роботи. Сотенна старшина Ніжинського полку рапортувала 1738 р., що деякі міста та містечка не відремонтовано саме через ці причини⁵. Наприклад, у місті Коропі 85 сажнів валу не було лагоджено з огляду на те, що управитель сіл, які належали Штофельну, не вирядив на роботи кріпосних селян⁶. Нерідко власники маєтків споряджали на фортечні роботи

¹ А. К. Байов. Назв. праця, т. I, Примітки, стор. 9.

² Державна публічна бібліотека СРСР ім. Леніна, рукописний відділ, збірка М. Маркевича, № 1627/1807.

³ Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові, ф. Харківська полкова канцелярія, спр. 70, арк. 8—9, 12; спр. 81, арк. 34, 35.

⁴ Е. Альбовский. Назв. праця, стор. 152.

⁵ Державна публічна бібліотека СРСР ім. Леніна, рукописний відділ, збірка М. Маркевича, № 1627/1807.

⁶ Там же.

підлітків¹. Взагалі з боку гетьманського та полкових і сотенних урядів не помічалось прагнення до вжиття надто енергійних засобів та відповідних зусиль у справі реставрації і лагодження фортець. Полкова старшина, яка відповідальна за їх стан, нерідко володіла маєтками та кріпосними селянами і не хотіла давати своїх підданих на фортифікаційні роботи.

Свідченням недбалого ставлення старшини до порядкування фортець є розповідь російських послів Василя Тяпкіна і Микити Зотова. Проїжджаючи по дорозі до Криму в жовтні 1680 р. Малі Валки (Новий Перекоп), вони відзначили в своєму статейному спискові, що це місто побудоване міцно, але харківський полковник тримає його «в худой острожности». Посли зафіксували той факт, що гарнізон Малих Валок складається з «робят малых, с палочками, человек по десять». Мешканці розповідали Тяпкіну і Зотову про те, що їх місто нещодавно було спалено татарами, які напали і на інші міста Білгородського розряду. Про цей прихід ханських орд населенню не було повідомлено. Полковник, який сам весь час живе вдома, «по черте, в городках своего полку, крепких караулов не ставит и подъездов для проводывания неприятельских людей не посылает. И за тою де его бсталостью и нерадением множество тысяч православных христиан впади в бусурманскую неволю». Мешканці Малих Валок скаржилися послам, що не можуть більше терпіти такого становища, і коли з боку харківського полковника не буде вжито відповідних заходів щодо захисту, вони змушені будуть розійтися «врознь»².

Великого занепаду дійшла напередодні війни 1735—1739 рр. Харківська фортеця, яка ще 1733 р. зазнала пожежі³. Переволочанська фортеця, що містилася на лівому березі Дніпра поблизу гирла р. Ворскли і відігравала надзвичайно важливу роль у захисті південних кордонів Лівобережної України, майже постійно перебувала в незадовільному стані внаслідок щорічної повені. Оскільки систематично фортеця не лагодилася, їй загрожувало повне зруйнування. Лише протягом воєнних 1735—1739 рр. в ній проводилися значні реставраційні роботи⁴. Однак і 1739 р. стан фортець на Україні залишав бажати кращого. Старшина не виконувала численних і суворих вимог російського командування щодо підтримки оборонної системи.

15 лютого 1739 р. подвійно спалахували маяки — сигнал, який уже беззаперечно говорив про вторгнення ворога. Проте перевірка показала, що в деяких фортецях на валі відсутні вартові, а всередині нема

¹ Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові, ф. Харківська полкова канцелярія, спр. 81, арк. 57.

² Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова посольства в Крым в 1680 г. для заключения Бахчисарайского договора. Одесса, 1850, стор. 12—13.

³ Е. Альбовский. Назв. праця, стор. 151.

⁴ А. К. Байов. Назв. праця, т. I, стор. 195.

ні гармат, ні набоїв до них. В ряді ж укріплених містечок в організації оборони взагалі не було ніякого порядку¹.

Командування російської армії під час війни 1735—1739 рр. вимагало від козацьких властей концентрації населення в фортецях та укріплених пунктах, а також переправлення туди його майна. В 1736 р. Харківська полкова канцелярія рапортувала Мініхові та Борятинському, що в Харківському полку вжито заходів щодо виконання цих приписів².

Те саме діялося і на Лівобережній Україні. Отримавши на початку 1739 р. звістку про напад, що готувався, Генеральна військова канцелярія розіслала по полках укази про те, щоб хліб та інше майно мешканців не тримали у відкритих місцях, а звозили до фортець і самі там ховалися. Худобу і коней також повинні були зганяти до фортець або до лісу чи в інші сховища. Вартову службу в районі своїх фортець мало організовувати саме населення, розсилаючи «нарочних кінних вартувальників» у радіусі півтори—двох верст³.

У головному полковому місті, а також в полкових і сотенних містечках розміщувалися команди піших козаків. Вони мали разом з міщанами та селянами у разі прориву ворожих сил дати їм відсіч і відстояти фортецю. Біля міст і містечок ставилися «відводні караули», що складалися з двох-трьох кіннотників, які роз'їжджалися у різні сторони і об'їжджали фортецю на відстані однієї-двох верст. До обов'язку цих роз'їздів ставилося спостереження за рухом ворога, за появою будь-яких підозрілих осіб. Про наближення противника вартові мали негайно всіх оповістити. Козацьким загонам, що містилися у фортецях, надавалося велике значення, і їхні командири добиралися з винятковою ретельністю. Призначав їх сам полковник, який домагався, щоб козацькі гарнізонні командири володіли достатнім військовим досвідом, бойовим умінням, організаторськими даними і особистою хоробрістю.

Начальниками прикордонних міст, за розпорядженням Румянцева, мали бути лише сотники, якщо ж такі відлучилися, то вимагалось виділяти «надійних», твердих і сміливих козаків, які в складній ситуації могли б діяти як справжні командири⁴. Чисельний склад кріпосних команд дорівнював кільком сотням чоловік з тенденцією до зменшення під час відкриття компанії вдвічі-втричі.

Чимало відомостей зберегли архівні документи про переживання в укріплених містах мешканців околичних районів. Повідомлення про появу татар у 1737 р. під містечком Біличі і про те, що вони поспалювали хутори, а людей захопили в полон, викликало зосередження

¹ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 918, арк. 55—56.

² Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові, ф. Харківська полкова канцелярія, спр. 49, арк. 15, 34.

³ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 918, арк. 47.

⁴ Там же, арк. 56.

в Полтаві довколишніх поселенців, які зачинилися в місті і, захищаючись від татар, ввели в дію навіть гармати¹. Коли донесення про «тривою» в лютому 1738 р. дійшло до м. Соколове Харківського полку, мешканці навколишніх міст сховалися в Соколовій фортеці².

Відповідальність за переселення людей у фортеці перед нападом татар покладалася на козацьку старшину, якій у разі невиконання наказу погрожували послідовно штрафом у сумі тридцяти карбованців, ув'язненням і, нарешті, позбавленням чину³. Влада вимагала від сотенних урядів домагатися від усіх мешканців сотні, щоб вони не тримали «без закриття» свого майна. Ймовірно, застосовувалися навіть репресії з метою примусити селян і міщан перепроваджувати своє майно в сховища та укріплені місця⁴.

І все ж населення найвіддаленіших від кордонів північних полків часто не підкорялося цим наказам. Очевидно, аби не порушити ритму свого господарчого життя, люди не завжди охоче згоджувалися на евакуацію у фортеці, де доводилося іноді відсиджуватися по тижню і більше. А гарячої пори кожний день мав значення. Хліб доставляв і висипався, зігнана до фортець худоба була без корму. В зимову пору така термінова евакуація, якою б недовгою вона не була, супроводжувався додатковими ускладненнями. Саме враховуючи цю обставину, Генеральна військова канцелярія в січні 1738 р., коли численні війська прикрили кордони, дозволила селянам залишатися в своїх оселях і дочасно до міст не переходити, оскільки «без тяготи та збитків то бути не може». Ховатися в містах та містечках слід було лише за очевидної небезпеки⁵.

15 лютого 1739 р., коли було оголошено тривогу у зв'язку з нападом ворога, Стародубський полк перейшов свій полковий кордон і рушив на відсіч ворогові, а всім мешканцям неукріплених населених пунктів було запропоновано разом з худобою та майном збиратися до фортець, нічого не залишаючи дома, щоб позбавити таким чином ворога здобичі. Проте населення не виконало цього розпорядження. Не тільки худоба і майно не були перевезені до фортець, але й самі мешканці залишилися дома. Так чинили й поселенці ряду інших полків. У зв'язку з цим Румянцев ще раз розпорядився, вимагаючи від українських козацьких властей докласти додаткових зусиль, щоб переконати мешканців сіл і хуторів у необхідності евакуації. Населення мало усвідомити, що це робиться в інтересах його захисту. Слід роз'яснити селянам, що в сховах їм випаде бути недовго, три-чотири дні, у зв'язку з чим вони не зазнають особливої скрути в прогодуванні себе та ху-

¹ Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові, ф. Харківська полкова канцелярія, спр. 65, арк. 11.

² Там же, спр. 91, арк. 286.

³ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 918, арк. 47, 54.

⁴ Там же, арк. 41 (на звороті), 45, 47.

⁵ Там же, ф. 51, оп. 3, спр. 7028, арк. 128.

доби. Саме останнє, мабуть, найбільше викликало вагання у селян, які боялися продовольчих затруднень у разі тривалого сидіння¹.

Під час татарських набігів провадилася також евакуація мешканців населених пунктів прикордонних полків².

Організація прикордонної сторожової служби. Форпости. Постійні напади татарських орд на українські землі вимагали повсякчасної охорони кордонів. Козацтво уже на початковому етапі свого існування, активно боронячи українські землі, створило свою систему сторожової служби. Специфіка її значною мірою залежала від характеру тактики татарських набігів, для захисту від яких насамперед вона створювалася.

Татари виробили тактику, яка забезпечувала для них велику територію дій та значну кількість полонених. Під час нападу на Україну хан з ордами розташовувався у певному пункті, маючи його за місце своєї ставки або штабу татарських військ. Татари називали його «кошем». Від цього пункту, як із центру, по радіусах у різних напрямках розходилися великі загони, які налітали на хутори і села, спустошуючи і спалюючи їх, захоплюючи в полон людей, забираючи худобу й майно. Ці частини орди, в свою чергу, поступово і послідовно діяли на чимдалі дрібніші загони, які пускалися по країні, покриваючи її своєю мережею загонів-чамбулів. Відтак татарська орда охоплювала значні простори і проникала в глиб країни.

Татарське військо завжди мало безліч коней, як мінімум двох-трьох на кожного ординця. Внаслідок цього татари досягали надзвичайної швидкості під час нападу і долали величезні відстані, пересідаючи на всьому скаку з одного коня на іншого. Крім того, коні використовувалися ними також як основний продукт харчування, і татарські війська не возили з собою валок, що також сприяло швидкості їх пересування. Навальність наскоку татари поєднували з раптовістю, несподіваністю, прагнучи, щоб населення не встигло підготуватися до опору, а козаки — не зорганізувалися і не змогли перешкодити нападаві. Тим-то хан і мурзи готували свої набіги в надзвичайній секретності, жадаючи потаємно, непомітно прокрастися через кордони на українські землі.

Вартова служба козацького війська враховувала всі ці особливості татарських нападів і була спрямована на те, щоб заздалегідь довідатися про підготовлюваний напад, встигнути попередити населення про нього і дати відсіч ворогові не лише силами вартувальних команд, але й козаків різних полків. За таких умов своєчасне попередження про підготовлюване вторгнення мало велике значення. Звістку про напад прагнули поширити поміж всіма населеними пунктами Лівобережної та Слобідської України і насамперед — південних районів. Вздовж кордонів України в окремих пунктах, передусім на звичних для татарів

дорогах, шляхах, переправах, бродах і т. ін. створювалися так звані форпости. Взимку вони розташовувалися переважно на островах, навесні їх переводили на берег.

Форпости складалися з спеціальних приміщень — казарм з конюшнями, а також редутів — земляних укріплень з ровом і валом, замкнених або незамкнених, оточених рогатками і надобами. Іноді редути робилися з двох тинів, між якими засипалася земля¹. Кожен форпост в межах певного територіального району розміщував чергувальні вартові команди — «бекети» (пикети), котрі налічували, як правило, три-чотири козаки. Бекети були специфічною формою козацької аванпостної служби. Вони являли собою, по суті, спостережні пункти з караульними постами, які висувалися на південь від головних постів і розташовувалися на підвищених місцях, здебільшого на могилах. Чергування на бекетах велося козаками вдень і вночі, позмінно.

На самих форпостах, також на підвищених місцях стояли так звані «фігури», «маяки», по три на один форпост, які являли собою піраміду з просмоленних бочок, зв'язаних смоляними мотузами, або своєрідні вартувальні вишки, що складалися з великих стовпів, обкручених вершиком сухої соломи, і палаючі тривоги ці фігури підпалювалися вершиком сухої соломи, і палаючий маяк сигналізував про вторгнення татар. Коли запалювався один маяк, це означало, що помічено рух татарів до кордонів, два маяки — татари вторглися в межі України, три — напали на форпости.

Помешкання і стайні не завжди закладалися при кожному форпості. Іноді головний, найбільший форпост служив притулком для команд усіх форпостів. Однак фігури були обов'язковими для кожного форпоста. Маяки містилися у ряді випадків навіть поза форпостами — вздовж прикордонних місцевостей, біля караулів по великих та малих дорогах, що проходили в районі форпостів і прикривалися редутами².

Форпости розташовувалися один від одного на відстані 3—12 верст, залежно від місцевості, з умовою, щоб з одного на інший було видно сигнал. 3 лютого 1723 р. в усі прикордонні полки з гетьманської канцелярії розіслали укази про те, щоб піраміди або маяки мали у вишину «по три сажні триаршинних»³.

В роки війни маяки були дещо удосконаленими. Вони робилися на чотирьох стовпах висотою від 4 до 5 сажнів. Стовпи обкручувалися

Кобура для пістолета.

¹ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 918, арк. 55—56.

² Там же, ф. 128, оп. 1 (вотчинний), спр. 1278, арк. 13.

¹ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 5340, арк. 12.

² Одержки из дневника гетманской канцелярии..., стор. 116—117.

³ Там же, стор. 117.

соломою або очеретом. На них ставилися діжки з смолою у вигляді піраміди. Внизу накладался хмиз, очерет, дрова і солома. Маяки розміщувалися по трикутнику на відстані 15—20 сажнів з тим, щоб один не міг загорітися від іншого. Біля маяків стояли вартові, які в разі потреби запалювали їх. На найвищих місцях встановлювалися також вежі з вартовими та спостережні пікети.

Місцезнаходження форпостів за три чверті віку, зрозуміло, мінялося неодноразово. Але незмінними залишалися райони їх розміщення. Це були південні області України, де виникала безпосередня загроза ворожого нападу.

Лівобережні козаки обслуговували форпости в районі Дніпра, слобідські — вздовж р. Дінця. Запорізька Січ являла собою найбільш південне укріплення. Вона розставляла форпости вгору по Дніпру до гирла р. Самари. Кожному лівобережному та слобідському полку вказувався відповідний відтинok прикордонної території, який він повинен був забезпечити форпостами. Скажімо, Полтавський полк, який за своїм околицним південним положенням забезпечував охорону з боку кримських степів, у 1733 та 1735 рр. виділяв козаків на форпости при Тагашлику і Орчику біля Дніпра та в Китай-городі над р. Ореллю тощо¹.

Визначна роль у вартувальній службі належала слобідським полкам, які селилися і формувалися у безпосередньому сусідстві з татарськими володіннями. Слобідську Україну перерізали татарські шляхи — Муравський, Ізюмський та інші звичні для татар дороги на українські землі. Навіть у грамоті Петра I зазначено, що слобідські козаки поселялися «на татарських займах», через які ханські орди мали вільний прохід до українських міст². У грамоті також підкреслювалося, що саме слобожанці одними козацькими «легкими кампаніями» чинили відсіч і ворога ніколи «до російських міст не допускали»³.

Форпостні команди укомплектовувалися кінними озброєними козаками. На форпости, розташовані на території певного полку, прагнули посилати козаків цього ж полку. На кожен полк давалася рознарядка кількості козаків, яку слід вислати на той або інший форпост.

Всередині форпостної команди зберігався сотенний поділ, який мав організаційно-господарче значення. Над окремими сотенними загонами козаків командиром призначали здебільшого когось із значкових товаришів цієї сотні. Він мав забезпечувати порядок у команді не лише в дорозі, але й під час служби⁴.

За війни 1735—1739 рр. форпостні команди комплектувалися також переважно з українських козаків. 1737 р. військова рада, розглядаючи питання організації пильнування кордонів зимової пори, ухвалила най-

¹ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 56, арк. 14, 23, 27, 33, 38, 42, 43, 56, 57.

² Е. Альбовский. Назв. праця, стор. 25.

³ Там же, стор. 168—169.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 210, арк. 10; спр. 920, арк. 11.

більший тягар форпостної служби перекласти не на польові, а на гарнізонні, ландміліцькі та іррегулярні війська, на лівобережних і слобідських козаків¹. Введені до складу форпостної команди російські солдати становили не більше 10%.

Форпостна команда в середньому складалася з 20—30 чоловік. На сторожовому посту поблизу Трахтемирівського перевозу 1736 р. знаходилися капітан, капрал, барабанщик, цирульник, денщик, дев'ять солдатів, наказний полковник, сотник, писар, отаман та 84 козаки². Найбільші форпостні команди поряд з козацькою старшиною очолювали російські офіцери.

Укомплектування форпостних команд під час війни провадилося безперервно, оскільки втечі тут були звичайним явищем, що значною мірою викликалося поганою організацією постачання. Козаки примірою викликалося поганою організацією постачання. Але служба тут продовжувалася більше. У таких випадках керівники форпостів починали писати до старшини тих полків, вихідцями з яких були козаки форпостних команд, вимагаючи зібрати з козацьких дворів провіант для них. При цьому доводилося писати неодноразово, бо полкова старшина ставилася досить байдуже до цих вимог. Командири в розпачі сподіялися спеціальних нарочних. Ясна річ, за такої системи забезпечення безперервного постачання провіанту домогтися було неможливо. Те ж саме було і з обмундируванням. Коли наставала пізня осінь, а потім і зима, козаки, що прибули на форпости ще влітку, зазнавали великих страждань від холоду, не маючи відповідного взуття та одягу. До того ж служба на форпостах поєднувалася з надмірною землекопною працею («неусипні роботи»). Відтак восени починалася втеча з команди³.

Отже, форпостна служба була не лише небезпечною, але й надзвичайно важкою. Недарма бунчукових товаришів за ухилення від походу карали відправкою на форпости⁴.

З форпостів організовувалися роз'їзди в глиб степу. Метою їх було завчасне добування інформації про супротивника. Висилаючи роз'їзди, пости контролювали ту частину місцевості, яка випадала з радіуса спостереження бекетів. Крім того, роз'їзди з'єднували пости, що стояли на значній відстані один від одного, і таким чином створювали суцільну оборонну лінію.

Система організації роз'їздів, як і весь характер вартової служби в Росії та на Україні, ще з давніх століть мала багато спільного. Це було наслідком перейняття в Росії і на Україні деяких особливостей вартової служби Київської Русі, а також того, що ханські орди, як і султанська Туреччина, були спільним ворогом для українського і росій-

¹ А. К. Байов. Назв. праця, т. I, стор. 312.

² А. К. Байов. Назв. праця, Додаток до I тома, стор. 189—196.

³ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 320, арк. 13; спр. 920, арк. 14; спр. 970, арк. 3, 24.

⁴ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 174.

ського народів. Перед роз'їздами ставилася певна розвідувальна мета. Проте, в міру змоги, зустрівшись із невеликими чамбулами, вони повинні були вступати з ними у бій.

Експедиції невеликих козацьких загонів у степ з метою розвідки, добування «язика», займання худоби, розгрому окремих чамбулів, що пробиралися на Україну для пограбунків, були поширеним явищем. Нерідко такі експедиції здійснювалися з власної ініціативи козаків, найчастіше Полтавського полку, який був прикордонним і найбільш терпів від нападів. Збирався такий козацький загін — «польова ватага» — на добровільних засадах по 30—50 чоловік з власним спорядженням та забезпеченням і зброєю і йшов у степ. Серед керівників загону — «польових ватажків» — траплялися досвідчені і спритні військові командири, що чудово знали на місцевості та на звичках ворога. Наприкінці XVII ст. у боях з татарами прославилися «польові ватажки» П. Фіцура, Л. Чаленко, Ю. Гострий, І. Ковальчук, Пляка, Кулим Ковальчик, Рубан із Лубенського полку¹. Діяльність польових ватаг була однією з форм загальнонародної боротьби на Україні проти натиску турецько-татарських орд.

Під час війни 1735—1739 рр. практикувалися також так звані ближні і дальні роз'їзди. Ближні роз'їзди пильнували безпосередньо кордон, а дальні, які здійснювалися лівобережними та запорізькими козаками, віддалялися від нього на значну відстань — до 60 км. Від Переяслава вони доходили до р. Ганчули, від Потоку, Городищ та Келеберди — до верхів'їв Інгула та Інгульця. Запорожці ходили роз'їздами в глиб ворожої території з Усть-Самари, Хортиці і Січі². Незважаючи на те, що Мініх широко використовував запорожців для сторожової та розвідувальної служби, пасивний характер організації захисту кордонів зимової пори спричинявся до того, що їм доводилося обмежуватися лише оборонними діями, хоч, безумовно, за прикладом минулих часів вони могли б організувати походи на Кримське ханство та на ногайські орди, стримуючи відтак хана в межах своїх володінь або змушуючи його розпоршувати сили.

Коли на форпостах заздалегідь дізнавалися про наступ ханських орд на Україну, з вартових постів посилалися донесення з спеціальними нарочними до полковника або до Генеральної військової канцелярії, гетьмана та російських командуючих, і для відсічі ханським ордам встигали вжити заходів. Насамперед відповідним чином розташовували наймані війська для прикриття кордонів і території, якій загрожувала навала. З наближенням великих ханських сил розсилалися гінці до всіх лівобережних і слобідських полків та сотень з універсалами про мобілізацію козаків. Мобілізовані полки розмішувалися в близьких до кордонів містах або на межі своїх полків чи вздовж Дніпра.

¹ В. А. Дядиченко. Назв. праця, стор. 520—522.

² А. К. Байов. Назв. праця, т. II, стор. 33—34.

29 жовтня 1733 р. слобідські полки одержали звістку про рух ханських чамбулів до південних кордонів, а також указ про негайне вирушення козаків, «козацьких дітей та свояків» на конях і з усім військовим спорядженням. Харківський полк мав стати на Гуляй-Полі, Ахтирський — під Коломаком, Ізюмський — під Ізюмом, Острозький — під м. Вільшаною¹. 1734 р. звістка про набіг татар на Тор і пограбування його мешканців викликала негайне відрядження туди ста кінних козаків з провіантом².

Якщо в межі України вторгалися численні ханські війська, козацькі полки, зосередившись, йшли їм назустріч. Коли про це довідувалися керівники татарських сил, вони повертали назад. Звістка про збір козацьких військ так впливала у ряді випадків на агресорів, що татарські феодали навіть відмовлялися від нападу на Україну, а хан і мурзи відміняли вже підготовлений похід.

Якщо ж козацьке військо встигало зібратися вже після того, як ханські орди вступали в межі України, українські полки розташовувалися на шляхах і дорогах, влаштовували засідки з метою перехопити татарські чамбули, що поверталися після наскоку, і завдавши їм удару, відняти захоплених полонених та награбоване майно і худобу. Переслідувати ворога по п'ятах, козацькі загони виганяли його за межі України і іноді навіть нападали на татарські володіння. Так, в середині лютого 1690 р. стало відомо про просування татарських орд до Інгульця. Охочекомонний полк, керований І. Ф. Новицьким, отримав розпорядження рухатися до Дніпра. На підмогу йому було направлено Лубенський полк на чолі з полковником Леонтієм Свічкою і Прилуцький — з полковником Іваном Стороженком. Перед ними було поставлено завдання переслідувати татар і вигнати їх за межі України. Якщо ж неможливо буде наздогнати татарські орди, козацькі полки мали напасти на турецьку фортецю Кази-Кермен³.

Оборона кордонів під час війни. Проблема захисту України і оборони південних кордонів всієї країни дуже ускладнилась в період російсько-турецької війни 1735—1739 рр. Після виведення армії з України на театр воєнних дій південні кордони оголялися, над прикордонними районами України нависала безпосередня загроза вторгнення татарських орд. Татари посилювали свої наскоки також взимку, коли російська армія після напруженої виснажливої літньої кампанії в безладному стані розташовувалася на зимових квартирах, розосередившись таким чином, свої сили. Українські прикордонні села страждали не тільки від організованих вторгнень, але й від частих наскоків окремих розбійницьких чамбулів. Татари палили беззахисні хутори і села, за-

¹ Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові, ф. Харківська полкова канцелярія, спр. 30, арк. 24.

² Там же, арк. 37.

³ Н. Стороженко. Полковник прилуцький Іван и бунчуковий товарищ Григорий Стороженко. Оттиск из «Киевской старины».

Форма з рогу лося для відливки куль.

гарбуючи худобу і забираючи у неволю мешканців. Від цих хижацьких загонів, що блукали в степу, особливо терпіли козацькі ватаги, які займалися промислами.

Під час війни 1735—1739 рр. у період між кампаніями проектувалося організувати прикриття кордонів за рахунок особливого зимового розквартирування військ. Зимову дислокацію їх передбачалося провадити у такий спосіб, щоб зимові квартири містилися поблизу кордонів, для чого було визначено кілька ліній. Але ці плани виявилися нереальними, і якщо в перші роки війни вони бодай би частково здійснювалися, то наприкінці її майже цілком не було умов для їх реалізації. Взимку 1738/39 рр. усі росій-

ські кінні полки розташовувалися всередині України і лише незначна частина піхотних — поблизу кордонів¹. Зимово оборона України майже повністю покладалася на українське козацьке військо, яке займало передню оборонну лінію.

Як уже відзначалося, частина козаків відкомандировувалася на зимові форпости, а основна маса козацького війська приводилася до мобілізаційної, готовності для відсічі турецько-татарській агресії. Отже, закінчення кампанії не означало відпочинку для козаків. Козацьке військо, хоч і розпускалося по домівках, проте не надовго, власне, лише для того, щоб дати змогу козакам поповнити свої продовольчі запаси, підготувати коней, амуніцію, одяг, взуття, зброю. Ледве встигали козацькі війська розійтися по домівках, як вже один за другим з вищих інстанцій летіли ордери з повідомленням про підготовлюваний напад ханських орд і про проведення з огляду на це повної мобілізації козацьких військ. Власне, з середини зими, з самого початку року, козаки притягалися до прикордонно-сторожової служби, по суті, ніколи не маючи перепочинку.

Для несення прикордонно-сторожової служби провадилася повна мобілізація всього складу козацького полку, як і для походу під час кампанії. Так, в середині січня 1739 р. в усі українські лівобережні і слобідські полки було розіслано ордер Мініха про необхідність спорядити на збірний пункт всіх «доброкінних» озброєних козаків, «не залишаючи жодного»². Взяти участь в оборонній діяльності мали і ті

¹ А. К. Байов. Назв. праця, т. II, стор. 24.

² ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 918, арк. 3, 41—43, 47.

запорізькі козаки, які на той час перебували на зимових квартирах у лівобережних полках.

Повна мобілізація козаків узимку становила особливі труднощі. Виходило, що майже цілорічно козак був відірваний від свого господарства, яке було основою його забезпечення. Полковим і сотенним урядам доводилося докладати величезних зусиль, щоб відправити в цільовий похід таке число козаків, яке вимагалось. Було створено спеціальну форму зобов'язання сотенних канцелярій, яке вони надсилали до полкових, гарантуючи готовність козаків сотні у зимовий період до «наглого маршу»¹.

Козакам, мобілізованим на зимову службу, пропонувалося брати з собою особистий провіант «скільки можливо». Деякі козацькі прикордонно-сторожові команди могли одержувати його також з найближчих магазинів, розташованих по Дніпру, частина яких залишалася там на зиму. Це єдиний випадок, коли козацькі війська отримували провіант, заготовлений для російських військ. Фураж також пропонувалося брати з собою «якщо можливо». Додатково зимові команди поставалися фуражем, заготовленим для російської армії, половина якого і на зиму залишалася в степу². Для перевезення провіанту і фуражу «возки козачі» треба було зібрати завчасно при сотенному правлінні.

Найчастіше взимку до кордонів на відсіч татарського нападу, що готувався, відправлялися кінні козаки. Полкова козацька команда повинна була розташовуватися на межі свого полку таким чином, щоб бути готовою на перший сигнал про напад негайно рушити для відсічі ворогу, тобто знаходитись в стані цілковитої мобілізаційної і бойової готовності. Коли запалювались маяки, команда вирушала назустріч ворогові і мала рухатися з такою швидкістю, яку тільки могли витримати люди і коні³.

По прибуттю до південних кордонів козацькі полки потрапляли під начало «командуючого при границях генералітету», який розподіляв збройні сили, наперед призначені для захисту південних областей України. Кожному полку відводилася відповідна ділянка, де він мав організувати активну оборонно-сторожову службу. Давалася досить точна інструкція, як це організувати. Насамперед необхідно було стояти на кордоні «з бадьорістю і обережністю». З першого дня прибуття полковник повинен був ввести роз'їзди. До складу їх слід було включати найбільш надійних козаків. Підкреслювалося, що полк діє самостійно і проявляє ініціативу в оборонній розвідувально-сторожовій службі, як і під час безпосереднього зіткнення з ворогом. Ледве козаки уздрять наближення до кордонів ворожих сил, вони повинні, не чекаючи наказу і не гаючи «ніже єдиного моменту», негайно перекинути свій полк

¹ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 918, арк. 45, 47.

² Там же, арк. 10 (на звороті).

³ Там же, арк. 44.

на місце, куди прямує ворог, і опередити його, не давши прорватися через кордон. При цьому слід не лише захищатися, але й активно чинити «пошук»¹. В разі необхідності і при можливості полк повинен був об'єднатися з іншими козацькими полками та російськими командами, розташованими на сусідніх дистанціях, і спільно розгорнути бої проти ворога. Коли ж він вже прорвався вглиб, належало зайти йому в тил і перерізати шляхи до відступу. Якщо ж свій напад ворог спрямовував на той або інший полк, козаки цього полку самостійно давали йому відсіч.

Закликаючи вирушити в зимовий похід для ліквідації татарського нападу, Генеральна похідна військова канцелярія зобов'язувала полковників оголосити козакам, що виявлена ними мужність буде нагороджена². Найпоказовіші бої з ворогом, що нападав узимку, які закінчувалися перемогою над татарами, відзначалися російським командуванням спеціальними нагородами для переможців та розпорядженням про широке розголошення про цю перемогу. В середині лютого 1739 р. миргородські козаки прогнали від своїх кордонів татарську орду і знищили значні чамбули. Російське командування оголосило подяку миргородському полковникові Капністу та всім старшинам і козакам, що брали участь в боях. Додатково до цього через Генеральну військову канцелярію було зроблено розпорядження полковникам усіх лівобережних полків оповістити про цю перемогу населення Лівобережжя через «публікацію» у всіх містах, містечках та селах під час служби в церкві або на спеціально організованих зборах. Ця «публікація» мала за мету спонукати козаків інших полків на мужню боротьбу з татарами³.

Боротьба козацьких полків з зимовими нападами татар у переважній більшості випадків була успішною і мала велике значення для захисту України та для послаблення татарських сил.

Але не тільки взимку, а й влітку, незважаючи на звуження форпостної служби в цей час, на прикриття кордонів виділявся великий корпус українських козаків, оскільки під час розвитку воєнних дій на головних театрах війни над тилами російської армії завжди нависала загроза нападу татарських орд. Найреальнішою вона була саме для України. В серпні 1736 р. татари пограбували с. Ведмедівку⁴. 1738 р., коли російська армія вирушила у похід, на її тили напали Буджацька та Білгородська орди⁵. Захист тилів російської армії, насамперед на козацтво, гусарів, волохів, ландміліцію. Кількість козаків у літньому прикордонно-сторожовому війську, яке обслуговувало в цей час і фор-

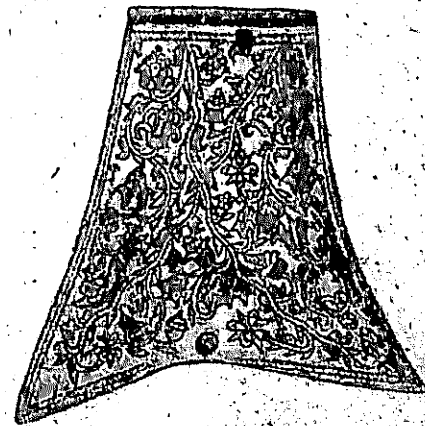
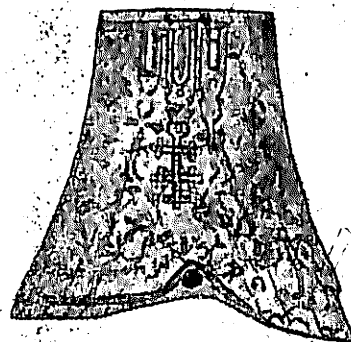
¹ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 918, арк. 22, 44—45.

² Там же, арк. 4.

³ Там же, арк. 23, 38.

⁴ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 85.

⁵ Там же, стор. 196.

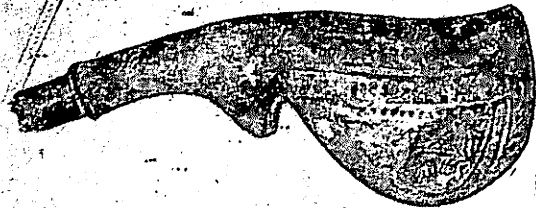

Кістяні козацькі порохівниці.

пости, визначалася російським командуванням. 1738 р. воно налічувало 12 тис. козаків, порівну кінних і піших. 1739 р. це число було скорочене до 8 тис. чоловік, знову-таки з рівною кількістю кінних і піших. Причини зменшення козацького війська, яке мобілізувалося на захист кордонів, російський командуючий П. А. Румянцев пояснював тим, що значна кількість козаків була відправлена в обидві російські армії і на пороги для допоміжної служби. Крім того, певна частина їх повинна була працювати в сільському господарстві. Тому Румянцев для виконання завдань літньої сторожової служби залучив ландміліцькі полки (два драгунські і три піхотні)¹. Таким чином, навіть царське командування змушене було зважати на крайнє економічне розорення українського козацтва внаслідок війни. 5 тис. козаків з 8 тис. наперед призначалися для прикриття Української лінії, а 3 тис. — для захисту кордону вздовж Дніпра від Києва до лінії. Вниз від Української лінії кордон пильнували запорізькі козаки. З метою прикриття кордонів виставлялася варта, ходили роз'їзди і патрулі; на лісистих ділянках закладалися засіки, блокгаузи та редути.

Зрозуміло, що й козаки цього могутнього прикордонного корпусу мали забезпечити себе шестимісячним провіантом та гарматою з набоями, а піші козаки на довершення всього — прихопити з собою «належні інструменти» (залізний заступ, сокиру, мішок) для землекопних робіт на Українській лінії. Припускалася наявність у них і рушниць.

¹ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 922, арк. 11—12.

Шкіряна козацька порохівниця.

Участь селян і міщан у зимовій сторожовій та прикордонній службі. Прикриття кордонів, захист країни від турецько-татарських нападів вимагали мобілізації великих матеріальних засобів та людських резервів, тому у несенні прикордонно-сторожової служби активну участь майже нарівні з козаками брали

українські міщани і селяни. Так складалася історична традиція. Український селянин обробляв землю, маючи при собі рушницю, щоб боронитися від раптового татарського набігу. Український міщанин, займаючись ремеслом, промислами або торгівлею, також мав зброю, щоб дати відсіч напасникові. Селяни та міщани завжди були готові заодно з козаками активно виступити проти загарбників.

Тим-то і в розпорядження козацьких та царських властей, як, наприклад, в ухвалу Генеральної військової канцелярії від 8 вересня 1734 р., обов'язково включалася вимога, аби «ні токмо б козаки, але так міщане, яко і посполитий», озброювались хто чим може, не чекаючи відозви, і чинили відсіч ворогові¹. В період війни, одержуючи від Військової колегії пропозиції мати «крепкую предосторожность», Генеральна військова канцелярія конкретизувала цю загальну формулу в своїх указах полковим канцеляріям. Їх зобов'язували опублікувати повідомлення про підготовку татар до нападу у всіх містечках, селах та містах кожного полку, надто прикордонних, і зажадати, щоб обивателі вжили запобіжних заходів і були готові дати відсіч ворогові («к захисту і обороні себе самих»)².

Селянам і міщанам ставилося до обов'язку спільно з козаками не лише не допустити ворога до кордонів, але й прогнати його від них і по можливості збити³.

Полковники, в свою чергу, направляли подібні укази у «всі сотні, майстрати та волості». Сам характер адресатів свідчить про те, що до відсічі ворогові передбачалося залучити всі шари населення. В одному з наказів виразно підкреслювалося, що до походу повинні бути готові старшина, літні козаки і посполиті⁴.

23 лютого 1739 р. від імені стародубського полковника Афанасія Радіщева в сотні цього полку було розіслано повідомлення про появу

¹ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 4885, арк. 12.

² Там же, ф. 64, спр. 913, арк. 3.

³ Там же, арк. 9.

⁴ Там же, арк. 3, 9, 26, 52 (на звороті), 53.

татарських орд, які просувалися на Україну. У зв'язку з цим всьому населенню сотень, тобто, як підкреслювалося в наказі полковника, «обивателям», пішим козакам, що залишилися в сотні, міщанам і посполитим, наперед наказували озброїтися як кому під силу і активно боротися¹. Йшлося не лише про захист свого села чи міста. Сільське і міське населення мало бути готовим до раптового «маршу», якщо ворог нападе на кордони країни, а тим більше — полку. Селяни і міщани слобідських полків також залучалися до участі в зимових експедиціях козацьких військ. «Козаки и прочие обыватели, — мовилося в одному з численних указів царських командуючих, — должны всегда и везде ходить при ружье и во время неприятельского к границам приближения и прихода, собрався, немедленно следовать б к границам и соединивались с регулярными, чинили над неприятелем поиски, как надлежит быть верным царским рабам и хранителям отечества своего»².

1739 р. царське командування мало намір мобілізувати для прикордонно-сторожової служби 50 тис. козаків та «обивателів». В указі акцентувалося, що для захисту кордонів слід вербувати людей із старшинських та поміщицьких маєтностей³. У зв'язку з цим по всіх населених пунктах слобідських полків було опубліковано відозву, яка закликала як козаків, так і «мужиків» не ховатися від набору, а післати його — не тікати з команд⁴. Таким чином, мобілізація козаків і селян проводилася майже на однакових підставах.

Маркевич у своєму щоденнику 1738 р. зафіксував факт притягнення селян до участі у вчиненні активного опору татарському нападowi. «Видел я указ с сотенного правления Глуховского, чтоб все казаки и посполитые выходили в поход к Нехворощи за тым, что по ведомостям татары белгородские и буджаские переправлялись через Днепр у Кодака»⁵. В указах, які зобов'язували старшину тримати в мобілізаційній готовності все населення сотні і полку, також вказувалося, що не лише старі, але й діти повинні бути підготовлені до того, щоб дати відсіч ворогові⁶.

Отже, під час війни 1735—1739 рр. в зимові періоди абсолютно весь український народ залучався до активної збройної боротьби проти турецько-татарських вторгнень. Варто вказати на такий важливий момент — навіть у селян передбачалося наявність зброї, що було доказом давньої традиції боротьби трудящого українського люду з татарськими нападами.

¹ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 918, арк. 3, 9, 26, 52 (на звороті), 53.

² Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові, ф. Харківська полкова канцелярія, спр. 68, арк. 263.

³ Там же, арк. 96.

⁴ Там же, спр. 77, арк. 61; спр. 79, арк. 242.

⁵ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 204.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 918, арк. 52 (на звороті).

Участь міщан та селян України в захисті її кордонів не вичерпувалася безпосередньою бойовою діяльністю. Некозацьке населення повинно було відбувати також допоміжну службу — бути «робітними людьми». Щороку разом з козаками та старшинами їх направляли до наміченого пункту у визначеній на кожен полк досить значній кількості. Робітні люди провадили так зване «полоніння» льоду¹, тобто рубали лід на Дніпрі, щоб перешкодити ханським ордам перейти через замерзлу річку.

Сучасник, козацький старшина Петро Симоновський, автор історичної праці «Краткое описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах», відзначає, що рубання льоду здійснювалося за проектом фельдмаршала Мініха від Києва майже до Української лінії. Підкреслюючи, що «полоніння» виконувалося виключно «малороссиянами», Симоновський пише, що ця громіздка праця була безрезультатною: «Многие тысячи народа от хлада и града погибли, а пользы чрез то государству никакой не принесли»².

Але це не зовсім так. Наприклад, після відбиття нападу татар 1739 р., коли вони, розбиті, тікали через Дніпро, кілька тисяч їх потонуло в ополонках. А втім це досягалось вельми дорогою ціною і коштувало колосального напруження величезній кількості людей, що працювали в неймовірно тяжких, майже нелюдських умовах. З посиленням морозів місце, розчищене від льоду, швидко знову замерзало, тому прорубування ополонки, коли лютував мороз, було нелегкою роботою, що вимагала великих матеріальних і фізичних зусиль. Як завжди, робітні люди повинні були самі забезпечувати себе харчами, інструментом та відповідним одягом. При наявності безлічі інших військових та господарчих обов'язків, які царське командування накладало на трудяще міське і сільське населення України, «полоніння» льоду оберталось на вкрай непосильну повинність. Характерною з цього огляду є заява іншого самовидця, теж старшини. Вона цінна для нас ще й тим, що дає уявлення про принципи мобілізації на «полоніння» льоду в 1738 р. — по одній особі з господарства: «По ведомостям о татарах тревога везде в Малой России стала, и для полонения Днепра, по требованиям Румянцева, велено со всякого двора во всех полках (кроме Нежинского) вигонять по человеку до Днепра, и вигонять з великою тяжестью»³. Пізніше Маркович вказує і на точну цифру робітних людей, яких домагався Румянцев, — 15 тис. чоловік⁴. А ще пізніше він записує про перерозподіл сотень, визначених для мобілізації робітних людей. «Обивателів» Глухівської сотні, що перебувала під опікою гетьмана, звільнили від «полоніння» Дніпра, роз-

¹ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 918, арк. 42, 67.

² П. Симоновский. Краткое описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах. М., 1847, стор. 147.

³ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 174.

⁴ Там же, стор. 221.

поділивши кількість робітних людей, яку мали виставити від неї, на інші сотні Ніжинського полка¹.

Ставлення царського уряду до сторожової служби козацтва. Захист українських земель мав важливе значення для оборони всієї країни, тому російський уряд приділяв виняткову увагу організації прикордонно-сторожової служби на Україні і враховував велику роль козацького війська при цьому. Саму специфіку, систему форпостної служби, створеної українським козацтвом, він залишив недоторканою, проте ще наприкінці XVII ст. запровадив над нею контроль, взявши, по суті, до своїх рук керівництво організацією захисту України від набігів татарських орд. Навіть невеликі походи проти татар в 90-х роках XVII ст. організовувались за погодженістю з російським командуванням, яке санкціонувало і кількісний склад похідних команд². У листопаді 1722 р. чернігівський полковник Полуботок і Малоросійська колегія отримали укази Петра I та Сенату підготуватися до захисту на випадок турецько-татарського вторгнення³.

Централізація системи сторожової служби мала свій негативний бік. Раптовість і навальність татарських набігів вимагала блискавичної реакції і не менш рішучого опору. Проте відомості про підготовку татар до нового нападу мали відправлятися спочатку до Москви або Петербурга, тому часто втрачали своє значення, особливо коли вимагали вжиття оперативних заходів. Для ілюстрації можна навести такий факт. Восени 1744 р. з метою перебудови укріпленого міста Ора (форп. Перекоп) кримський хан кинув татар для охорони. Було виявлено, на будівельні роботи та кримських татар для охорони. Було виявлено, що між останніми точаться розмови про похід «для здобичі», тобто з неприхованою метою пограбувань або захоплення полонених. Здається, розходження були лише щодо об'єкта походу. Одні мурзи пропонували напасти на калмиків («касимбашів»), інші наполягали на вторгненні до російських пограничних місцевостей. Ці відомості потрапили до коменданта міста Вирубова, який доповів про них військовій похідній канцелярії генерал-майора фон Вена. Той написав промеморію до Білгородської військової канцелярії, яка, в свою чергу, відправила донесення до Військової колегії. А з Військової колегії це повідомлення з наказом про прийняття заходів по захисту кордонів знову помандрувало через безліч інстанцій вже донизу.

¹ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 223.

² ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 2, спр. 51—53.

³ Летопись занятий археографической комиссии за 1904 г., вып. XVII. СПб., 1907, стор. 126.

Козацька порохівниця-натруска.

Поряд з централізацією сторожової служби провадилось об'єднання сил російських полків і козацького війська для спільної оборони російських і українських земель. З цією метою царський уряд використовував російські збройні сили, що перебували на Україні. Кількість російських військ, які розквартировувалися тут, змінювалася. В деякі періоди вона зростала до 11 полків.

Обов'язки оборонної служби виконували також російські гарнізони, що стояли в ряді фортець на Україні. На них, як і на всі царські полки, розміщені тут, покладалася насамперед політичні і соціальні завдання. Війська були найдійовішим інструментом в руках царського уряду при здійсненні його політики наступу на автономні права України, придушення антифеодальних виступів українських народних мас, у боротьбі проти сепаратистських тенденцій певних кіл козацької старшини. Але не менш важливим завданням для російських гарнізонів була й відсіч турецько-татарським нападам на Україну. Відомо багато царських указів, в яких вимагалось від начальників російських гарнізонів українських міст і від командування розквартированих на Україні російських полків допомагати українським козакам в обороні їхніх кордонів. Це було обумовлено ще в договорах гетьманського і царського урядів, наприклад в «Коломацьких статтях».

Повідомлення 1734 р. про намір татарської орди вторгнутися в південні межі Російської держави викликало розпорядження про укріплення населених пунктів та посилення діяльності роз'їздних партій, а також про об'єднання російських і українських військ біля р. Дінця, на Валуйках та р. Гайдари з тим, щоб підійти до ворога з усіх боків і оточити його¹. Про спільні дії в цьому напрямку свідчить і переписка в січні 1757 р. генерального обозного з генералом Дугласом².

Але, безумовно, і в першій половині XVIII ст. головною силою в обороні кордонів України були лівобережні і слобідські козацькі полки та Запорізьке військо. Повсякчасний захист кордонів Лівобережної та Слобідської України покладался переважно на козацтво, яке здавна вело організовану боротьбу проти наступу султанської Туреччини та Кримського ханства.

Українське козацьке військо використовувалося царським командуванням для боротьби проти татар не лише на території України, але й в інших областях Росії. Наприклад, 6 тис. козаків під орудою гетьмана Скоропадського за царським наказом приєдналися до загону бригадира Кропотова, що діяв проти татар на Дону³. 1711 р. для охорони кордонів Азовської губернії було відправлено 2 тис. українських козаків⁴.

¹ Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові, ф. Харківська полкова канцелярія, спр. 30, арк. 1, 2, 34.

² ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 3, спр. 3941, арк. 2.

³ Летопись заятий археографической комиссии, вып. XVII, стор. 126.

⁴ Чтения в Обществе истории и древностей российских, кн. I. СПб., 1846, стор. 2.

Царизм, як і гетьманський уряд та козацька старшина, покладали на форпости також поліцейські функції. Форпостні команди зобов'язані були затримувати українських та російських селян-втікачів.

На початку 1751 р. мешканці містечка Білики піднялися проти сотенної старшини, розгромили будинок сотенного правління, прогнали збирача податків і вибрали з свого середовища сотника, осавула та писаря. На придушення виступу було направлено канцеляриста Михайла Кованьку. Полковий осавул Полтавського полку Яків Козельський, який проїжджав через Білики на форпост, одержав розпорядження полкової канцелярії на першу вимогу Кованьки представити в його розпорядження форпостну команду¹.

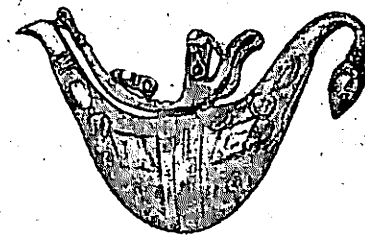
До обов'язків деяких форпостів ставилися і митницькі функції та завдання карантинів, але головним серед них, безумовно, було виконання сторожової служби.

Розвідувальна діяльність козацького війська. Сторожова служба українського козацтва була тісно пов'язана з розвідувальною.

Розвідувальна діяльність козацького війська з метою своєчасного виявлення наміру ворожих сил вторгнутися в межі України мала різноманітні форми. Великого поширення набуло засилання до Криму та Туреччини агентів, які збирали відомості про політичні стосунки та внутрішнє становище обох країн, а, головне, про плани нападу на Україну і Росію. В 1723 р. за іменним імператорським указом із складу Миргородського і Київського полків було відібрано десять козаків, які знали турецьку і татарську мови. Їх було відряджено до найманого охочекомонного полку Чеснокова, де вони мали одержувати разом з козаками цього полку жалування, «порції і рації» і бути завжди «до тих посилок в поготовності»².

Вартувальну і розвідувальну службу разом з лівобережними, слобідськими та запорізькими козаками виконували й наймані полки. Одержані відомості навіть лише про готування татарських орд до нападу мали своїм наслідком приведення до мобілізаційної готовності лівобережних полків. Як писав у своєму універсалі гетьман Данило Апостол від 29 листопада 1731 р., незважаючи на те, що за наполяганням російського резидента в Туреччині Неплюєва звідти від турецького уряду надіслано ханові наказ повернути орди з Кабарди до Криму, необхідно, щоб військо козацьке на кордонах було готове дати

Мідна козацька пороховниця-натруска.

¹ М. Е. Слабченко. Назв. праця, стор. 356.

² ЦДІА УРСР, ф. 59 (Київська губерньська канцелярія), оп. 1, спр. 206, арк. 7—8.

Дерев'яна
козацька
порохівниця.

відсіч татарам, оскільки невідомо, в який бік може «такий збродний народ ухилитися»¹.

Особливо спритними в розвідувальній діяльності були запорізькі козаки. В архівному фонді Коша Запорізької Січі є група справ, умовно названих «Секрети Війська Запорізького». На полях документів цих справ є обов'язковий гриф «про секретну справу». Ці документи являють собою листування запорізького Коша з київським генерал-губернатором і російськими командуючими з приводу відомостей про Туреччину і Крим.

Київський генерал-губернатор в своїх зверненнях до кошового отамана неодноразово писав, що необхідно збирати інформацію про Кримське ханство у всіх людей, в тому числі і у купців, що приїздили звідти в Запорізьку Січ, а також доручати запорізьким козакам, що заслуговують довір'я і спроможні виконувати розвідувальну службу, «тай-

ным и искусным образом, тамошних обращений примечать и елико возможно разведывать»².

В 1735 р. київський генерал-губернатор Вейсбах пропонував кошовому отаманові Малашевичу не тільки спорадично посилати в Крим агентів для збору інформації, але й організовувати там постійну розвідку. «Однак по прежним моим предложениям вашему благородию, — писав Вейсбах Малашевичу, — неотменно всегда там в Крыму из верно добрых людей содержать надлежит, кой бы о ево ханском и о протчих движениях доброе надсмотрение и подлинные известия приносят могли»³.

Звичайно Січ направляла до Туреччини і в Крим козаків «для розвідування» у відповідь на пряме звернення російських властей або гетьманського уряду, коли виникала крайня необхідність в інформації у зв'язку з конкретними подіями політичного чи воєнного характеру.

1735 р. у зв'язку з походом хана в Персію запорізький козак, ім'я якого не встановлено, їздив до Бахчисарая. Повернувшись 13 липня в Січ, він привіз відомості про час наступу хана, його маршрут і дислокацію всіх татарських військ⁴.

В травні 1742 р. кошовий Семен Єремеевич передав генералу Кейту відомості козака Канівського куреня Романа Товмача, котрий їздив у Крим по сіль. За свідченням Товмача, пересування татарських військ

¹ ЦДІА УРСР, ф. 222, оп. 1, спр. 8, арк. 1.

² Там же, ф. КЗС, спр. 21; Центральна наукова бібліотека Академії наук УРСР, рукописний відділ, II, 3780.

³ ЦДІА УРСР, ф. 117, спр. 22, арк. 77—78.

⁴ Там же, арк. 74.

не помічалось, а гарнізон у Перекопі на той час був малочисельним¹.

В лютому 1743 р. Кіш повідомляв київському генерал-губернаторові Леонтьєву дані, привезені із Криму козаками Михайлом Тараном та Федором Крисою, про рух кримських татарських орд на чолі з султаном в напрямку до Бугу, а потім і форсування його².

1746 р., згідно з відомостями російського резидента в Константинополі Неплюєва, кримський хан був викликаний султаном в столицю. В той же час за розпорядженням хана ногайські орди із Білгородщини через Очаків направились на Кубань. Переказуючи відомості резидента, генерал-губернатор Леонтьєв просив запорізького кошового отамана перевірити і уточнити їх, а також з'ясувати плани султана і хана³. Зібрані запорожцями відомості дали вичерпну відповідь на всі запитання⁴.

1747 р. командуючий військами Української лінії Кайзерлінг пропонував кошовому отаману Павлу Семеновичу Козелецькому посилити спостереження за пересуванням ханських військ, щоб своєчасно одержати дані про татарське вторгнення, яке готувалося⁵. 1752 р. генерал Чернцов зажадав від Коша конкретних даних про перехід кримського хана через Перекоп з усіма ордами. В даному випадку місію розвідки виконував козак Брюховецького куреня Григорій Караванець⁶.

Під час російсько-турецької війни майже вся розвідка лежала на українських козаках. Для одержання відомостей про ворога командування російськими арміями посилало козацькі загони, найчастіше за порожців. Вони досягали навіть Дністра і знаходились в степу інколи по 20 днів, відправляючи систематично інформацію. За вимогою Мініха до відкриття кампанії запорожці невеликими загонами проникали в Крим і на територію ногайських орд «для поиска и взятия языка»⁷. Перед початком маршу російської армії в степ виходив спеціальний розвідувальний кінний козацький загін, нерідко під командуванням козацьких полковників⁸.

Попереду армій йшов також загін українських козаків, який з'ясував наявність підножного корму, води, дров, зручних для відпо-

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 6, арк. 1.

² Там же, арк. 2.

³ Там же, арк. 11.

⁴ Там же.

⁵ Там же, арк. 33.

⁶ Там же, арк. 37—38.

⁷ А. К. Байов. Назв. праця, т. I, стор. 197.

⁸ ЦДАДА СРСР, ф. 177, спр. 34, арк. 30—31, 33—34; Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові, ф. Харківська полкова канцелярія, спр. 49, арк. 116, 118, 127.

Козацька
порохівниця.

чинку місць, взагалі вивчав весь шлях вздовж Дніпра¹. Козаки повинні були встановити також наявність населених пунктів у цьому районі.

1739 р. протягом всього маршу армії українські козаки, багато з яких добре знали місцевість, збирали відомості про ворога і дані про шляхи. Це було тим більше важливо, що Мініх, покладаючись на «акуратні ландкарти», не організував попередніх рекогносцировок. Завдяки розвідувальній діяльності козаків в ці карти постійно вносилися корективи.

Запорізькі козаки, добре знаючи південні шляхи, дуже часто були також провідниками російської армії. Саме вони протягом всієї війни демонстрували найвищий клас розвідувальної майстерності. 1735 р., як тільки запорізьке військо приєдналося до російської армії, її командуючий Леонтьєв повністю поклав на них розвідку і відправку роз'їздів та партій для розгрому татарських чамбулів.

На початку походу 1736 р. головним командуванням не було організовано спеціальної рекогносцировки на шляху від Усть-Самари до самого Кази-Кермена. Внаслідок цього армія йшла майже наосліп, нічого не знаючи про ворога. Як показали подальші події, ігнорування розвідувальної справи погіршило становище передових російських загонів у перших бойових сутичках з татарами. Коли вони з'явилися на шляху російських і українських військ, запорізькі козаки провели розвідку за власною ініціативою².

Саме відомості запорожців про кількісний склад татарської армії та її дислокацію спонукали Мініха спеціально зайнятися організацією розвідувальної служби, для чого було створено три значні загоны, головну роль в яких відігравали українські козаки. В кожному загоні було 400 драгунів і 800—1000 лівобережних і слобідських козаків. Крім того до складу першого загону входило 2 тис. запорожців³.

Перед цими загонами ставилося завдання уточнити і перевірити відомості запорожців, здобути «язика» і по можливості «учинити пошук», у крайньому разі хоча б відвернути увагу ворожих військ від російської армії. В дорозі кожний загін посилав невеликі караульні роз'їзди. Зв'язківцями і провідниками в них призначалися запорізькі козаки⁴.

При організації розвідки боєм провідне місце відводилось також запорожцям. Виконуючи роль розвідників, вони становили основну силу авангардних частин, відзначаючись мужністю і військовою майстерністю. Окремі запорізькі загоны по кілька разів на день самостійно відправлялись «в під'їзд» — вперед і від флангів, — вступаючи в сутички з ворогом, знищуючи татарські чамбули і захоплюючи худобу. Цим

¹ А. К. Байов. Назв. праця, Додаток до I тома, стор. 101—102, 144.

² Записки Манштейна о России. 1727—1744 гг. СПб., 1875, стор. 73.

³ А. К. Байов. Назв. праця, Додаток до I тома, стор. 146.

⁴ Там же, стор. 147.

розвідувальним партіям належала значна роль у поповненні продовольчого запасу російських військ, які терпіли велику нужду в провіанті, перебуваючи у віддаленні від своїх баз.

Після закінчення кампанії запорізькі козаки продовжували нести розвідувальну службу. Ще підготовляючи своє повернення від Перекопу, Мініх 1736 р. завчасно відправив додому, в Січ, запорожців для організації спостереження за рухом турецьких і татарських сил в районі Очакова та Бендер, особливо за діями Білогородської і Буджацької орд. Запорізька Січ вже в силу свого географічного положення і високого рівня мистецтва розвідувальної служби могла організувати систематичне і постійне спостереження за пересуванням татарських сил, щоб дізнатися заздалегідь про час і напрям передбаченого нападу.

Важливим джерелом політичної і військової інформації для російських властей та командування були також свідчення полонених турків і татар. Найчастіше їх поставляли запорожці. Таку ж роль відігравали і відомості, що їх одержували від колишніх невільників, визволених за порожцями під час походів, та від тих, що самі втекли з полону.

У травні 1736 р., майже на початку війни, в Київській губернській канцелярії було розроблено детальну спеціальну форму для опиту тих, хто потрапляв на Україну із Туреччини і Криму¹. Серед 18 її пунктів найбільше було питань воєнного характеру. Цікавились кількістю і станом всіх видів турецьких і татарських військ, зосереджених в будь-яких пунктах чи відправлених у похід, намагалися з'ясувати імена турецьких і татарських командуючих. Одночасно бажано було одержати відомості про кількість кораблів, галер та інших морських суден з артилерією або з провіантом, а також про кількісний склад їх екіпажів і маршрут. Особливо детальна інформація вимагалася про пересування кримських і ногайських орд та про пункти, де спостерігалася найбільша їх концентрація, що могло свідчити про наміри і напрямки майбутнього вторгнення. Спеціальний, дуже поширений пункт був присвячений питанням, пов'язаним із реорганізацією і переозброєнням турецької армії, що провадилася тоді під керівництвом француза Бетневала, який прийняв турецьке підданство і став пашою.

З метою одержання даних про воєнні плани Туреччини щодо Росії у форму опиту включалися питання про те, який саме характер передбачає надати ворог наступний кампанії — оборонний чи наступальний — та на які пункти і місцевості готується він напасти. Вимагалось також даних про султанський двір і можливі зміни в турецькому уряді. Обов'язковим було питання про загрозу чи наявність епідемії в Криму та Туреччині, де чума була частим явищем.

Характер опиту переконливо свідчив, наскільки широку і багатогранну інформацію намагалося одержати під час війни російське ко-

¹ ЦДІА УРСР, ф. 59, спр. 567, арк. 2—3.

мандування на Україні, головним чином за рахунок повідомлень запорізьких козаків. Архівні матеріали переконують, що інтерес до неї не спадав і після війни.

Отже, завдяки добре організованій сторожовій та розвідувальній службі просування ворожих сил до українських кордонів нерідко своєчасно помічалось, і до знешкодження ворога вживалось необхідних заходів. Малочисельні татарські чамбули знищувались, розвіювались або відкидалися від кордону. Під час нападу великих ворожих сил населення, яке попереджали про небезпеку, ховалося в укріплених місцях, козацькі і російські гарнізонні полки атакували орди, відбирали в них захоплене майно та полонених. Певна річ, за допомогою сторожової служби неможливо було затримати або зупинити наступ величезних турецьких та татарських сил. Все ж їй належала видатна роль в організації опору турецько-татарським нападам. Вона послаблювала наступ ворога, сприяла зменшенню набігів та їх руйнівних наслідків. Відтак і шкоди від нападу татар ставало менше, а самі орди нерідко відступали в Крим зі значними втратами.

Запланований в 1739 р. величезний не лише за період війни, але й за всю першу половину XVIII ст. напад, коли сили ворога досягали кількох десятків тисяч чоловік, султанська Туреччина і Кримське ханство не змогли здійснити внаслідок своєчасної і належної відсічі з боку об'єднаних російських та українських збройних сил. В успішному відбитті татарського нападу особливо мужньо виявили себе козаки, в першу чергу Миргородського полку¹ на чолі з полковником Капністом.

В 40–50-і роки XVIII ст. на Україні зафіксовано лише набіги незначних чамбулів. Наприкінці першої половини XVIII ст. татарським нападам піддавалися запорізькі зимівники, висунені далеко на південь. Для відплати ворогу запорізькі козаки організовували експедиції в степ і захоплювали у татар худобу. Для улагодження запорізько-татарських прикордонних конфліктів створювалися комісії. Документи їх, а також обопільні скарги заповнюють архівні фонди Київської губернської канцелярії, Генеральної військової канцелярії та Коша Запорізької Січі, що зберігаються у ЦДІА УРСР.

¹ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 1, спр. 103, 142; оп. 3, спр. 697, 6409; ф. 64, спр. 918; ф. 131, оп. 30, спр. 23; Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові, ф. Харківська полкова канцелярія, спр. 91, 92, 102.

УКРАЇНСЬКА ЛІНІЯ

Спорудження Української лінії до певної міри продовжувало ту фортифікаційно-оборонну діяльність, котра провадилася в Росії протягом кількох століть. Необхідність створення нового оборонного рубежу виникла у зв'язку з заселенням Слобідської України, внаслідок чого Білгородська лінія (так звана Білгородська «черта») втратила своє значення прикордонної смуги.

Ще на початку 80-х років XVII ст. російський уряд пропонував спорудити укріплену лінію, яка, за проектом Косагова, пролягала по річках Берестовій та Орелі і основний напрямок якої збігався з напрямком майбутньої Української лінії¹. Цей проект, що являв собою подальший розвиток укріплень Білгородської лінії, не було втілено в життя. Проти нього надто енергійно виступив гетьман Самойлович. А втім, проблема захисту міст, що виникли південніше Білгородської лінії, ставала дедалі злободеннішою. Спершу обмежувалися спорудженням окремих невеликих фортифікаційних ліній, які за давньою традицією являли собою безперервний вал з ровом та фортецею і оточували окремі міста або систему міст. Проте в інтервалах між цими невеликими лініями пробиралися татарські чамбули. Тому до думки про створення суцільної лінії для захисту України від татарських нападів протягом ще за Петра I, і потім вона не сходила з порядку денного. Протягом трьох десятиріч. Відомий, наприклад, проект Мініха 1729 р. про створення системи нових фортець та поновлення давніх у межах Білгородської лінії, Слобідської та Лівобережної України. Після створення Української лінії Мініх висував проект про її продовження. Однак, як гадав Д. І. Багалій, автором проекту, за яким спорудили Українську лінію, був генерал Вейсбах, якого вважали тоді головним командиром Українського корпусу².

Відомо, що Вейсбах 1730 р. подав до уряду проект про зміцнення південних кордонів. Вслід за цим Військова колегія 25 травня 1730 р. доручила генералу фортифікації Дебреньї вивчити місцевість між річками Ореллю та Сіверським Дінцем з метою побудування там укріпленої лінії на захист цієї частини України і Росії³.

¹ Д. И. Багалей. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. М., 1887, стор. 296.

² Там же, стор. 297–298.

³ Ф. Ласковский. Назв. праця, стор. 68.

Зовнішній вигляд, розміри та структура. Українська лінія мала загальну довжину 285 км і пролягала по кордонах Полтавського та Харківського полків, від Дніпра при впадінні в нього річки Орелі до р. Сіверського Дінця, вздовж річок Орелі та її притоки Берестової і Береки, притоки Сіверського Дінця. Ці річки своїми водами прикривали лінію на значному її відтинку. Таким чином, Українська лінія пролягала по рівнинній місцевості, перетинаючись безліччю річок та струмків, що протікали в неглибоких ярах¹. В болотяних та лісистих місцях, де ворогу було затяжко пробиратися, валу і рову не споруджували. В місцевостях, де пролягали звичні для татар дороги та перелази, закладали редуті і фельдшанці, а в гаях — засіки. Поза лінією установлювалися маяки і будки, на яких містилася спеціальна варта². По всій лінії було налагоджено комунікації та мости.

Українська лінія являла собою суцільний високий вал і широкий та глибокий рів реданного окреслення³. Редани в окремих місцях замінювали люнетами, які в багатьох випадках були зімкнені з тилового боку і слугували опорними пунктами типу малих бастіонів. Лінія валу мала ламані окреслення, оскільки з огляду на річки, струмки та яри доводилося раз-по-раз відступати від прямолінійного напрямку. На окремих відтинках валу були встановлені палісади, прорізані амбразури, наслані платформи для гармат. Лінія мала 16 фортець і 49 редутів, невеликих, окремо збудованих укріплень, зімкнутих у вигляді багатокутника. Редуті розміщувалися на різних відстанях один від одного. В тих випадках, коли містечка опинялися поза лінією, їх переносили в глиб її. Прилеглі до лінії села обносилися двома рядами тинів, засипаних землею.

Українська лінія починалася фортецею, яка містилася на Сіверському Дінці при гирлі Сухої Берічки і називалася спочатку Донецькою. Згодом, коли 1738 р. всі фортеці лінії набули нових назв, Донецька почала називатися фортецею св. Петра. За нею йшли такі фортеці (первісні назви подаються в дужках): Тамбовська (Бузова) при Бузовому плесі; св. Михайла (Кисіль) при р. Кисіль; Слобідська (Лузова) при р. Лузовій; св. Олексія (Берецька) при верхів'ї р. Береки; Єфремівська (Троїцька) при Трійчатих байраках; св. Параскеви; св. Іоанна; Орловська (Дев'ята) між фортецями Параскеви та Іоанна; Білевська (Десята) при Пархомих байраках; св. Федора (Крутояцька) на р. Орелі; Козловська (Дрицька); Ряжська (Нехворощанська) при р. Орелі; Васильївська (Маяківська) при містечку Маячки; Борисоглібська поблизу Царичанки; Лівенська (Шоста) при гирлі р. Очі.

Серед редутів найбільшими були редуті св. Петра, Донський, Тамбовський, св. Михайла, Слобідський, св. Олексія, Єфремівський, св. Па-

¹ Ф. Ласковський. Назв. праця, стор. 69.

² Там же, стор. 71—72.

³ Редани — укріплення, які мали тільки два фази, що сходилися під гострим кутом у полі.

раскеви, Орловський, св. Іоанна, Білевський, св. Федора, Козловський, Литинський, Шедегський, Борисоглібський, Христовський.

Фортеці Української лінії, розташовані одна від одної на відстані 20—30 верст, за винятком двох — Борисоглібської і Лівенської, — складалися з бастіонних чотирикутників, які поза лінією були обнесені палісадом, що пролягав по рову. В середині кожної фортеці містилися казарми, пороховий льох, провіантний магазин, цейхгауз і криниця. Фортечні слободи обводилися невеликим земляним валом або надовбами. Редуті, що були поза лінією, також обносили палями (палісадом). За лінією містилася певна кількість блокгаузів, які слугували приміщеннями для військ і виконували роль додаткових опорних пунктів, насамперед для захисту виходів, що сполучали лінію з полем. Блокгаузи являли собою укріплені дерев'яно-земляні або кам'яні будови, розраховані на кругову оборону. Ряд блокгаузів складався з двох ярусів, з яких горішній використовували для рушничної оборони¹. Українська лінія мала на озброєнні 180 гармат, 30 мортир і гаубиць². З фортець і редутів виставлялися чати, між котрими курсували роз'їзди.

Спорудження. Українську лінію будували протягом 1731—1733 рр. Інструкцію, що визначала принципи її спорудження в цілому і в деталях, було створено лише 1732 р. Проте і в наступному роботі на лінії провадилися безперервно. Весь час відчувалася необхідність полагодження фортець, редутів і реданів, поглиблення ровів та обкладання їх дерном тощо: Справа ускладнювалася тим, що ґрунт для земляних укріплень був непридатний. Вивершені насипи доходили незабаром до напівзруйнованого стану³. Крім робіт, безпосередньо пов'язаних з Українською лінією, доводилося виконувати ще безліч додаткових: копати криниці, гатити греблі на болотах, прокладати широкі дороги вздовж лінії для проходу війська, робити переходи через рови і яри. Відала будівництвом лінії Військова колегія. Оскільки лінія споруджувалася у несприятливих умовах активізації татарських набігів, царські укази раз по раз вимагали прискорення темпів будівництва і створення в першу чергу редутів у тих місцях, яким загрожувала небезпека, якщо навіть лінію там ще не було споруджено. Але загроза ворожого нападу і тим більше постійні татарські набіги гальмували темпи будівництва. Внаслідок цього в процесі створення лінії, через відсутність системи, порушувалася послідовність, будівництво провадилося хаотично, без точних інструкцій та загального керівництва. Працювати доводилося на великій території, що вимагало значної кількості кваліфікованої робочої сили та досвідчених інженерів, яких в Росії тоді не було. Процес будівництва провадився відсталими методами, нерационально,

¹ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 4364, арк. 6.

² Ф. Ласковський. Назв. праця, стор. 72, 73, 78.

³ Там же, стор. 71.

На початку російсько-турецької війни 1735—1739 рр. було створено спеціальну комісію, що визначила характер і обсяг робіт з поладнання і відбудови лінії. Роботи на ній протягом всієї війни провадились досить інтенсивно, навіть в момент вирушення військ у похід, однак результати їх були незначними. Вивчення Ф. Ласковським сучасних креслень ряду фортець лінії привело його до висновку, що й 1738 р. вона не була приведена в належний для оборони стан¹.

Головним постачальником робочої сили, інструментів та будматеріалів на Українську лінію, як під час її будівництва, так і після, були селяни-кріпаки та рядові козаки Лівобережної і Слобідської України. Українське козацтво відбувало іноді тут військову службу.

¹ Ф. Ласковский. Назв. праця, стор. 75—76.

² Там же, стор. 77.

³ Д. И. Вагaley. Очерки..., стор. 30.

В супроводжувальній відомості були
теслі, коваль та швець².

В разі нападу всі козаки, що залишилися в полках після мобілізації, мали негайно прибути до лінії на відсіч ворогові. Так, наприклад, ще раніше, під час будівництва лінії, наприкінці літа 1731 р., козацьким військам було наказано вирушити до неї. Напад не відбувся, козаки простояли деякий час на чатах і повернулися додому.

Війни тягар реставраційних робіт ще більше лягав на плечі козацької робочої сили на лінії.

¹ Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові, ф. Харківська полкова канцелярія, спр. 88, арк. 217, 224, 260; Е. Альбовский. Назв. праця, стор. 135—136; Д. И. Багалей. Очерки..., стор. 302—303.

арк. 217, 224, 260; Б. Аляб'євський, ки..., стор. 302—303.
Згідно з арх. ф. 108, оп. 2, спр. 15, арк. 1—2.
Повіщення Правобережної і Лівобережної України
до Архів Інституту історії АН УРСР,

3 А. Л. Перковський. Народо́населення Пра́вобережної України в XVIII ст., рукопис кандидатської дисертації. Архів Інституту історії НАН України, ф. 108, оп. 2, ш. 1, к. 1, стор. 166.

11. О. Апанович

тою намічалось мобілізувати одного чоловіка з восьми селянських дворів. Однак в наступні роки на лінію брали одного посполитого від десяти дворів¹.

Під час війни 1735—1739 рр. навіть Мініх змушений був послабити свої неймовірні вимоги щодо нарядів. На початку 1736 р. з Лівобережної і Слобідської України та Воронежської губернії вимагалось спорядити на лінію 53 тис. чоловік, з них на Лівобережну Україну припадало 38066². А вже 1738 р. з Лівобережної та Слобідської України мали послати лише 16600 чоловік. Щороку зменшувалась кількість споряджуваних на лінію з кожного полку, надто козаків. Чернігівський полк 1736 р. спорядив за рознарядкою 1418 козаків і 1407 посполитих, а 1738 р. — 610 козаків³. 1739 р., після того, як армія вирушила в похід, на лінії перебувало лише 299 лівобережних козаків⁴.

Хоч число селян на лінійних роботах з роками також зменшувалось, проте воно було все ще значним і перевищувало число козаків втричі й більше. З Стародубського полку було споряджено 900 козаків, а селян — 2038⁵.

Щорічна мобілізація козаків та селян на лінію продовжувалась і пізніше⁶. Становище робітників, а також військ, які перебували на лінії, було надзвичайно важким. Передусім варто зауважити, що Українська лінія пролягала через рівнинну місцевість, де відчувалась нестача питної води й лісу. Населення лінії часто терпіло від спеки й поганого клімату, нестачі харчів, відсутності помешкань і завжди — від виснажливих земляних робіт. Умови праці тут були настільки важкими, що майже щоденно провадилась зміна робітників. Внаслідок цього з кількох десятків тисяч чоловік, присланих з Лівобережної та Слобідської України й Білгородської губернії, восени і взимку щодня працювало 9 тис., а влітку лише 700—800 чоловік⁷.

Нерозпорядність, злочинницька халатність, жорстокість царських генералів, які керували будівництвом та реставрацією лінії, робили ще більш нестерпними умови праці. Українські козаки та селяни, як і російське населення, що його присилали на лінію, зазнавали величезних жертв. Коли ж з 1736 р. керівництво над роботами на лінії перейшло до Мініха, хижацьке ставлення до людських рук і людського життя досягло свого апогею. Цьому німцеві-найманцю були чужими й невинними російський і український народи. Мініх вирішив продовжити лінію від Дінця до Лугані і 1736 р. зажадав на лінійні роботи 53623 чоловік із Слобідської та Лівобережної України і Воронежської губернії.

¹ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 60, 115.

² Там же, стор. 59, 65, 67, 77, 78.

³ ЦДІА УРСР, ф. 108, оп. 2, спр. 15, 30.

⁴ А. К. Байов. Назв. праця, т. II, стор. 11.

⁵ Дневник Николая Ханенко. — «Киевская старина», 1887, май, стор. 42.

⁶ Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові, ф. Харківська полкова канцелярія, спр. 31.

⁷ А. К. Байов. Назв. праця, т. II, стор. 35.

Фактичний правитель України князь Шаховський доповів, що така мобілізація призведе до «народного розорення» і «ніяких податків не можна буде зібрати»¹. Зрозуміло, царський уряд не хотів допускати повного виснаження України — основної бази російської армії під час війни. Будівництво лінії до Лугані було припинено, хоч Мініх уперто на ньому наполягав.

Козаки і селяни, які працювали на лінії, голодували. Повністю забезпечити себе харчами вони не могли, а з полків додатковий провіант присилався з великою затримкою.

Побудова Української лінії, нав'язана українському народові, лягла на нього важким тягарем. Величезна маса трудящого люду відривалась від виробничої праці. Козацькі й селянські господарства занепадали. Загальний рівень розвитку сільського господарства на Україні значно знизився. В народній пісні того часу співалося:

Посіали, поорали,
Да нікому жати:
Пішли наші козаченьки
Лінії копати².

Великий український поет Т. Г. Шевченко у поемі «Сон» також з сарказмом пише про ставлення народу до спорудження Української лінії³.

Найпоширенішою формою протесту народних мас проти будівництва лінії були втечі. Вже на початку 1732 р. старшина слобідських полків доповідала, що багато козаків, підпомічників і селян повтікали від нарядів на лінійні роботи і продовжують потай і явно кидати лінію, іноді цілими групами по 50 і більше чоловік⁴. Особливо послилися втечі під час війни.

Командир над селянами і міщанами Чернігівського полку, яких відправляли 1736 р. на лінію, синявський сотник Андрій Полянський 31 травня подав три реєстри втікачів з його команди по сотнях. В першому з них значилась загальна кількість по всіх сотнях — 267 чоловік. Другий реєстр являв собою іменну відомість втікачів з «повторною» втечею — 67 чоловік. В останньому мовиться про третю хвилю втеч, якій піддався 141 чоловік⁵. В червні Полянський писав, що вислати новий реєстр втікачів неможливо, бо втечі тривають безперервно. Складалась трагічна ситуація. Заможні козаки і селяни тікали з возами, захопивши навіть провіант, який належав тим, хто ще залишався у команді. Якщо негайно не буде вислано продовольство, тривожно

¹ Сборник императорского русского исторического общества, т. 104. Бумаги кабинета министров, т. V, стор. 143.

² Цит. за Е. Альбовским. Назв. праця, стор. 137.

³ Т. Г. Шевченко. Повне зібрання творів у шести томах, т. I, К., 1963, стор. 248.

⁴ П. Головинский. Слободские казачьи полки. СПб., 1864, стор. 160—161;

⁵ Е. Альбовский. Назв. праця, стор. 139, 162.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 103, оп. 2, спр. 15, арк. 22—25, 29—30.

доповідав Полянський, то не лише посиляться втечі, але й ті робітники, що залишаться, «смерть голодну понесуть»¹. Полянський писав про заворушення, які сталися серед підлеглих йому людей. Першими виступили чернігівські міщани та міщанські наймити. Озброївшись киями, вони тривалий час сперечалися з старшиною, доводячи, що провіанту їм дано лише на два місяці, а «на двоготь та інші потреби грошей не видано». Робітники з інших сотень, дивлячись на чернігівців, почали бунтувати. Полянському вдалося дещо пригасити виступи, але він прохав надіслати йому спеціальних наглядців для наведення порядку, тому що сотенні групи в його команді очолювали керівники, виділені з середовища тих, хто працював на лінії².

Уряд прагнув всілякими заходами перешкодити втечам селян та козаків, котрі намагалися за межами Російської держави врятуватись від тяжких нарядів на Українську лінію. Видавалися грізні укази, на форпостах вводилися спеціальні караули, перед якими ставилося завдання перехоплювати втікачів, тощо.

Значний відсоток козацької старшини, як і російських феодалів, що мали маєтки на Україні, ставився якоюсь мірою негативно до будівництва Української лінії, куди вони повинні були споряджати робітників із своїх маєтків. Окремі представники козацької старшини мали відбувати небезпечну військову службу на Українській лінії. Негативне ставлення певної частини козацької старшини до будівництва лінії зафіксоване в старшинських літописах та нотатках³. Воно виявлялося крім іншого в ухилянні старшини від спорядження своїх кріпаків на лінію. Сотенні та полкові уряди скаржилися, що поміщики, старшина та їх старости кивають один на одного і не висилають «означеного числа» робітників⁴. Маркович неодноразово зауважував своєму управителеві, щоб з його маєтків на лінію він виряджав селян менш потрібних в господарстві та «сім'янистих», тобто тих, які менш придатні до роботи, і тих, що мають сім'ю, члени якої зможуть виконувати повинності на Марковича⁵.

Невдоволення старшини спорудженням Української лінії було викликано ще й тим, що відокремлення земель під лінію у ряді випадків зачіпало земельно-майнові інтереси феодальної верхівки. Навіть неосвоєні пустирі, включені до лінії, також були предметом хтивості старшини, оскільки на таких місцях вона активно запроваджувала слободи.

Гарнізони і поселення на Українській лінії. До поняття Української лінії входили не лише власне укріплений вал з його фортецями, реду-

¹ ЦДІА УРСР, ф. 103, оп. 2, спр. 15, арк. 28.

² Там же, арк. 19—20.

³ «Краткое описание Малороссии» Рубана.— Летопись Самовидца. К., 1878, стор. 315—317; П. Симоновский. Назв. праця, стор. 144—145; Ригельман. Летописное повествование о Малой России, ч. III. М., 1847, стор. 137.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 108, оп. 2, спр. 15, арк. 2.

⁵ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 122—124, 130.

тами і реданами, але й слободи, які переросли згодом у великі населені пункти з відносно численним населенням. Слободи призначалися для комплектування гарнізону лінії. Вздовж усієї лінії уряд вирішив для поселення для оборони такі контингенти, які постійно готові були б відбити напад татар і одночасно значною мірою забезпечити самі себе матеріально. Для цього було використано досвід організації ландміліцьких полків. Ландміліціонерів наділяли землею, дозволяючи їм поселятися на ній разом з сім'ями. Вони брали участь в походах російської армії, пильнували кордони, періодично проходили військове навчання. За службу ландміліціонери звільнялися від повинностей і отримували невелику платню, а вільної години займалися рільництвом. Саме необхідність захисту кордону великої довжини при повсякчасній загрозі вторгнення була причиною виникнення системи ландміліцьких полків, на створення якої відповідно вплинули принципи організації козацького війська.

Ще на першому етапі спорудження Української лінії керівникам цього будівництва генералам Тараканову і Дебреньї було наказано брати з-поміж однодворців Білгородського та Севського розрядів 16 кінних і 4 піших полки (20 тис. чоловік) і поселити їх на південних кордонах. Їм надавалися під контролем Сенату земельні ділянки і значалася платня в розмірах, практикованих у ландміліцьких полках. Платня сплачувалася з числа сум чотиригрівеного, а потім і семигрівеного податку, що збирався з російських і українських конкретні місцевості колишньої Білгородської лінії, для чого визначалися ландміліцьких полків та і повіти Білгородської губернії. На утримання ландміліцьких полків збирали гроші і з лівобережних та слобідських полків, яким добавили 10 коп. до консистенських зборів. До кожного ландміліціонера прикомандировувалося також по одному робітнику або підпомічника, який був зобов'язаний допомагати ландміліціонеру в його польових роботах і взагалі в обзаведенні господарством, будівництві хати тощо. Робітників мобілізували також з середовища однодворців, які всіляко намагалися ухилитися від цієї тяжкої повинності¹. Виступи однодворців в 1738—1739 рр. розвинулися в справжнє повстання під керівництвом Дементія Зарубіна. Царизм жорстоко придушив повстання².

1733 р., коли Українська лінія була відносно закінчена, на ній поселили з сім'ями дев'ять полків, п'ять з яких були кінними. Ще й 1735 р. вони не були належно влаштовані. Решта 11 «непоселених» ландміліцьких полків була розміщена поблизу Української лінії.

На чолі Українського ландміліцького корпусу, який складався з 20 полків, стояв генералітет (генерал-лейтенант, два генерал-майори, два бригадири у чині полковників). Взагалі всіма справами на лінії керу-

¹ Д. И. Багалей. Очерки..., стор. 312—317.

² ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 10952, арк. 88.

вали Канцелярія українського ландміліцького корпусу, Ландміліцька комісія та Генеральний ландміліцький військовий суд¹.

Плановане забезпечення ландміліцького війська лінії лише власним хлібом виявилось нереальним. Землеробство розвивалося тут з великими затрудненнями, незважаючи на надані пільги, про які йшлося вище². У зв'язку з цим провіант ландміліціонери значною мірою отримували з продовольчих військових магазинів. 1736 р. дев'ять поселених на лінії ландміліцьких полків були перейменовані на драгунські.

Під час війни 1735—1739 рр. для зміцнення ландміліцьких гарнізонів щорічно посилялися лівобережні і слобідські козаки, які розташовувалися у фортецях, на редутах та маяках Української лінії. Кількість козаків, відкомандированих в лінійні гарнізони, зростала взимку³. Траплялося, що під час зимових татарських вторгнень в районі Української лінії концентрувалися всі мобілізовані козацькі війська. Так, 1736 р. восени, ледве стало відомо про татарський напад на лінію, туди негайно було направлено Гадяцький, Миргородський, Полтавський і Харківський полки у повному складі⁴. Крім того, з 1736 р. для прикриття Української лінії було сформовано два могутні кор-де-резерви, тобто дві зведені кавалерійські частини російських регулярних військ. Восени 1737 р. було наказано «доброкінних і озброєних козаків», які повернулися з літнього походу, послати на лінію на заміну «піших, худокінних та беззбройних»⁵, котрі перебували там з літа.

Влітку на прикриття Української лінії з Лівобережної України призначалося 5—8 тис. козаків, кінних і піших. Крім того, на лінії перебувало 500 компанійських козаків.

Лише по закінченню війни 1735—1739 рр. спостерігається посилене заселення Української лінії та розвиток там рільництва. Зменшення небезпеки татарських нападів спричинилося до припливу добровільних поселенців, яких вабила наявність землі. Вони не вводилися до складу ландміліцьких полків і займалися виключно землеробством.

Після укладення миру з Туреччиною на південь від Української лінії почали з'являтися українські поселення, засновані здебільшого лівобережними поселенцями. 1756 р. за указом Сенату робилася спроба з'ясувати кількість і точне місцезнаходження цих поселень та їхню відстань від лінії, а також встановити, вихідці з яких полків були їх засновниками⁶.

¹ А. Гісцова. Державні установи по управлінню захисною Українською лінією (XVIII ст.).— Вісник Київського державного університету, серія історії та права, 1967, № 8, стор. 130—131.

² Висилання робітників і підпомічників припинилося лише по війні.

³ Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові, ф. Харківська полкова канцелярія, спр. 88, арк. 75—89, 95, 182; спр. 90, арк. 9, 74; спр. 91, арк. 302, 308, 322, 324.

⁴ Там же, спр. 49, арк. 89—91; спр. 54, арк. 46; Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 96, 296.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 6353, арк. 3.

⁶ Там же, ф. 269, оп. 1, спр. 1966.

Зміна ситуації на кордонах сприяла тому, що й самі ландміліціонери більше часу могли приділяти сільськогосподарській справі. 1752 р. на Українській лінії було заведено школи для дітей однодворців і ландміліціонерів, де крім читання, письма та арифметики викладалося інженерне мистецтво і артилерійська наука. Ще й у 80-х і 90-х роках XVIII ст. з однодворців, які залишилися на лінії, тимчасово сформували кілька полків. Так, 1788 р. всі вони віком від 17 до 50 років були мобілізовані. З них зорганізували чотири кінних і один піхотний полки. На початок XIX ст. населення Української лінії складалося з трьох груп: однодворців, нащадків слобідських козаків, які називалися військовими обивателями, та державних селян. У цей час тут нараховувалося 168760 чоловік населення. Основною масою його були росіяни. Українці становили незначний відсоток. Займалося населення лінії рільництвом та рибальством, а також торгівлею з Доном і Кримом.

Роль Української лінії в обороні кордонів. Незважаючи на величезні людські та матеріальні ресурси, затрачені на будівництво Української лінії, вона майже не виправдовувала свого призначення. Це було наслідком не специфічних якостей самої лінії, а того рівня фортифікаційної справи і загальних принципів оборонного будівництва, які існували на той час у Росії. За своїми основними принципами спорудження прикордонні російські лінії залишалися незмінними протягом кількох століть. Як правило, вони являли собою суцільну огорожу, земляну або дерев'яну, підкріплену опорними пунктами, що їх у давнину називали городками, а згодом — кріпостями, фельдшанцями, редутами та форпостами. Українська лінія з цього боку була класичним взірцем¹. Велика довжина суцільної лінії вимагала значної кількості військ для її пильнування та величезного легіону робочої сили для підтримання лінії в належному стані, не кажучи вже про саме спорудження, яке поглинало незліченні матеріальні ресурси і людські резерви.

Тимчасом ця довжина лінії не виправдала себе у розумінні оборони кордонів, вона не могла бути надійною запорукою безпеки від ворожих вторгнень, особливо в тих місцях, де було мало війська. Тим паче, що останні у більшості випадків концентрувалися виключно на найважливіших опорних пунктах, насамперед у фортецях.

Татарські орди під час набігів, в яких несподіваність і швидкість дій вирішувала успіх, прагнули прорватися між опорними пунктами. Для тактики і стратегії татарського війська взагалі було характерним бажання уникнути прямої атаки фортеці. Таким чином, нехтування цією особливістю татарської тактики при спорудженні Української лінії значною мірою і визначило наперед найістотніший її недолік і, власне, невідповідність своєму призначенню.

Протягом усього періоду існування Української лінії, ба навіть під час російсько-турецької війни, коли на лінії було розміщено більшість

¹ Ф. Ласковский. Назв. праця, стор. 64.

військ і багато чого робилося з метою підвищення її обороноздатності, татарські сили, обходячи фортеці, нерідко проривалися через неї, спустошуючи і грабуючи саме ту територію, котру ця лінія мала прикривати. Учасник війни 1735—1739 рр. генерал Манштейн свідчить у своїх записках, що «всі ці заходи не перешкодили татарам робити напади на Україну. На такому великому відрізку лінія не могла бути завжди надійною. Вони (татари.— О. А.) тільки те й робили, що переходили через лінію взад і вперед цілком безкарно»¹. Архівні документи цілком підтверджують це свідчення².

28 жовтня 1736 р. шеститисячний татарський загін прорвав Українську лінію, попередньо зруйнувавши ділянку земляних укріплень між фортецями св. Михайла і Слобідською. Розбившись на невеликі партії, татари розійшлися по кордону на 20 верст. Загонові не дали просунутися вглиб. Проте татари йшли вздовж лінії, руйнуючи її³. Як доповідав командуючий лінією генерал Урусов, ворог зруйнував лінію, пройшов за неї і, «учиня некоторые пакости, возвратился за линию в степь, который за неимением людей никак удержатъ невозможно»⁴.

Ще більш цікавим може бути для нас свідчення іншого безіменного сучасника, який, очевидно, безпосередньо служив на лінії. Він відзначає, що ворог неодноразово проривався через лінію і палив, спустошував, грабував край та забирав у полон без будь-якої перешкоди велике «множество» людей, а військо, що перебувало на лінії для оборони, нічого не могло вдіяти. І цей невідомий автор робить висновок, що, яку б майстерність не проявляли військо, захищати надзвичайно розтягнуту лінію неможливо, особливо маючи проти себе такого динамічного («летючого, скорого і легкого») ворога. Не залишається поза увагою нашого кореспондента і такий факт. Українська лінія пройшла через землі слобідських полків, населення яких терпіло від цього великі збитки, залишаючись без орної землі, сінних покосів тощо. Автор наведених рядків робить дуже рішучий висновок: «Итак, сообразив все ея неудобности и уважа истребленное на построении иждивение, можно в рассуждении ея бесполезные труды счесть потерянными»⁵.

¹ Записки Манштейна о России 1727—1744 гг., стор. 85.

² Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові, ф. Харківська полкова канцелярія, спр. 54, арк. 12, 43.

³ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 97, 98.

⁴ Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові, ф. Харківська полкова канцелярія, спр. 49, арк. 68.

⁵ Центральний державний військово-історичний архів СРСР, ф. Військово-вченого архіву, спр. 26043. Слід зауважити, що більшість істориків, які писали про Українську лінію, негативно оцінювали її значення в обороні України. Див. Ф. Китченко. Об Украинской линии.— Черниговские губернские ведомости, 1850, № 14, 15, 16; Описание бывшей Украинской линии от начала учреждения прошедшего столетия до положения ея в 1821 г.— Харьковские губернские ведомости, 1868, № 10; П. Головинский. Слободские казацкие полки. СПб., 1854; Е. Альбовский. Назв. праця, стор. 134—139; Д. И. Багалей. Очерки..., та ін.

В період війни особливо виявилася і інша негативна риса Української лінії — велика її відстань від основного театру війни, зокрема від Перекопу і Криму. Ця величезна фортифікаційна споруда не забезпечувала комунікацій російської армії, що діяла проти Кримського ханства. На шляху свого просування в Крим вона змушена була закладати з цією метою численні тимчасові укріплення. Отже, побудована за застарілими фортифікаційними принципами, вже у першій половині XVIII ст. Українська лінія значною мірою була анахронізмом. Але царизм намагався використати її для завдань своєї внутрішньої політики щодо Запорізької Січі. Лінія перетинала «вольності Війська Запорізького», перешкоджала втечам на Запоріжжя і вільному переходу запорожців на Слобідську і Лівобережну Україну¹.

Згодом російське командування відмовилося від такої системи розташування ліній, насамперед від суцільного валу, а також від влаштування зовнішніх захисних споруд на окремих опорних пунктах. Земляні огорожі було замінено дерев'яними. Їх почали зміцнювати різними штучними спорудами.

В 60-х роках XVIII ст. Румянцев реорганізував систему оборони Української лінії. Так, 1764 р. певний відсоток ландміліцьких полків з неї було переселено на укріплену лінію, що будувалася від гирла р. Самари до гирла р. Лугані. Саму Українську лінію Румянцев зайняв лише частиною війська. В глибині, за лінією, він розташував три могутні рухливі загоны, які призначалися для знищення ворожих сил у разі їх прориву. Таким чином, Румянцев спробував бодай би якось покращити нераціональну систему оборони лінії, наблизивши її до більш високого рівня розвитку воєнного мистецтва. 1739 р. всі ландміліцькі війська на лінії було перетворено на мушкетерські і прирівняно до регулярних.

Українська лінія остаточно втрачає значення в 1770 р., після спорудження південніше неї, за 175—180 км, так званої Дніпровської лінії (гирло р. Московки — нижня течія р. Берди), що пролягала по кордону, визначеному Білгородським миром 1742 р. Фортеці Української лінії поступово перетворювалися в слободи, що сприяло заселенню краю².

¹ В. О. Голобуцький. Назв. праця, стор. 70.

² Д. І. Багалій, погоджуючись з твердженням інших істориків про цілковиту непридатність Української лінії для захисту земель, які вона призначалася обороняти, все ж доводить, що лінія відіграла свою роль в заселенні краю. Див. Д. И. Багалей, Очерки..., стор. 332—334.

**ДОПОМІЖНА СЛУЖБА
ТА ЕКОНОМІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
УКРАЇНСЬКИМ НАСЕЛЕННЯМ
ЦАРСЬКОЇ АРМІЇ**

Фортифікаційне мистецтво українського козацького війська. Козацьке військо, не маючи виразного поділу на роди військ, не передбачало в своєму складі і спеціальних допоміжних частин. Козаки майстерно вели польові бої, героїчно штурмували ворожі фортеці, поєднуючи при цьому сторожову службу з умілим виконанням військово-інженерних робіт. В закладанні фортифікаційних споруд, особливо земляних укріплень, українське козацтво ще з першої половини XVII ст. могло конкурувати з кращими європейськими інженерами. Вибудовані повсталими українськими козаками та селянами в 30-х роках XVII ст. твердині викликали подив і захоплення навіть у ворогів¹.

Великий досвід військово-інженерної служби українське козацтво нагромадило протягом кількох століть, коли в процесі боротьби українського народу проти чужоземних завойовників будувало фортеці, укріплювало міста та містечка, споруджувало земляні прикриття, форпости тощо.

Українське козацьке військо сприйняло кращі зразки західноєвропейського фортифікаційного мистецтва. Окремі військові частини українського козацтва воювали у Франції і там безпосередньо знайомилися з військово-інженерними спорудами, фортифікаційною справою.

Після возз'єднання України з Росією, коли російські солдати почали брати активну участь не лише в бойових діях українського козацтва, спрямованих проти наступу шляхетської Польщі, султанської Туреччини та Кримського ханства, але й прилучилися до його фортифікаційної діяльності, спостерігається посилений взаємовплив і взаємозбагачення російського і українського військово-інженерного мистецтва. Українське козацтво досягло великих успіхів на терені побудови земляних, а надто польових укріплень. І в цьому напрямкові російське фортифікаційне мистецтво відчувало значний вплив української інженерної справи. Разом з тим створення засік, застосування надобів тощо певною мірою було сприйнято українськими козаками з російського фортифікаційного мистецтва. Почасти ці традиції йдуть ще з часів Київської Русі.

¹ Дневник Симеона Окольского (1637—1638).— Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. II. К., 1896, стор. 243.

Спільна антифеодална боротьба російських та українських селян і трудящих верств козацтва відіграла велику роль у формуванні загальних принципів фортифікаційної справи в Росії та на Україні. Оборонні споруди повстанського війська в селянських війнах під керівництвом Болотникова, Разіна та Пугачова у Росії і фортифікаційні виступи селянсько-козацьких мас в антифеодалних виступах на Україні споруджувалися спільними зусиллями російських і українських повстанців.

Таким чином, українське козацтво створило оригінальне, самобутнє фортифікаційне мистецтво, яке формувалося і вдосконалювалося в умовах боротьби українського народу проти чужоземної агресії та внутрішніх експлуататорів, а також під впливом західноєвропейського і російського військово-інженерного мистецтва.

Царський уряд широко використовував українське козацтво в закладанні фортець, побудові міст, спорудженні земляних укріплень, на копанні каналів, насипанні валів не лише на Україні, а й у Росії. Кріпосницькі відносини в країні визначили характер і методи використання царизмом російських і українських народних мас на фортифікаційних роботах. Приневолення урядом Анни Іоанівни до фортифікаційних робіт українських і російських трудящих набрало відверто гнобительського характеру. Нерідко воно поєднувалося з безглуздом і безрезультатним витрачанням продуктивних сил, у тому числі й людських ресурсів.

Для українського народу надто важким з цього погляду був період російсько-турецької війни 1735—1739 рр., коли Мініх зробився фактично необмеженим володарем України. Вище вже зауважувалося, яких незліченних жертв і втрат коштувало українському народу і російським трудящим будівництво застарілої, майже непридатної для захисту країни Української лінії. Зовсім не беручи до уваги матеріальні і людські можливості, Мініх згонив українських селян та козаків на побудову і реставрацію фортець, спорудження постійних і тимчасових земляних укріплень, де робітники повинні були працювати «своїм коштом» і зі своїм знаряддям. Мініх зневажливо і з недовір'ям ставився до бойових якостей лівобережного та слобідського козацтва, обмежував його бойову діяльність навіть в період розгортання воєнних дій і одночасно з цим прагнув звалити на плечі козацького війська всі фортифікаційні роботи, які провадилися в російській армії в період її походу і зближення з ворогом. Зокрема, переважно козацтво (солдатів була незначна кількість) будувало на всьому шляху просування армії редути і ретраншементи. Останні прикривали комунікації і водночас були перевальними і опорними пунктами для обозів, кур'єрів, забезпечуючи в такий спосіб зв'язок України з Кримом, де діяла армія, а також пунктами заготівлі фуражу. На редутах залишали хворих, оскільки через відсутність міст в ногайських володіннях створити шпиталі там було ніде. Козаки щоденно виконували також роботи з окопу-

вання ровом табору російської армії під час ночівлі. Ця операція провадилася, щоб запобігти степовим пожежам, які нерідко виникали внаслідок підпалювання татарами сухої степової трави.

1735 р. в авангарді колон російської армії на чолі з Леонтьєвим, які просувалися до Криму, йшов інженерний загін під командуванням генерал-майора Дебреньї. До спеціальної групи так званих «піонерів», тобто авангарду розвідників і саперів, було включено 400 козаків, що становило 50% загону Дебреньї¹. Цей загін розчищав дороги, будував мости, споруджував шанці та редуті. Для проведення інженерних і саперних робіт на самих редутах від команди Дебреньї відокремлювалися здебільшого козацькі загони, які залишалися в зазначених пунктах, тоді як армія йшла далі. Ці загони виконували також роль гарнізонів. Наприклад, після форсування р. Кільчени і переходу р. Самари армія пішла далі на південь, а на Самарі було залишено будівельну команду, що складалася із 200 українських козаків, яких очолювали чотири сотники. Головним командиром було призначено поручика, а на допомогу йому виділено сім драгунських унтер-офіцерів. Команда повинна була спорудити міст через Самару і побудувати на обох берегах річки по одному редуту².

1736 р. війська під керівництвом Шпігеля, виконуючи роль авангарда всієї російської армії, що була визначена для дій у Криму, повинні були підготувати їй шлях, виправляючи дороги і наводячи мости, а також прикривати її рух. Війська Шпігеля мали закріпитися на р. Самарі і побудувати там ретраншемент з магазинами. Прибувши на Самару 14 квітня, авангард Шпігеля, в якому великий відсоток становили козаки, навів чотири мости, і колона перейшла річку.

Вслід за цим було побудовано ретраншемент, який являв собою два опорних пункти: один — при впадінні Самари в Дніпро, другий — на місці колишньої Богородицької фортеці, залишки якої було використано при створенні нового укріплення. В будівництві Самарського ретраншементу, що здійснювалося за готовими кресленнями під наглядом інженер-капітана Мордвінова, активну участь брали українські козаки, яких очолював полковник Лісовицький. В Усть-Самарський ретраншемент перевели гарнізони із Полтави і Перевалочної, а також ввели до його складу один драгунський полк і 300 «худокінних» лівобережних козаків³. Для підсилення Усть-Самарського ретраншементу створювався третій опорний пункт за 20 верст від гирла Самари, для чого було укріплено Сергіївський монастир, який стояв на березі. Після закінчення всіх робіт колона Шпігеля вийшла із Самарського ретраншементу і попрямувала до р. Білозерки, де призначався збір усієї армії.

На шляху до Білозерки, по якому йшла армія, для забезпечення комунікаційної лінії налагоджувалися дороги, наводилися мости, спо-

руджувалися гаті і на кожному переході будувалися редуті, шанці та інші укріплення. Виконували ці інженерно-фортифікаційні роботи під командуванням генерала Штофельна головним чином українські козаки. Щоденна плата солдатам по алтину, яка видавалася за наказом Мініха за фортифікаційні і саперні роботи для заохочування, козакам була подвоєна. Мініх писав у своєму наказі: «Но козакам давать по два алтына, потому что они работают с большим усердием и силой, чрез что работа идет успешней, и тем сберегаются при осаде много людей, времени и издержек»¹. За розпорядженням Мініха фортифікаційні роботи велися цілодобово в три зміни. В міру прибуття військ робітники мінялися. Завдяки цим роботам між Усть-Самарою і Білозеркою було споруджено сім укріплених постів, які складалися із звичайних чи подвійних редутів і були розташовані на берегах рік, що впадали в Дніпро, переважно біля лісу, на відстані 20 верст один від одного. В шанцях і редутах залишалися невеликі караули, які складалися із 15—20 солдатів регулярних полків і 30 українських «худокінних» і погано озброєних козаків². Це була найменш забезпечена частина козацтва, якій було нелегко брати участь безпосередньо у поході.

Саме витривалість піших козаків, їх вміння триматись в укріпленнях враховувалися при призначенні їх разом з російською піхотою в гарнізони редутів і ретраншементів. Як правило, в цих караулах була половина піших, половина кінних бійців. Караульні також супроводжували кур'єрів або самі виконували їх обов'язки, несучи таким чином крім оборонно-сторожової служби ще й службу зв'язку. Кожний пост мав одну гармату, запас пороху, свинцю і шанцеві знаряддя.

До наступного переходу армії Білозерка—Кази-Кермен було споруджено ще десять укріплених постів. В усіх гарнізонах цих редутів Мініх наказав замінити регулярні війська ландміліціонерами і козаками Стародубського полку, які рухалися з останньою колоною під командуванням Тараканова. Цю заміну Мініх мотивував тим, що ландміліцькі війська, які є за своєю природою гарнізонними, найбільш пристосовані до служби на редутах. Щодо козацьких лівобережних військ, то Мініх, безпідставно низько оцінюючи їх бойові якості, заявив, що українських лівобережних козаків потрібно усунути із основної армії, оскільки вони «в поле весьма неспособны». Зрозуміло, що особливі умови комплектування, намагання багатого козацтва вислати замість себе молодих наймитів тощо у ряді випадків знижували бойовий рівень окремих козацьких частин. Але Мініх взагалі до воєнного мистецтва українських козаків, за винятком запорізьких, ставився з великим недовір'ям і намагався використати їх, як відзначалося, у більшості на будівельних роботах та допоміжній службі. У ряді випадків це нега-

¹ А. К. Байов. Назв. праця, Додаток до I тома, стор. 51.

² Там же.

³ Там же, стор. 225.

¹ А. К. Байов. Назв. праця, Додаток до I тома, стор. 84.

² Там же, стор. 110.

тивно впливало на розвиток бойових операцій, що особливо було відчутно в Криму, де Мініх віддавав перевагу піхоті з її тодішніми оборонними тенденціями, не враховуючи, таким чином, специфіки місцевості. Кіннота у більшості випадків використовувалася для розвідки і переслідування ворога. Особливо негативну роль відіграла в цій обстановці недооцінка Мініхом легкої кінноти іррегулярних, тобто козацьких військ. Не раз Мініх під час боїв виділяв козаків для охорони коней спішених драгунів. 10 червня, готуючи армію до бою, він в кожний драгунський полк для забезпечення дій драгунів у спішеному строю призначив по 200 чоловік лівобережних козаків «для тримання коней». Численні обози російської армії також прикривалися лівобережними козаками. Нерідкісними були випадки, коли Мініх мобілізував козацьких коней для артилерії, зменшуючи у кількісному відношенні кінноту козаків і лишаючи її таким чином можливості проявити головні свої якості: швидкість, мобільність. А саме українська козацька кіннота в умовах гірського Криму могла б мати виключно важливе значення.

Діаметрально протилежне ставлення до українського воєнного мистецтва спостерігалось з боку командуючого другою російською армією Лассі. Він використовував українських козаків у важливих бойових операціях, враховуючи ті обставини, що специфіка козацьких військ відповідала особливостям кримського театру воєнних дій і характеру бойових якостей ворога. З цією метою Лассі сформував в основному із козаків ряд загонів, додаючи до них незначну кількість драгунів і артилерію. Так, у липні 1737 р., просуваючись на чолі армії до Карасу-Базару, він вислав вперед 14-тисячний авангард під командуванням генерала Дугласа. Головні сили його становили легкі війська, переважно українські козаки. Можна сміливо зробити висновок, що саме таке ставлення до українських козацьких військ з боку Лассі значною мірою допомагало успішному розвитку кримської експедиції у цьому році.

Значні фортифікаційні роботи провадили українські козаки разом з російськими солдатами в захоплених турецьких фортецях. Звичайно військово-інженерні роботи покладалися тут на залишені гарнізони, у складі яких обов'язково були українські козаки. Так було і 1736 р. після зайняття Перекопу, який передбачалося перетворити на плацдарм для завоювання Криму. У Перекопі було залишено сильний гарнізон під керівництвом полковника Девіца. До його складу входили два регулярних полки — драгунський і піхотний, — тисяча лівобережних і слобідських козаків та 200 запорожців¹.

На гарнізон Девіца разом із захистом тилів російської армії, яка знаходилася в Криму, та обороною всього перешийку від Сиваша до Чорного моря покладалася ще одне важливе завдання. Всю систему

перекопських укріплень — будинок фортеці, шість веж, вал і рів — команда Девіца мала не тільки зберігати в тому стані, в якому вона перейшла від турків, але й укріплювати. Для цього від Девіца вимагалось організувати повсякденні фортифікаційні роботи. Враховуючи, що на перекопський гарнізон крім захисту фортеці покладалися великі інженерно-фортифікаційні роботи, до його складу було відібрано «худокінних» лівобережних і слобідських козаків. Запорізьких козаків, яких також включили до перекопського гарнізону, Девіцу пропонували використати в службі конвою і як провідників російських кур'єрів. Тому у даному випадку відбір провадився за принципом, протилежним попередньому, — запорізьких козаків відібрали «доброкінних». Крім караульних загонів кількістю по 50—100 чоловік Девіц командировав для фортифікаційних робіт у кожному башту додатково по 25—50 козаків. Гарнізон закінчив розпочаті ще ворогом укріплення флангів лінії, побудував біля самої води редут, встановивши у кожному з них по дві гармати, а також збудував бруствер висотою 4 фути і банкет такої ж довжини¹. Передбачалося також зробити на відстані 5—6 і 10—12 верст один від одного два редуту на дорозі, яка вела від Перекопа до табору на Каланчаку, для прикриття табунів. Тому в кожний редут, оснащений гарматою, направлялася команда з 70 чоловік, в яку входило 30 українських козаків. У той же час Мініх наказав перекопському гарнізону зрети всі тимчасові земляні укріплення, споруджені для проведення атаки Перекопської фортеці, залишивши тільки один редут, який стояв найближче до фортеці, для того, щоб використати його як місцеперебування караулів, що прикривали табуну.

В 1737 р. після зайняття турецької фортеці Очаків російський гарнізон, що розташувався там, провадив великі роботи по відбудові зруйнованих і спорудженню нових фортифікаційних укріплень. Українські лівобережні козаки, які входили до складу гарнізону, вклали велику долю своєї праці, виконуючи, як і російські солдати, всі земляні роботи.

Але раніше, ніж зайнятися безпосередньо укріпленням фортеці, гарнізон став перед проблемою житла. Місто повністю згоріло. Для швидкого будівництва тимчасових жител було притягнуто лівобережних козаків, які за надзвичайно короткий час побудували їх за типом українських хат (мазанок).

Очаківський гарнізон, на чолі якого стояв генерал Штофельн, відомий для того часу інженер, мав на озброєнні всього 51 гармату і 9 мортир. Але і при такому незначному артилерійському парку п'ятитисячний гарнізон Очакова зумів протягом певного часу героїчно захищати фортецю, поєднуючи активну оборону з будівництвом фортифікаційних споруд. 40-тисячне турецько-татарське військо, яке в жовтні 1737 р. підійшло до Очакова і оточило фортецю з суші і моря, змуше-

¹ Очерки истории XVIII в. Вторая четверть, стор. 376.

¹ А. К. Байов. Назв. праця, т. I, стор. 284; Додаток до I тома, стор. 149.

не було через деякий час зняти облогу і відступити за Дністер, залишивши під стінами фортеці близько 20 тис. убитих.

1739/р. лівобережні козаки широко використовувалися на відбудові і реставрації Хотинської фортеці, її валу, башти і т. д. Козаків притягали також до ремонту артилерії та будівництва приміщень для шанцевих інструментів, боеприпасів і продовольства, які завозилися до Хотину. Разом з російськими саперами вони спорудили чотири редути біля сіл Стефаниць, Воловиці, Переритого і на р. Жижі.

Відправляючись перед цим на чолі всієї армії в Буджак з метою добитися підкорення буджацьких татар і завоювання Бендер, Мініх організував саперні роботи. Через гористу, лісисту, пересічену місцевість можна було просуватися з великими перешкодами. Тому лівобережні і чугуївські козаки разом з іншими частинами йшли попереду армії з сокирами, лопатами і кирками, розчищаючи дорогу.

Прикриття редутів, ретраншементів та інших фортифікаційних споруд роз'їздами, пікетами і т. д. також значною мірою покладалося на українських козаків. 1737 р. під час переправи мініхівської армії через Дніпро виникла загроза ворожого нападу у зв'язку з пересуванням буджацької та ногайської орд в напрямку до кордонів України. Тому ще до початку переправи, 16 квітня, із представників трьох дивізій було сформовано загін кількістю 2300 чоловік, який направили до Самари, Січі і Усть-Самари для несення сторожової служби та захисту фортифікаційних споруд, що прикривали переправу. Уже сам характер бойового завдання визначив і склад цього загону, в якому важливу роль відігравали українські козаки. Під час переправи у різні сторони постійно відправлялися роз'їзди. Їх команди формувалися цілком із іррегулярних військ: лівобережних і чугуївських козаків, гусарів і волохів. Начальниками цих команд за розпорядженням Мініха призначалися офіцери регулярних військ, які зобов'язані були «смотреть на их (українських козаків.— О. А.) поступки». Слід відзначити, що в даному випадку знову проявилось те глибоке недовір'я, яке мав Мініх до українського козацтва протягом усієї війни.

Таким чином, в період війни 1735—1739 рр. спостерігається зменшення бойового значення лівобережного і слобідського козацтва у складі російської армії. Це значною мірою зумовлювалося помилковою оцінкою воєнного мистецтва українських козаків з боку Мініха. Недарма він наполягав, щоб кожний козацький полк крім звичайної для регулярних полків кількості шанцевого знаряддя віз з собою додатково по 500 лопат і 300 кирок¹. Серед українських козаків, яких Мініх поступово намагався перетворити в караульщиків і землекопів, увесь час зростало невдоволення.

Що стосується системи мобілізації на будівництво фортець і укріплень в періоди, які передували війнам, то вона була такою. Оскільки,

¹ А. К. Байов. Назв. праця, т. II, стор. 100.

як мовилося вище, спеціальних військово-інженерних частин козацьке військо не мало, на фортифікаційні роботи козаків призначав сотенний і полковий уряд. Критерієм для відбору був здебільшого майновий стан козака.

На особливо важкі воєнно-будівельні роботи потрапляли піші козаки, зокрема беззбройні, тобто найбідніший прошарок виборного козацтва, а також підпомічники, підсусідки і селяни: військові посполиті, тобто селяни так званих «вільних військових» сіл, та поміщицькі і старшинські піддані.

«Комендерації». Допоміжна служба козацького війська, як і всього українського населення, не обмежувалася фортифікаційними роботами. Дуже різноманітних форм вона набирала за часів війни, коли для неї усталився спеціальний термін «комендерації». Між кампаніями ці «комендерації» так і сипалися мініхівським командуванням на лівобережне, запорізьке і слобідське козацтво.

На посполитих селян лягав не менший, якщо не більший тягар війни, ніж на козаків, особливо у відбуванні допоміжної служби. Посполиті були на такому самому рахунку у старшини, що й козаки. В середині квітня 1739 р. стародубський полковник вимагав, щоб сотенна старшина, вирушивши з сотнею у похід, привезла до Стародубу дані про розкомандирування не тільки козаків, але й посполитих¹.

Одним з видів «комендерацій» були саперні та землекопні роботи. Разом з козаками їх виконували підпомічники і селяни. Протягом усієї війни щорічно провадилися роботи з упорядкування та забезпечення комунікацій російської армії, яка, будучи розквартирована на українських землях, вирушала в похід і поверталася на зимові квартири по території Лівобережної і Слобідської України. 1735 р. восени Мініх розпорядився, щоб на Україні було вирівняно дороги, а мости і греблі — розширено до 6 аршинів². Через рік, восени 1736 р., він знову зажадав поладження мостів та гребель, щоб забезпечити безперервний рух численної армії, яка поверталася з Криму на зимові квартири в слобідські полки і на Лівобережну Україну³.

Аналогічний наказ про поладнання доріг та мостів було віддано Мініхом у лютому 1737 р. перед відкриттям кампанії, щоб таким чином підготувати комунікації для армії, що вируждалася у похід⁴.

1738 р. російським командуванням до всіх полків Лівобережної України було послано офіцерів, які мали добитися від полкової та сотенної старшини поладження всіх міст і сотенних містечок. Одночасно з донесеннями про виконання цих робіт вони подавали і відомості про ремонт та зміцнення мостів, гребель, гатей і переправ та

¹ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 921, арк. 2.

² Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 45.

³ Там же, стор. 89.

⁴ Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові, ф. Харківська полкова канцелярія, спр. 65, арк. 78, 79; А. К. Байов. Назв. праця, т. I, стор. 364.

про впровадження верстових стовпів¹. Геодезист Олексій Писарєв, який пробував у Лубенському полку, доповідав, що в Полковій сотні «мосты, гати и всякие переправы везде на главных трактах подчинены, и верстовые столбы поставлены, и при них умеренно горбы высыпаны и ямы, где были затасканы, выкопаны». Подібні повідомлення надходили і з інших полків та сотень Лівобережжя.

- Указ із військової похідної канцелярії Мініха про поладження на всіх дорогах мостів і переправ та вкопування верстових стовпів отримали і слобідські полки².

Навесні 1739 р. комунікації виявилися знову в дуже занедбаному стані: дороги були розмиті, мости, греблі, переправи — зруйновані. У зв'язку з цим затрималося прибуття з Росії до армії рекрутів, а також коней і обмундирування. Крім того, виникла загроза затримки відкриття кампанії. Внаслідок цього генерал-квартирмейстер Фермер видав новий наказ негайно розпочати налагодження на трактах мостів, гребель, переправ, встановлення верстових стовпів тощо³.

Велике значення у допоміжній службі російської армії мала чудова географічна обізнаність українських козаків з прикордонною місцевістю та з шляхами і дорогами до Криму. У цьому розумінні особливо відзначалися запорізькі козаки. З давніх-давен вони були провідниками і вартою російських послів і гінців, які їхали в Крим та до Туреччини.

Згадувані вже стольник Василь Тяткін і дяк Микита Зотов, які їздили до Криму наприкінці 1680 р. для укладення Бахчисарайського договору, записали в своєму статейному спискові: «А мы с Базавлука реки пошли к Сече, и не дошед верст за 5, ночевали на степи, милостию божьей от всякого неприятеля безопасно; с нами ж на том месте ночевал запорожской войсковой есаул с козаками в небольшом числе людей, которой нас по приказу кошевого атамана Ивана Стягайла встретил и принял на Базавлуке-реке»⁴. Для цих послів під час їх переговорів з ханським урядом козаки Тиміш Федорів та інші, очолювані прилуцьким писарем Семеном Раковичем, прибувши до Бахчисараю як представники гетьмана Лівобережної України, виготовили карту прикордонних територій. Згадані козаки, за висловом Тяткіна і Зотова, «в Запорожье по Днепру живали и те степные речки и урочаща, и городы, и местечки... знают». Тому вони навіть за пам'яттю, маючи лише за взірць німецьку карту Московської держави і України, склали креслення земель аж до Чорного моря⁵.

¹ Державна публічна бібліотека СРСР ім. Леніна, рукописний відділ, збірка Маркевича, спр. 1628/1808.

² Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові, ф. Харківська полкова канцелярія, спр. 95, арк. 1—3, 23; спр. 101, арк. 445.

³ ЦДІА УРСР, ф. 108, оп. 26, спр. 36, арк. 2.

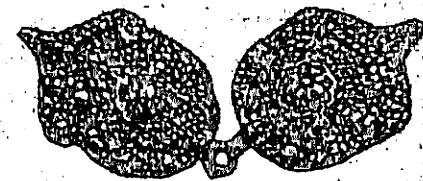
⁴ Статейний список стольника Василя Тяткіна і дяка Никиты Зотова..., стор. 248.

⁵ Там же, стор. 83—90.

Чималу послугу російському урядові робили українські козаки під час визначення російсько-турецьких і російсько-татарських кордонів, яке завжди починалося по завершенню мирних переговорів. Вслід за укладенням Прутського миру 1711 р. до межових комісій було викликано козаків, бездоганно обізнаних з прикордонними степами та угіддями від Самари і Орелі до Азова. Від Харківського полку з цією метою виділили вільшанського і вугільницького сотників Якова Ковалевського та Івана Капустянського з загоном, який складався зі 150 козаків від 14 сотень полку. Загін мав визначене число підвід¹. Така значна кількість козаків мобілізувалася про всяк випадок для охорони комісії, що займалася встановленням нових кордонів. Комісія працювала протягом двох років. Весь цей час при ній перебували і українські козаки².

Після укладення 1740 р. Білгородського миру для роботи в комісії по встановленню нових кордонів Російської імперії з Туреччиною по козацьких полках розшукувалися «сторожили», добре обізнані з колишніми турецько-російськими кордонами. Перевага при цьому надавалася козакам, які мешкали колись в Січі, а після одруження переселилися на Лівобережжя і продовжували виконувати військову службу в Лівобережному війську³.

Притягалися українські козаки і до карантинної служби. 1738 р. над Україною нависла величезна біда. Епідемія чуми, що скаженіла в Туреччині і через Молдавію проникла до Очакова, зайнятого перед тим російською армією, поширилася на Правобережну і, головним чином, Слобідську Україну. З'явившись у серпні, вона лютувала протягом кількох місяців, забираючи безліч жертв, і уцухла лише в грудні. 1739 р. епідемія знову відновила⁴. Російське командування і козацькі уряди вжили найенергійніших заходів по боротьбі з її поширенням. Ці заходи, звичайно, знаходилися на рівні тодішнього розвитку медичної і санітарної справи. Передусім було запроваджено карантини, для чого на кордонах з турецькими та польськими володіннями вводилися застави. На заставах певний термін протримували у карантині всіх проїжджих, речі їх провітрювали і обкурювали. Роль карантинів виконували і прикордонні форпости. Домагалися також ізоляції місцевостей, які зачепила епідемія. Поселенням заражених місць забороня-

Срібна застібка киреї.

¹ Е. Альбовский. Назв. праця, стор. 110.

² Там же.

³ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 967, арк. 2, 3, 10.

⁴ Д. И. Багалей. Заметки и материалы по истории Слободской Украины. Харьков, 1893, стор. 5—13.

лося переходити на місцевості, де ще не було чуми. Для цього всередині полків по дорогах було розставлено караульні пости по п'ять чоловік¹. Стежки заваливалися зрубами. Торгівля була паралізована, ярмарки припинено. Ледве стало відомо про появу чуми в селах Княжич і Грина та на Степаненковому хуторі, глухівський отаман зібрав 400 козаків, селян та міщан і з них запровадив варту коло цих населених пунктів². Полкові міста також оточувалися спеціальною мережею варт. Харків, наприклад, пильнувала команда козаків кількістю 200 чоловік³. Виконавці карантинної служби на постах і в «караулах» щоденно мінялися. Але вони не витримували свого терміну перебування в караулах і пускалися врозтіч, насамперед через нестачу харчів. Забезпечення їх продовольством, як і людей, що перебували в карантинних, а також мешканців зачумлених місць лежало на населенні відповідного полку.

Розквартирування царських полків на Україні. Наймасовішої і найбагатограннішої форми допоміжна служба набула у зв'язку з економічним забезпеченням українським населенням російської армії. Україна брала участь в російсько-турецькій війні не лише своєю військовою силою з повним її утриманням. Величезні ресурси українського народу йшли на матеріальне забезпечення діючої російської армії.

Для царського уряду проблема постачання своїх військ на Україні постала з самого початку введення гарнізонів до українських міст. Як відомо, після Переяславської ради в 1654 р. царські війська на чолі з воеводами було розміщено в Києві і в Чернігові. 1660 р., за гетьманування Юрія Хмельницького, воевод з військами було введено до Переяслава, Ніжина, Черкас, Брацлава і Умані. З гетьманування Івана Брюховецького пов'язане введення воевод і до найбільших міст Лівобережжя: Гадяча, Полтави, Миргорода, Лубен, Прилук, Стародуба, Новгорода-Сіверського, Глухова, Батурина та ін. За Дем'яна Многогрішного російські війська з ряду українських міст було виведено. Отже, протягом другої половини XVII ст. кількість царських гарнізонів на Україні мінялася, проте їхні функції залишалися незмінними. Лише воеводи згодом почали називатися комендантами.

Про мету введення царських військ на Україну репрезентент українського феодального класу пізніше писав так: «для сохранения внутренней тишины и границ»⁴. Дійсно, російські гарнізони відіграли певну роль у пильнуванні України від турецько-татарських зазіхань та експансіоністських намірів шляхетської Польщі. Одночасно вони виконували і внутріполітичні завдання, зокрема поліцейські функції, придушуючи спільно з старшиною антифеодальні виступи народних мас. З іншого боку, царські воеводи контролювали дії старшини, дарма, що

¹ Е. Альбовский. Назв. праця, стор. 153—154.

² Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 211.

³ Е. Альбовский. Назв. праця, стор. 154—155.

⁴ А. Шафонский. Назв. праця, стор. 62.

в автономне самоврядування за «Статтями» вони не мали права втручатися.

Забезпечення російських гарнізонів царський уряд здійснював насамперед за рахунок провіанту, що привозився з російських областей, і лише почасти закуповував його на Україні за гроші, надіслані з державної скарбниці. У фортецях, якими були всі великі українські міста, зосереджувалися значні запаси продовольства, зброї і набоїв, що також привозилися з Москви та інших міст Росії.

З 1712 р. крім царських гарнізонів на Лівобережній Україні почали розквартирувати і російські полки, що відіграло не останню роль у здійсненні царизмом політики ліквідації автономії України і перетворення її на одну з загальноімперських провінцій.

Забезпечення царських військ на Україні провадилося за системою, впровадженою по всій імперії. Наприкінці XVII і надто в першій половині XVIII ст. вона зазнала певних змін, викликаних розвитком товарно-грошових відносин. Натуральне постачання поступово витіснялося грошовим військовим податком. За допомогою грошей уряд міг регулювати постачання війська, що стало однією з найважливіших заporук створення і подальшого розвитку регулярної армії. Проте в умовах кріпосницького господарства повний перехід на грошовий податок був неможливий. У зв'язку з цим крім нього вводився постійний хлібний податок і разові збори провіанту натурою та грошові збирання на платню рекрутам, закупку артилерійських коней і фуражу, придбання обмундирування тощо.

Весь тягар грошових і натуральних податків та зборів на армію лягав на плечі селянства Російської імперії. Подушну подать на утримання армії у сумі 74 коп. селяни мали сплачувати за три терміни. Згодом її було доведено до карбованця («рубльовый оклад»).

Уряд Петра I створив спеціальні органи, які займалися грошовими зборами і закупівлею хліба та іншого провіанту для армії, здійснюючи в такий спосіб централізовані заготівлі. В країні було створено провіантні магазини, на яких базувалися військові з'єднання. Проте в першій половині XVIII ст. кілька разів робилася спроба затвердити так звану систему «Плаката», за якою постачання окремих частин армії провадилося за рахунок населення тих місць, де вони були розквартировані. Але ідея Петра I про розташування військ на так звані «вічні квартири» виявилася нездійсненною, оскільки населення неспроможне було знести покладений на нього тягар побудови казарм. За системою «Плаката» ця ідея вилилася у прагнення запровадити «вічні» райони для постою військ. Система «Плаката» повністю себе дискредитувала ще за Петра. Полковники з офіцерами, на яких покладалося збирання продовольства на їхній полк, повсюди вдавалися до зловживань і сваволі. З іншого боку, втеча селян, часті неврожаї перешкоджали регулярним зборам. Внаслідок цього солдати безперервно терпіли продовольчі труднощі. Однак Мініх 1730 р. на поліг на поверненні

до системи «Плаката», і лише 1736 р., тобто на другий рік війни, її було скасовано остаточно¹.

Всіх/труднощів і прикростей хлібного військового податку зазнавали як українські, так і російські селяни. Козацькі двори звільнялися від солдатських постоїв, що було юридично підтверджено «Статтями» 1659 р.²

На Україні розквартировувалося від 8 до 11 царських полків. 1719 р. в екаді 11 полків, що стояли тут, нараховувалося 13200 солдатів. Про розміри збирання харчів і фуражу («порціонів і раціонів») на «консистентів» (як називалися царські війська, що стояли на квартирах на Україні) дає уявлення «Введення», подане гетьманом Скоропадським до Київської губернської канцелярії, в якому зазначалася кількість продовольства, виданого протягом трьох років на 11 царських полків. Борошна було зібрано 35 700 чвертей, крупів — 4462 чверті 4 четверика (з розрахунку по 2 гарніці на чоловіка на місяць), солі — 285 тис. фунтів (по 2 фунти), сала — 3240 тис. фунтів (по 2 фунти)³.

Під час російсько-турецької війни 1735—1739 рр. вже не лише 8—11 полків, які звичайно розквартировувалися на Україні, а майже всі регулярні полки діючої російської армії розташовувалися на зимових квартирах на Лівобережжі і Слобожанщині. Оскільки на ці війська покладалося завдання захисту України у разі несподіваного татарського нападу, їх прагнули розмістити у найпівденніших полках, хоч це не завжди вдавалося зробити. 1735 р. генералітет і армія були розміщені в усіх п'яти слобідських і таких лівобережних полках: Полтавському, Миргородському, Гадяцькому, Лубенському, Прилуцькому і Переяславському⁴. 1736 р. на Лівобережній та Слобідській Україні, а також в Курську і Севську зимувало 20 драгунських і 17 піхотних полків, головна артилерія та команди, що її обслуговували, а також польова аптека та вищі генерали зі своїми чисельними почтами: Мініх — у Києві, Госенгамбурзький — в Лубнах, Трубецький — у Переяславі⁵. В Харківському полку квартирували генерал Леонтьєв зі своїм штабом і 3 піхотних полки⁶. 1737 р. на старих вінтер-квартирах на Україні знаходилися 2 кірасирських, 21 драгунський, 32 піхотних та 20 ландміліцьких полків⁷.

1738 р. 4 піхотних та деякий відсоток гарнізонних полків і Мекленбургський корпус були розташовані в Києві і Василькові, 2 драгунських полки — в Переяславському полку, 3 піхотних та решта київського гарнізону — в Прилуцькому, 2 драгунських — у Миргородському, один

¹ Л. Г. Бескровный. Русская армия и флот в XVIII в., стор. 72, 121, 122.

² Источники Малороссийской истории..., ч. I, стор. 5.

³ «Киевская старина», 1905, сентябрь, стор. 115—119.

⁴ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 44.

⁵ Там же, стор. 89.

⁶ Е. Алябовский. Назв. праця, стор. 145.

⁷ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 167.

піхотний — у Кременчуці, один — в Келеберді, по одному — в Кишенці, Орлику та Мишуриному Розі, де перебували на зимових квартирах і запорізькі козаки. Найближчий резерв для захисту від татарського нападу був розташований безпосередньо на кордоні: гусарські, 2 кірасирських, 4 драгунських і 7 піхотних полків¹. Гвардія знаходилася в Глухові, Кролевці та Воронежі². 10 регулярних слобідських рот були розміщені по своїх слобідських полках³.

В 1738—1739 рр. взимку вінтер-квартири поширилися на північні полки — Чернігівський та Стародубський, — де стала на квартири третя дивізія Бірона. Мініх і Бірон зі своїм конвоем, який складався із двох полків, розмістилися в Козельці, Острі та Семиполках. Решту війська було розквартировано в Переяславському, Лубенському, Миргородському, Прилуцькому та Гадяцькому полках. 13 полків знаходилися в Києві і околичних селах. Наприкінці січня 1739 р. у зв'язку з повідомленнями про підготовку ханських орд до нападу, а в лютому — після їх нападу вінтер-квартири було зміщено на південь, а з Чернігівського і Стародубського полків війська виведено. Три драгунських полки, очолених Лассі, та чотири піхотних розмістилися 1739 р. на території слобідських полків — Харківського та Ізюмського⁴. У попередні роки війни армія Лассі розміщувалася на вінтер-квартирах також в Острогжську, Бахмуті та інших містах. 1739 р. у зв'язку з епідемією Лассі уникав великих міст.

Забезпечення царських полків провіантом та фуражем. Для селянського населення Лівобережної і Слобідської України, яке мало забезпечувати розміщену тут російську армію провіантом та фуражем, це була дуже тяжка повинність.

Якийсь відсоток провіанту утримувався як подушний податок, для чого вираховувався продовольчий еквівалент. На Лівобережній і Слобідській Україні, як і в Воронежській та Білгородській губерніях, провіант і фураж збирався з кожного «переписного» двору щомісячно згідно з царським указом від 1736 р. в таких розмірах: жита або борошна — по осьмині, крупів — по чверті четверика, вівса — по 2 четверики⁵. Виходячи з цієї норми, влітку 1736 р. на Україні було зібрано 20 тис. чвертей провіанту і фуражу і відправлено до армії в Крим. Вслід за цим почали збирати «вересневий», а згодом і «жовтневий» провіант⁶. Але, як і в інших зборах, царські власті разом з старшинською адміністрацією виходили за межі норм, визначених імператорським указом, що і так були досить відчутним тягарем. В серпні 1736 р. стало відомо, що генеральна старшина спільно з князем Боротинським ухвалили зі-

¹ А. К. Байов. Назв. праця, т. I, стор. 462.

² Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 182.

³ А. К. Байов. Назв. праця, т. I, стор. 462.

⁴ А. К. Байов. Назв. праця, т. II, Примітки, стор. 5—8.

⁵ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 72.

⁶ Там же, стор. 138.

брати зверх попередньо визначеного за «іменним указом» збору ще 70 тис. «з баришком» чвертей житнього борошна, вівса та круп ¹. Таку ухвалу викликала імператорська грамота, що прибула з повідомленням про взяття Перекопу і подальше просування російських військ у Крим. У зв'язку з цим в грамоті вимагалось зібрати з Лівобережної України «скільки можливо» борошна та крупів.

Велика доля в системі забезпечення діючої російської армії припадала на закупівлі, які у ряді випадків мали примусовий характер. На кожний лівобережний і слобідський полк визначалася певна норма провіантних закупівель.

Збирання харчів провадилося зі всіх видів маєтків: старшинських, монастирських, поміщицьких і навіть з магістратських сіл. Проте землевласник виступав як юридична особа, відповідальна за постачання продовольства своїми селянами, на яких покладался весь тягар і хлібного податку, і закупівель. Старшина міг дати свої підводи, щоб «людський» провіант завезти до магазину ², але продовольство збиралося не з доходів старшини, а з дворів його селян. Маркович 3 вересня 1736 р. цілком відверто писав до свого слуги Кліма, щоб фураж, визначений з його села Сварків, він утримував з селян ³.

Старшина зобов'язана була безпосередньо брати участь у постачанні хліба та іншого продовольства за грошову компенсацію. Проте доля старшинського господарства в забезпеченні російської армії провіантом була мізерною. Старшина, переконавшись, що «заплата» є лише обіцянкою, всіляко ухилялася від постачання провіанту навіть у формі закупівель.

Фураж і провіант підвозилися або в магазини, або безпосередньо в армію, до місця її зосередження. Старшина прагнула возити провіант до магазинів, найближче розташованих до її маєтків, що, власне, і заохочувалося командуванням. Ще напередодні війни для діючої російської армії майже в усіх великих містах України було створено провіантні магазини. Сюди звозили провіант і фураж своїми кінями або волами і на своїх підводах селяни та представники інших категорій населення, зобов'язаних постачати фураж і провіант російській армії у формі закупівлі. Такі магазини були в Києві, Царичанці, Лубнах, Миргороді, Переволочній, Полтаві, Харкові, Ніжині, Переяславі, Кременчуці, Усть-Самарі, Мишуриному Розі, Орлику. В них зберігалось по 250 тис. чвертей борошна. Закладали й тимчасові продовольчі склади і запасні магазини на березі Дніпра, скажімо, 1736 р. — край Мишуриноного Рогу. Коли армія вирушала в похід, з магазинів забиралася значна кількість провіанту, і натомість вони систематично поповнювалися за рахунок щомісячних збирань, які складалися з подушного податку, закупівлі і почасті — підрядів.

¹ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 85—86.

² Там же, стор. 96.

³ Там же, стор. 88.

Фураж заготовлявся переважно для вінтер-квартируючих військ. Під час походу надії покладали здебільшого на підніжний корм. Наприкінці літа 1736 р. було наказано зібрати на Лівобережній Україні і звести в Царичанку 500 тис. пудів сіна, для чого мобілізувалося 10 тис. підвід. Стародубський і Чернігівський полки, з огляду на їх віддаленість, було виключено з цього списку ¹. Тимчасом лише на Лубенський і Ніжинський припадало заготувати і звести понад 93 тис. пудів сіна.

Збирання провіанту під час війни провадилося у всіх полках. Якщо 1735 р. провіант і фураж для армії повинні були постачити лише чотири лівобережних полки (Полтавський, Миргородський, Гадяцький і Лубенський) ², то в наступні роки — вже вся Лівобережна Україна. 1737 р. для утримання недоімок провіанту до дев'яти полків (Київського, Переяславського, Чернігівського, Гадяцького, Ніжинського, Стародубського, Лубенського, Прилуцького та Миргородського) було відправлено дев'ять бунчукових товаришів ³.

В липні 1736 р. від лівобережних і слобідських полків було зібрано у формі закупівлі 100 тис. чвертей жита і борошна та 50 тис. — вівса ⁴. В наступні роки розміри зборів значно зросли. Щодо цін, за якими мала здійснюватися оплата, то вони були визначені ще «Плакатою» 1725 р. Ціна чверті борошна дорівнювала 1,5 крб., крупі — 2 крб., фуражу — 0,5 крб., пуда сіна — 6 «денег» ⁵. Насправді це була максимальна ціна: незмінною вона залишатися не могла. Наприклад, 1736 р. борошно, що постачалося для воюючої армії, оцінювалося по 80 коп. за чверть, крупа — по 2 крб. ⁶ 1738 р. військовий комісаріат запровадив для оплати на майбутнє «по квитанціям» за провіант, що постачатиметься на Україні, таксу у 74 коп. «за всяку 6 чверть» ⁷. Тимчасом коливання цін на хліб, викликані станом врожаю, звичайно не враховувалися. Тим більше, що певний відсоток харчів і фуражу на царську армію постачався безплатно, в рахунок майбутніх платежів, дарма, що за іменним імператорським указом вимагалось, щоб за доставлений

¹ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 87—88.

² Там же, стор. 24.

³ Там же, стор. 131.

⁴ А. К. Байов. Назв. праця. т. I, стор. 328.

⁵ Л. Г. Бескровный. Русская армия и флот в XVIII в., стор. 119.

⁶ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 149.

⁷ Там же, стор. 218.

Срібний пояс
козацького
старшини.

у магазин провіант провадилася того ж дня оплата за ухваленою ціною плюс 10% доплати за доставку¹. 1737 р. селянин с. Самосидівки подав розписку своєму помішкові Марковичу про те, що в нього взято підпоручиком Мельгуновим 188 пудів сіна безплатно. Видана була лише квитанція². За відомостями харківського полковника Тевяшова, провіантна канцелярія ще 1763 р. мала борг у 100 тис. крб. за провіант і фураж, зібраний під час російсько-турецької війни 1735—1739 рр.³ Однак значний відсоток закупівель компенсувався. Так, крігс-комісаріат влітку 1737 р. сплатив Лубенському полку 3260 крб. за доставлені у минулому році для російської армії в Крим борошно і крупи⁴. Того ж року старшина Маркович писав до свого економа Кліма, в який спосіб він має розпорядитися грішми, одержаними його селянами за доставлений попереднього року провіант: «Чтоб денег за провиант крымский, данный людям, не отбираючи, определил оные певным людям для приключаяющихся людских нужд»⁵.

Іноді провіант повертався навіть натурою. Це відбувалося тоді, коли заготувальниками виступало командування регулярного російського полку, який перебував на вінтер-квартирах на українській території. У міру поповнення запасами ближніх провіантних військових магазинів провіант повертався селянам на пред'явлення квитанції. На таких умовах збирався провіант і овес для Каргопільського драгунського полку на жовтень і листопад 1738 р. у козаків різних сотень Стародубського полку. В січні 1739 р. внаслідок переписки Стародубської полкової канцелярії з полковником Шеленгом останній зобов'язав квартирмейстера Алашева, який видав Трубачевським магазином, видати козакам провіант і овес на компенсування зібраного у них минулого року. Транспортувати ці запаси мали самі козаки.

Накреслені «кабінетом», а по суті — Мініхом, оскільки імператорські іменні укази писалися за його поданням, гігантські норми зернового податку для України неймовірно важким тягарем падали передусім на плечі українського селянства. Вихідною позицією при визначенні цих норм були потреби армії, як уявляв їх Мініх, а не економічні можливості селянського господарства України, що на кінець війни опинилося в стані тяжкої кризи.

Слід також урахувати ту міру зловживань та насильства, в яких не відмовляли собі царські офіцери, особливо найманці — німці — під час розквартирування військ та збирання продовольства для них. Суворі накази, які Мініх видавав регулярним полкам на вінтер-квартирах, щоб «обывателям никакого утеснения отнюдь не чинить», зовсім не свідчать про його «доброту і державну мудрість», як силкується до-

вести це А. Байов¹. Мініх боявся, що офіцерські зловживання можуть спричинитися до остаточного розорення України, яка була головною базою забезпечення діючої армії, що й знайшло відбиток у його наказах.

Лівобережна і Слобідська Україна рік у рік не виконували покладено на них військового провіантного податку, що кожного разу тягло за собою накладення штрафу. Маркович, який відповідав за збір провіанту в Київському полку, наклав на старшину цього полку штраф — зібрати додатково 15 чвертей борошна і 29 — вівса².

Царський уряд змушений був збільшити кількість провіанту, який завозився з власне російських губерній, де провадилася додаткова закупівля. Селянам Воронежської і Білгородської губерній пропонувалося постачати провіант в рахунок подушного. Крім того, царський уряд вдавався до крайніх заходів і тимчасово заборонив на Україні, в Воронежській і Білгородській губерніях винокуріння³. Навіть восени, після закінчення кампанії, заняття ним було поставлено в залежність від виконання постачань «вересневого» і «жовтневого» провіанту⁴. Характерно, що уряд обклав податком на вказаних територіях як великі винокурні заводи, так і найдрібніші винниці, навіть окремі винокурні казани. З кожного казана брали «мірки житньої» по 50 чвертей. Тим, хто не виконував цієї норми постачання, виноробство заборонялося. Казани їх наказано було запечатати, а порушникам обіцяли різні карі: власникам винниць — конфіскацію вина і всього устаткування, офіцерам, які нехтують заборонаю виноробства, — військовий суд, збирачам податків — конфіскацію всього майна⁵. Але коли навіть і виконувалися всі зобов'язання щодо постачання провіанту, виноробство обмежувалося лише виробництвом на власні потреби. 1737 р. Бортинський надіслав до Генеральної військової канцелярії наказ, яким старшина і козаки попереджалися, що, в разі виробництва вина понад власні потреби, воно буде безплатно відбиратися в казну⁶.

Після закінчення війни тягар по утриманню царських регулярних полків було знято з плечей селянства розореної і виснаженої Лівобережної і Слобідської України, але тимчасово⁷. Незабаром повернулися до консистенських зборів на утримання шести кінних полків, розміщених на Україні, а також для глухівського гарнізону. Остаточо їх було анульовано лише 1765 р.

Вихідець із старшини, монархіст за переконаннями, Шафонський через 20 років після скасування консистенських зборів називав їх «ве-

¹ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 72.

² Там же, стор. 129.

³ Е. Альбовский. Назв. праця, стор. 160.

⁴ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 149.

⁵ Там же, стор. 180.

¹ А. К. Байов. Назв. праця, т. I, стор. 463—464.

² Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 144.

³ Там же, стор. 193.

⁴ Там же, стор. 98, 218, 219.

⁵ Там же, стор. 139—140.

⁶ Там же, стор. 167.

⁷ Там же, стор. 306, 309.

ликой тягостью... ни времени, ни расстоянию часто не отвечающей», яка до краю виснажувала народ. Консистенські збори було замінено «рубльовим» податком, який накладався на кожну селянську, міщанську і підпомічницьку хату і збирався поквартально, через що ці збори і називалися «кварталами»¹.

Однією з форм постачання російської армії була система маркітантства, яка особливо активно впроваджувалася в роки російсько-турецької війни. До маркітантів належали купці, які прибували з внутрішніх губерній Росії, передусім з Воронежської та Білгородської. Але, звичайно, «маркітантський корпус» поповнювався переважно за рахунок українського купецтва та міщанства.

З метою заохочування маркітантам надавалися певні пільги, зокрема було наказано не брати з них мита, виняток становили лише «питейні припаси»². Регулювання цін на товари маркітантів перебувало в руках Мініха. Він запроваджував їх у відповідності з базарними цінами в Києві, з урахуванням дорожніх витрат.

Ми не маємо даних про загальну кількість маркітантів при російській армії і питому вагу серед них українського елементу. Деяке уявлення про це дають, наприклад, відомості, згідно з якими при Дніпровській армії 1738 р. було 2 тис. маркітантів і 9 базарів, а 1739 р. лише при першій дивізії мініхівської армії — 430 маркітантів, у яких був 151 робітник. Свої припаси вони везли на 106 возах і 354 конях³.

Можна припустити, що з погляду командування, яке прагнуло будь-якими засобами поповнити продовольчі запаси армії, маркітантів було, як завжди, недостатньо. Тому Мініх вдавався до насильницьких заходів і 1739 р., наприклад, зажадав примусово вислати до армії маркітантів з Києва, не приймаючи від них ніяких відмовок⁴.

Інститут маркітантів, очевидно, був зручним і вигідним для російського командування. Воно практикувало його і по війні, скажімо, 1740, а також 1749 р., коли відбувалося розмежування російсько-турецьких кордонів. В районі Азова та Кубані, а також між Бугом, Дніпром і Міусом мали працювати дві чисельні комісії, очолювані генерал-лейтенантом Рейніним та київським генерал-губернатором Неплюєвим. Про охорону цих комісій козацькими командами йшлося вище. Для постачання комісарів («в невеликій компанії») російське командування вирішило притягти маркітантів. З цією метою від Генеральної військової канцелярії до сотенних правлінь надійшов «відкритий» указ про притягнення на добровільних засадах маркітантів з-поміж «різного звання людей». Щоб викликати в них матеріальну зацікавленість, в указі зумисне мовилося про те, що маркітанти на постачанні їжі і питва

¹ А. Шафонский. Назв. праця, стор. 100.

² Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові, ф. Харківська полкова канцелярія, спр. 72, арк. 8, 11.

³ А. К. Байов. Назв. праця, т. II, стор. 98.

⁴ Там же. Примітки, стор. 37.

«без жодних труднощів» одержуватимуть значні прибутки. Вони мали завчасно заготувати в лівобережних і слобідських полках припаси і везти їх на продаж за вибором до тієї комісії, до якої їм ближче і зручніше. Запасів рекомендувалося заготовляти якомога більше. Бажаючим оголошували, що вони можуть вирушати разом із старшиною та козаками, виділеними для охорони комісій¹. Щоб забезпечити велику кількість людей, зібраних для розмежування кордонів, організовувалися також підряди. Вони мали бути досить обширними. Рогатої худоби передбачалося одержати тисячу голів, баранів — 300, курей та індиків — по 500, гусей — по 1500, курей російських — дві тисячі, масла коров'ячого — 500 пудів, олії конопляної — 190 пудів, оцту — тисячу відер, часнику — 10 пудів. Для укладення договору тим, що бажають взяти бодай би частини цей підряд, пропонувалося завітати до Генеральної військової канцелярії. Повідомлення про підряди поширилося по всіх полкових містах і сотенних містечках і набуло широкого розголосу «в недільні і базарні дні»².

Система маркітантства в російській армії, при всіх її елементах примусу і регламентації, відбивала, безсумнівно, розвиток товарно-грошових відносин. Маркітанти вербувалися із середовища вільних людей — міщан, купців, які використовували найману силу — робітників.

Україна в ряді випадків забезпечувала російську армію сукном, яке використовувалося для обмундирування. В 1708 р. в Київ було послано 2 тис. крб. для закупки «абинного сукна»³. І навіть кравців для пошиття обмундирування для російської армії також іноді набирали на Україні. В 1737 р. з Харківського полку з цією метою було відправлено в Переволочну майстрів із ножицями, голками та «їх провіантом»⁴.

Збирання волів для царської армії. Головною тягловою силою для продовольчої валки та артилерії російської і української армій були воли. Командування російської армії віддавало перевагу волам, оскільки утримання їх коштувало значно дешевше, ніж утримання коней, — для них не потрібно було вівса.

Щодо тяглової сили козацької валки, то з огляду на те, що козацьке військо перебувало на власному утриманні, російське командування не надавало значення характерові його тягла. Вимагаючи від козаків прибуття до армії з власним забезпеченням, воно наказувало лише, щоб при валці були воли або коні з погоничами⁵. Генеральний

¹ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 967, арк. 1.

² Там же.

³ А. И. Юхт. Русская промышленность и снабжение армии обмундированием и амуницией. — Сборник «Полтава», стор. 213.

⁴ Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові, ф. Харківська полкова канцелярія, спр. 71, арк. 157, 159.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 919, арк. 19.

старшина Маркович брав з собою в похід для приватної валки п'ять-шість волів¹.

Разом з цим царські військові власті енергійно займалися збиранням волів для перевезення грандіозного обозу і могутнього артилерійського парку, які прямували за власне російськими військами. Крім того, волів збирали для постачання російської армії м'ясом.

Під час війни 1735—1739 рр. щокампанії вимагалось 70—80 тис. волів. Основним поставщиком їх була Україна, насамперед Лівобережна, а також Слобідська. Вважалося, що збирання волів повинне провадитися у формі закупівлі. 1737 р. Борятинський на закупівлю волів для м'яса отримав 15 тис. крб. з казни, витративши з цією ж метою певну суму також з військового скарбу та з числа зборів на Україні². На початку 1738 р. для закупівлі волів на Україні з Петербургу в Глухів було привезено 300 тис. крб. З них 100 тис. крб. виділялося на проведення закупівельних операцій в слобідських полках³. Судячи з даних щоденника генерального старшини Марковича, який вельми ретельно записував свої витрати і прибутки, вартість вола, проданого для російської армії 1737 р., коливалася від 3 до 4 крб., незалежно від того, був він власністю старшин чи їхніх селян. Така ж ціна на волів була і на Слобідській Україні⁴. Таким чином, на гроші, відпущені на закупівлю волів 1738 р., можна було придбати не більше 45 тис. волів⁵.

Решту влада брала в борг, видаючи замість грошей квитанції та розписки. При цьому власники волів через «публікацію» оповіщалися, що з казни вони обов'язково одержать за них «заплату». Щоправда, гроші передбачалося виплачувати в основному після війни. Збирання волів «під розписку» під час війни набуло таких розмірів, що запроваджувалися спеціальні книги для запису взятої в борг худоби.

Збирання волів провадилося серед міського населення, а також серед тієї частини козацтва, яка не брала безпосередньої участі у війні. Воли купувалися і в старшини, але головними постачальниками їх були, звичайно, залежні селяни цієї старшини. Перед командуванням російської армії старшини виступали переважно як юридичні особи, розподіляючи необхідну для постачання кількість волів серед своїх селян. Так, Маркович записував в своєму щоденникові від 1737 і 1738 рр., що в армію було взято два його воли загальною ціною 7 крб. і шість «у людей» ціною 19 крб. 65 коп.⁶ Таким же чином 1739 р. в Стародубському полку з бунчукових і «знатнейших» товаришів збирали по 15 волів, з сотників — по 10, із значкових товаришів — по 4⁷.

¹ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 22.

² І. Джиджора. Україна в першій половині 1738 р.—Збірник «Україна в першій половині XVIII віку». К., 1930, стор. 163.

³ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 175—176.

⁴ Е. Азьбовский. Назв. праця, стор. 126.

⁵ Там же, стор. 127, 186—187, 226.

⁶ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 186—187.

⁷ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 921, арк. 3.

Головне командування російської армії визначало загальну кількість волів, яку мали поставити Лівобережна і Слобідська Україна за даної кампанії. Як завжди, Лівобережна Україна забезпечувала армію Мініха, а Слобідська — армію Лассі. При цьому слід враховувати, що волів збирали не лише для провіантської валки і артилерії та закупували на заріз, але й мобілізували тимчасово для перевезення продовольчих запасів з магазинів до місця перебування армії.

Так, 1737 р. для провіантної валки та артилерії російської армії на Лівобережній Україні збиралося 22 тис. пар волів, з іншою метою — ще 14642 пари, отже всього 73284 воли¹. Слобідська Україна мала постачати 14 тис. пар волів з возами². 1738 р. Лівобережна Україна давала для армії Мініха 23 тис. пар волів, а Слобідська — для армії Лассі — 12 тис.³ 1739 р. Лівобережна Україна знову збирала 22 тис. пар⁴. Мініхові для його похідного провіантного магазину потрібно було 15535 пар волів, для облогової та польової артилерії — 3 тис. До цього числа не ввійшли воли, мобілізовані для полкових валок. Лассі зажадав 18 тис. пар волів, вважаючи, що 8 тис. пар можна взяти з числа тих, які 1738 р. по закінченню кампанії були віддані на прогонування. Незважаючи на неодноразове відкладання термінів вирушення в похід, Мініх так і недоодержав 3 тис. пар волів, а Лассі — 5 тис. При цьому значний відсоток волів був настільки слабосильним, що став непридатним для користування. Наприклад, із зібраних 13872 пар волів для армії Лассі 7406 пар були непридатними⁵.

Визначену російським командуванням кількість волів Генеральна військова канцелярія розподілила по полках, а полкові канцелярії — по сотнях. Сотенні канцелярії визначали вже конкретних власників з точною вказівкою кількості голів худоби, яку вони мали постачити. Так, 1737 р. на Ніжинський полк було накладено зібрати 31 тис. волів (з 73284), на одну лише Глухівську сотню — 726 пар. У Марковича було описано 10 волів з двох хуторів⁶. На Стародубський полк 1739 р. дісталось 355 пар⁷.

Загальний нагляд за збиранням волів на Україні здійснювали представники вищого російського командування, найчастіше — командуючий Українською дивізією, який, щоправда, передовіряв це доручення своєму помічникові. Наприклад, Румянцев доручив контроль за збиранням волів майорові Шипову. На допомогу російському командуванню Генеральна військова канцелярія виділяла бунчукових товаришів. 1738 р. надіслані з Петербурга для закупівлі волів на Лівобереж-

¹ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 126.

² Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові, ф. Харківська полкова канцелярія, спр. 64, арк. 6.

³ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 174.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 919, арк. 18.

⁵ А. К. Байов. Назв. праця, т. II, стор. 58.

⁶ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 126.

⁷ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 919, арк. 19.

ній Україні 200 тис. крб. було вручено на зберігання бунчуковим товаришам Михайлові Скоропадському, Петрові Волкевичу та Хведорові Шираю¹. Для збирання волів безпосередньо в полках і сотнях Генеральна військова канцелярія споряджала бунчукових та значкових товаришів, які разом з російськими офіцерами, відправленими туди, організовували мобілізацію тяглової сили на місцях. В Глухівській сотні мобілізацію здійснювали бунчуковий товариш Степан Лазаревич і російський прапорщик², в сотнях Пирятинській, Городинській і Чорноуській — поручик Сибірського піхотного полку Семен Ханіков.

Мобілізація волів починалася з купівлі в борг, яка провадилася задовго до початку кампанії. Воли бралися на облік, але деякий час залишалися у господарів. Сотенна старшина зобов'язана була слідкувати, щоб записані воли відгодовувалися власниками, але не використовувалися на важких роботах і не були далеко відправлені. На перший сигнал їх треба було прислати до місця зосередження армії³.

Важко з'ясувати, який відсоток волів повертався до власників по закінченню кампанії. Можна уявити, що він був дуже незначним, тому що опис і збирання волів щороку починалися заново. Волів, які збереглися, повертали власникам лише на зимівлю, забороняючи використовувати їх на виснажливих роботах. Царський уряд запевняв населення, що за зібраних заново волів, як і за тих, що були мобілізовані у попередні роки, власники одержать плату⁴.

1739 р. від попередньої кампанії залишилося кілька тисяч голів тягла, і Мініх наказав заздалегідь описати абсолютно всіх волів, придатних до транспортування вантажів.

Таким чином, було взято на облік весь живий інвентар⁵.

Волів описували тільки тих, що були «в шерсті і літах», відбирали здорових і «придатних до служби», прагнучи, згідно з інструкцією, обходити «худих і старих»⁶.

Зрозуміло, цієї інструкції не завжди дотримувалися, особливо стосовно волів тимчасової мобілізації. Не раз вже згадуваний Маркович нотує у щоденникові від 20 квітня 1737 р., що на його хуторі Криворудському забрано і до цього часу не повернуто не лише старих волів, але й неуків, тобто молодняк⁷.

Облік опису волів провадився не тільки в полкових канцеляріях, де зберігалися «описні книги», за якими і здійснювалося збирання. Було запроваджено також централізований облік цих зборів. Комісари надавали відомості до полкових канцелярій, а звідти вони доходили до

¹ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 175—176.

² Там же, стор. 135.

³ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 919, арк. 11, 14, 17, 26.

⁴ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 174.

⁵ А. К. Байов. Назв. праця, т. II, стор. 56.

⁶ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 128, 225.

⁷ Там же, стор. 128.

військово-похідної канцелярії Мініха, де екладалася вже загальна відомість¹.

Наказ про перепровадження описаних волів на відповідний пункт завжди віддавався одночасно з наказом про вирушення козацьких полків «на рандеу». Для супроводження зібраних волів визначався один сотенний старшина і один значковий товариш².

Збирання волів провадилося з великими труднощами, перешкодами та затримками і перетворювалося на тяжку подать для трудящого люду України. Вимагалось такої величезної кількості худоби, яка перевищувала економічні спроможності відповідних груп українського населення. Внаслідок цього особливо сільське господарство неухильно руйнувалося. Тим більше, що під виглядом закупівель часто провадилися, по суті, збори без будь-якої оплати. Тягар цієї «волової податі» для трудящого українського населення посилювався численними фактами сваволі з боку полкової і сотенної старшини. Присланих коштів і так не вистачало для оплати всієї кількості описуваної худоби, а при цьому великий відсоток їх затримувався у руках офіцерів і старшин, які належали до складу комісій з опису та збирання волів.

Зловживання членів комісій виявлялися і в тому, що гроші за мобілізовану худобу виплачувалися насамперед старшині. На першому етапі війни старшина добре заробила на постачанні худоби. Особливо це стосується степових полків, де старшина мала величезні табуни коней і череди волів на випасі. Отже, спочатку війна певною мірою сприяла зростанню товарного старшинського господарства. Однак пізніше і для значного відсотку старшини мобілізація волів перетворилася на безоплатне збирання. А на торгівлю худобою всередині країни і за кордоном царським урядом було накладено вето. 1736 р. харківський полковник Тевяшов отримав розпорядження з Комісії слобідських полків про заборону всім «промышленникам» і скупникам продавати велику рогату худобу та овець за кордон (до Гданська та інших міст) і зобов'язання направляти їх для продажу до Петербурга, Москви і далі в глиб Росії. Це мотивувалося тим, що худоба необхідна для російської армії³.

Як можна гадати з документів, принцип черговості постачання худоби ніколи не витримувався⁴.

Кількість зібраних волів завжди була меншою від кількості записаних. Тому козацькі власті давали розпорядження, щоб решта покривалася за рахунок додаткового збору у старшини, а, отже, в першу чергу у її залежних селян, а також у «обивателів», тобто міщан. В цьому разі збирання мало вже відверто примусовий характер.

¹ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 919, арк. 7.

² Там же, спр. 921, арк. 12, 17.

³ Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові, ф. Харківська полкова канцелярія, спр. 49, арк. 1149.

⁴ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 124.

Українська старшина і російські поміщики особисто йшли на таку примусову здачу лише у крайньому випадку, коли вже нічого було брати у селян, міщан та козаків. 15 травня 1738 р. з Петербурга Румянцеву надійшла вказівка: «А волов, чего б у украинских обывателей, у посполства и иных нижняго чина указаное число не доставало, то и у самих владельцев, малороссиян и великороссийских, не обходя никого, сполна добрать и отправить надлежит»¹. Останнього року війни становище з тягловою силою в російській армії настільки загострилося, що командування вже і зі старшиною не дуже церемонилося. Привілейована частина козацтва ладна була замість волів дати гроші. Однак це було неприйнятним для командування російської армії, оскільки викликало додаткові труднощі щодо організації закупівлі худоби. У відповідь на заяву того або іншого старшини про те, що такої кількості волів у нього нема, від нього вимагали, щоб він закупив їх «у степових місцях». І коли старшина відмовлявся від такої закупівлі, мотивуючи це своїм перебуванням у поході, йому пропонувалося послати у степові місця «нарочних».

Щоправда, захищаючи інтереси привілейованої частини козацтва, військові власті не бажали допустити зубожіння її менш забезпеченого прошарку. У зв'язку з цим полковим і сотенним властям пояснювалося, що з тих «чиновників», які «за убожеством» певного числа волів дати не можуть, і не вимагати їх².

Таким чином, окремі райони, особливо південні, на кінець війни виявилися дуже розореними. Селяни, міщани, козаки не в змозі були постачити належної кількості волів для перевезення армійського провіанту протягом усього походу. А з них ще вимагали тимчасово дати тягло та підводи для перевезення зібраного на Україні провіанту до місця зосередження російських військ.

Забезпечення царської армії кіннями. Постачання царської армії кіннями протягом війни також поступово було перекладене на Україну. Ще наприкінці XVII ст. воно перебувало в незадовільному стані. В основі організації дворянської кінноти і кінноти «нового строю» — гусарських, драгунських і рейтарських полків — була помісна система. Під час війни дворянські кіннотники прибували до армії зі своїми кіннями і фуражем, а після закінчення бойових дій роз'їжджалися по домівках. Драгунські коні розсилалися на годівлю по селянських господарствах і монастирських володіннях. Це значною мірою визначило поганий стан кінського складу російських військ, що особливо виявилось під час Азовських походів.

Створюючи регулярну армію, уряд намагався перейти на мішану систему забезпечення армії кіннями. Вже за Прутської війни 1711 р. кожен кавалерійський полк одержував 1000 крб. на рік на придбання

¹ І. Джиджора. Україна в першій половині 1738 р., стор. 167.

² ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 922, арк. 18.

і утримання драгунських коней і тяглової сили обозу. Після того, як і змішана система не дала бажаних наслідків, що особливо виявилось під час російсько-турецької війни 1735—1739 рр., уряд пішов на введення в великоросійських губерніях спеціального кінського податку. В 1736 р. один кінь постачався від 253 душ населення, в 1737 — від 184, в 1738 — від 200.

На Україні з володінь російських і іноземних поміщиків також брали кінський податок. Оскільки один «драгунський» (тобто для верхової їзди) кінь постачався від 120 дворів, то цілком зрозуміло, що і цей податок падав на плечі саме українського селянства, а не поміщиків.

Однак, оскільки кінський склад з кожним роком погіршувався (незважаючи на те, що армія забирала кращі коні з селянських господарств), царський уряд почав всіма силами сприяти розвитку приватного конярства, створенню кінних заводів тощо. При цьому зберігався і кінський податок, який було скасовано лише 1756 р.¹

Більшість кінних заводів створювалася на території України. Під час війни їх було організовано у Ямполі та Батурині, а також в Гадячі (спеціально для кирасирських полків) та інших місцях. Для поліпшення місцевої породи коней завезли породистих жеребців з Аравії, Іспанії, Сілезії. 1739 р. було закуплено 5 тис. кобил «одноколірних, темних мастей». Їх розподілили між окремими лівобережними полками, з урахуванням кількості населення, для створення заводів. Передбачалося, що на кожному заводі буде не менше 200 кобил. Пропонувалося також додатково закупити 20 жеребців української або німецької породи². 1738 р. за наказом Мініха було описано і взято на облік всі кінні заводи старшин³. При цьому категорично заборонялося вивезення українських кобил за кордон.

19 листопада 1739 р. Генеральна військова канцелярія отримала наказ від царського уряду про те, щоб з усіх кінних заводів Лівобережної та Слобідської України, у тому числі й тих, що належать монастирям, відібрати «кобил різношерстих і різношерсто-білогривих»⁴. Через два місяці, 25 грудня 1739 р., аналогічний наказ надійшов київському генерал-губернаторові Леонтьєву, від якого вимагалось вибрати для царських стаєнь «кобилуць молдавських і буджацьких за показними прикметами». На допомогу Леонтьєву у цій справі призначалися лубенський полковник Апостол і генеральний старшина Михайло Скоропадський, якого пізніше було замінено Остроградським⁵.

На Україні створювалися також спеціальні кінні заводи, які належали царському урядові. З цією метою наприкінці 1739 р. у всіх лівобережних полках було описано хутори, угіддя та череди. На базі най-

¹ Л. Г. Бескровный. Русская армия и флот в XVIII в., стор. 126—127.

² А. К. Байов. Назв. праця, Додаток до I тома, стор. 33.

³ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 178.

⁴ Там же, стор. 304.

⁵ Там же, стор. 310.

більш придатних із них і заснували царські кінні заводи. Маркович повідомляв, що в Лукомській сотні Лубенського полку над річкою Кривухою з цією метою було закладено два хутори¹.

Кінні заводи на Україні під час війни забезпечували кінним складом майже всю російську кавалерію. Після закінчення війни вони продовжували залишатися джерелом для поповнення кінноти російської армії і царських конюшень.

Особливу роль у постачанні російській армії породистих коней відігравала Запорізька Січ. Дуже характерним у цьому плані є лист київського генерал-губернатора Леонтьєва до кошового отамана Якіма Ігнат'єва. Леонтьєв писав з Києва 26 липня 1744 року: «Мне ныне весьма потребны хорошие с ходами лошади, небольшого роста, статные, однако притом и не очень были б малые». Через те він прохав, якщо таких коней «у вас или где возможно в зимовниках у кого сыскать, то купя двух лошадей, ко мне прислать с нарочным посланным при сем немедленно, а для смотрения их придают к нему еще козаков, сколько по рассуждению вашему надлежит, и о цене оных ко мне отписать, почему к вам деньги пришлю в самой скорости неотложно»².

Але не минула України під час війни і мобілізація коней за плату, що, як завжди, була примусовою і нерідко перетворювалася на безповоротні збирання внаслідок нестачі належних коштів та зловживань царських офіцерів. Оскільки закупівля коней у Казані, в низових містах — у донських козаків, а також у калмиків не забезпечувала повного комплекту кінного складу, почали закуповувати їх на Україні. Для цього споряджались спеціальні комісіонери на ярмарки, наприклад, до Царичанки. Рядовому козацтву нічого було продавати — кожен козак мав з'явитися до війська з двома кіннями. Але і старшина, що володіла великими табунами, всіляко ухилялася від постачання, не знаходячи в ньому для себе вигоди. Тому російське командування переходило просто до примусового збирання коней.

Закуповувалися стройові коні для драгунських полків і «під'юмні» — для драгунських і піхотних та для артилерії. 1736 р. драгунський кінь коштував 18 крб., «під'юмний» — 8³. Старшина всіляко намагалася відкупитися грішми, дарма що російським офіцерам, збирачам коней, категорично заборонялося брати їх замість коней⁴.

1739 р., коли затримувалося прибуття коней з російських губерній⁵, що зволікало відкриття кампанії, Мініх розпорядився брати коней для доукомплектування кінного складу його армії в слобідських полках. Та-

¹ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 294.

² ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 6, арк. 6.

³ А. К. Байов. Назв. праця, т. I, стор. 188—189.

⁴ Там же, стор. 314—316.

⁵ Наприклад, у січні 1739 р. з центральних російських губерній прибуло до Стародуба, Ямпіля та Ніжина всього 3205 коней. (А. К. Байов. Назв. праця, т. II, Примітки, стор. 110).

ким чином було отримано 916 коней. В армію Ласі Слобожанщина поставила 13133 коней. Внаслідок цього на 18 травня з усіх слобідських полків було зібрано 14149 коней: з них Ізюмський полк поставив 5370, Ахтирський — 2791, Сумський — 2400 і т. д.¹ Не менш безцеремонно поповнювався Мініхом нестаток у кінному складі і за рахунок Лівобережної України.

Фуражування коней кавалерійських полків на зимових квартирах теж почасти лягало на плечі нижчих верств українського населення. Крім цього, до всіх слобідських і лівобережних полків направлялися навесні на «прокорм» кобили. Так, 1739 р. 149 кобил було направлено в Прилуцький полк².

Амуніція для мобілізованих на Україні коней також утримувалася з українського населення. «Кінські убори та припаси» — сідла, хомути, шкребниці, вуздечки, попони, коси для косіння сіна тощо — мали постачатися з Москви. Проте досвід кожної кампанії війни довів, що цього не завжди досягалося. Тоді видавався імператорський указ про закупівлю кінської амуніції на Лівобережній і Слобідській Україні³. Ця закупівля насправді, як ми вже зауважували, часто ставала безповоротним збором з селян та міщан⁴. Лише з Чернігівського полку за розподілом Генеральної військової канцелярії протягом квітня—травня 1739 р. на міщанських і селянських возах було доставлено «попон з підв'язками, хомутів, вуздечок і недоузdkів по 415 кожного, сідел та шкребниць — по 233, кіс — 49»⁵.

До всього цього слід додати, що на Україні під час війни російськими полками, які стояли на зимових квартирах, провадилася стихійна, поза будь-яким обліком мобілізація коней. Це особливо сильно проявлялося під час наближення ворога до кордонів або під час маршу російських військ до пункту зосередження, коли коні потрібні були для транспортних робіт тощо.

Не меншою бідою для українського населення було постачання коней царським сановникам та вищим офіцерам, які проїздили через Україну. «Тепер тут [в] Глухове великая трудность делается в забирании и захватывании коней переезждающими великороссийскими разными персонами, которые з Москвы к армии простуют»⁶, — записав у своєму щоденникові Маркович 25 березня 1738 р. Російське командування намагалася впорядкувати це незаконне відбирання коней. Вимагалася,

¹ А. К. Байов. Назв. праця, т. II, стор. 54—55; Примітки до II тома, стор. 179—180.

² Там же, Примітки до II тома, стор. 180.

³ Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові, ф. Харківська полкова канцелярія, спр. 91, арк. 393.

⁴ Сборник императорского русского исторического общества, т. 120. Бумаги кабинета министров, т. VII, 1738 г., январь—июнь. Юрьев — Дерпт, 1905, стор. 536.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 108, оп. 2, спр. 31, арк. 5.

⁶ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 179.

щоб офіцери давали населенню в таких випадках розписки, коней не завозили на далеку відстань і міняли їх від містечка до містечка. Створювалися навіть постійні пошти, на яких стояли коні для перевезення кур'єрів. Поштарі самі постачали коней, отримували грошову платню та харчове забезпечення¹.

Ця стихійна мобілізація коней провадилася за рахунок головним чином селян, підпомічників і навіть виборних козаків, що негативно впливало на бойові якості козацького війська. Вже по закінченню війни Генеральною військовою канцелярією було зроблено спробу врахувати всіх цих узятих коней і, очевидно, домогтися відшкодування грошми. За указом Генеральної військової канцелярії було здійснено збирання докладних відомостей, в яких відзначалися імена та соціальна приналежність тих, у кого були забрані коні (посполитий, підсусідок, козак, або «сам владелець», мається на увазі поміщик, старшина), урахувалася кількість та вартість забраних коней, наявність квитанцій, питання оплати їх, фіксувалася дата мобілізації та ім'я офіцера, що її здійснював, а також назва полку, до якого він належав, і т. д. За указом полкової канцелярії запити розсилалися до всіх сотень, магістратів, волостей, а в сотнях — до всіх сіл². З характеру цих запитів можна скласти уявлення, в який спосіб відбувалася стихійна мобілізація коней на Україні.

Мобілізація підвід. Специфіка ведення війн з Туреччиною та Кримським ханством вимагала створення великих обозів. Система спеціальних провіантних магазинів не розв'язувала проблеми постачання армії під час війни. Армія далеко віддалялася від своїх продовольчих баз. У володіннях татар сподіватися на реквізицію продовольства було важко. У зв'язку з цим створювався так званий пересувний провіантний магазин, і російська армія везла з собою, за словами самовидця Манштейна, до 90 тис. возів. Зрозуміло, це були не тільки підводи, які везли провіант. Крім них до обозу входили артилерійські вози («з полковими тягостями»), а також особиста валка офіцерів, старшини та козаків. Байов сумнівається відносно цифри Манштейна і вважає, що обоз був значно меншим. Але сумнів його, мабуть, не має підстав. Очевидно, Байов не враховував козацької валки, яка створювалася незалежно від російської армії, але рухалася разом з її обозом. Та й розрахунки, які наводить сам Байов, у сумі дають цифру, вельми наближену до тієї, що її називав Манштейн.

Байов підрахував, що лише на перевезення продовольства в піхотному російському полку потрібно було 55 фурманів або возів і 22 коляски. Приблизно стільки ж транспортних засобів мав і драгунський полк. Такий розмір провіантної полкової валки російської армії визначався кількістю провіанту, необхідного для походу. На кожного

солдата брався провіант на 2 місяці і 5 днів, виходячи з місячної норми в 3 четверики сухарів і гарнця крупів, а на кожного офіцера і двох денщиків, що його обслуговували, ще більше¹. Як особна обозна категорія виступала чисельна приватна валка, насамперед офіцерська: в драгунському полку вона складалася з 29 палуб і 26 колясок, а в піхотному — з 58 палуб і 23 колясок. Солдати дворянського походження також мали право на приватну валку: в кожному піхотному полку вона становила 32 палуби, в драгунському — 40 бідарок. Особливо великою була приватна валка генералітету, який ні в чому себе не обмежував. Так, лише генерал-лейтенант Глібов мав 28 возів і 60 коней. У складі полкової валки рухалися й вози, які везли так звані полкові «тягости», тобто шанцевий інструмент, намети, рогаткові списи, патронні та гранатні ящики, майно канцелярії, аптеку, речі солдатів, що втекли, а також хворих. Згідно з специфікою театру воєнних дій — безлісних і безводних степів — доводилося везти за армією на підводах навіть дрова і воду. В середньому на кожен піхотний полк припадало від 185 до 300 возів, на драгунський — від 225 до 333. Така громіздка валка, відома річ, ускладнювала просування полків, надто драгунських.

Ще більше впливав на рухливість армії загальноармійський обоз, який прямував за військом як його окрема складова частина. Ним транспортувалися так званий артилерійський магазин з боєприпасами (до 1500 возів), а також «польовий провіантний магазин», що віз запас борошна, крупи, сухарів та солі на 3—5 місяців. Внаслідок цього загальноармійський обоз досягав 15—20 тис. двокінних возів.

І ось цю незліченну лаву возів, які, ніби потік, пересувалися за російською армією, також постачало селянське і міщанське населення Лівобережної та Слобідської України².

Відправляючи волів до російської армії, власники зобов'язані були постачати їх необхідним оснащенням і просторими возами. Причому вимагалось, щоб вози були «міцні та до дальніх поїздок надійні», значного розміру, місткістю не менш чотирьох чвертей провіанту. До возів мали додаватися ярма, запасні колеса, осі та інструмент: сокири, свердла, долота, коси³. Лише 1738 р. Слобідська Україна мала поставити 12 тис. підвід для армії Лассі, а Лівобережна — 23 тис. для армії Мініха⁴.

Збиранням підвід на Україні відав генерал-кригскомісар Трубецької, головним обов'язком якого було забезпечення російської армії продовольством. Трубецької не справився із своїми обов'язками, що пояснюється не лише особистими його якостями. Кількість підвід, якої вимагалось від населення Лівобережної та Слобідської України, виходила за межі його можливостей.

¹ А. К. Байов. Назв. праця, Додаток до I тома, стор. 73.

² А. К. Байов. Назв. праця, т. I, стор. 36—39; Додаток до I тома, стор. 37—89.

³ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 921, арк. 7, 12, 23, 29, 37; спр. 919, арк. 11, 14, 17, 23—24.

⁴ А. К. Байов. Назв. праця, т. I, стор. 120.

¹ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 179.

² ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 967, арк. 6—7.

1736 р. перед початком кампанії солдатам регулярних полків Дніпровської армії було видано хлібний запас на два місяці, дарма що протягом зими хліба було заготовлено на значно триваліший час. Але лімітували обози. Збирання возів, коней та волів проходило надзвичайно повільно. Мініх не чекав на повне укомплектування валок. Віддавши наказ про початок маршу армії, він доручив генерал-майорові Трубецькому організувати на Україні збирання тяглової сили та підвід для «підйома» продовольства, відправляючи його згідно зі збиранням більш або менш значних партій. Передбачалося, що з останньою партією Трубецької наздожене армію в поході. Але мобілізація волів і возів відбувалася настільки повільно, що Трубецької не довів її до кінця навіть тоді, коли армія повернулася на Україну, закінчивши похід. Нечисленні обозні партії з продовольством, які він посилав, не могли виправити становища в армії, що зазнавала великих продовольчих труднощів¹. У листуванні сотенних та полкових канцелярій і Генеральної військової канцелярії тема постачання армії підводами була найбільш поширеною. Сотенні канцелярії були буквально засипані указами полкових канцелярій з неодноразовими суворими вимогами припинити «свої огурства» і вислати вози разом з волами².

Наприкінці війни, коли епітет «разорена» стає повсякчасним для України навіть в офіційних царських документах, українське населення неспроможне було виконати і половини нарядів підводної повинності, що не могло не відбиватися на розгортанні кампанії. 1739 р. артилерія не могла вирушити в похід, бо Ніжинський полк недодав 400 підвід. Не вирушила за армією і аптека з Лубен, оскільки і їй не вистачало 35 підвід³. Більш того, транспортні засоби, як і тягло, царські офіцери й генералітет неодноразово протягом війни додатково реквізували поза планом на випадкові перевезення й особисті потреби. Зокрема, від українського населення вимагалось постачати підводи царським сановникам з їхнім почтом, які проїжджали через Україну. 1737 р. послам Петрові Шафірову, Артемові Волинському та Іванові Неплюєву, що їхали на Немирівський конгрес, за іменним царським указом вимагалось виділити кожному по 200 возів. Більшість власників цих возів не отримала навіть винагороди. Наприклад, Неплюєв, одержавши 120 возів, відразу ж заявив, що він сплатить лише за 60⁴. 1738 р. дружина Румянцева зажадала для себе сотні підвід⁵.

Навіть перевезення з Москви артилерії, набоїв та амуніції для регулярної армії мініхівське командування організовувало за рахунок Лівобережної, і особливо Слобідської України. 1737 р. Харківський полк поставляв вози для відправки з Москви до армії обмундирування

та амуніції¹. Того самого року у слобідських полках і сусідніх з ними російських губерніях збиралися підводи для перевезення з Москви до Києва, Ізюма і Переволочної польових і полкових гармат, мортир, гаубиць та інших «артилерійських припасів» загальною вагою 23 838 пудів². Якщо зважити, що вози в середньому витримували 15 пудів вантажу, то лише на перевезення 1737 р. з Москви на Україну артилерії та набоїв потрібно було 2839 підвід. При цьому передбачалося, що ці перевезення будуть організовані на добровільних засадах, і власники підвід одержать платню. Скажімо, 1738 р. наголошувалося, що слід відшукати людей, які бажали б відправити сухопуттям гармати від Дінця до Ізюма³. Але насправді виходило інакше. Так, 1737 р. Канцелярія комісії слобідських полків, пропонуючи харківському полковникові перевезти із Ізюма до Переволочної свинець на найнятих підводах, додавала наприкінці, що, коли найняти возів не поталанить, перевезти його на обивательських підводах, тобто реквізувати їх. Саме в такий спосіб було зібрано 200 підвід для перевезення до Переволочної артилерії⁴.

Неможливо врахувати і тієї мобілізації підвід, яка провадилася під час прямування російської армії з вінтер-квартир на пункт зосередження на початку кампанії. Як завжди, підводи з цією метою мобілізувалися у міщан. Російське командування прагнуло впорядкувати ці тимчасові збирання. Вважалося, що підводи, беруться під розписку офіцерами і будуть повернуті власникам. У зв'язку з цим не дозволялося завозити їх далеко, а наказувалося міняти біля кожного містечка.

Намагаючись якоюсь мірою припинити зловживання, щоб уникнути заворушень, царські власті в своїх указах вимагали при збиранні підвід «обид и разорений обивателям под смертной казнью не чинить». Для стеження за порядком пропонувалося виділяти контролерів з «нароचितих и вежливых» міщан, які в разі допущення зловживань повинні негайно ж рапортувати про це до полкових канцелярій, а ті — Румянцеву.

В указах підкреслювалося, що збір підвід спричинений вимогами воєнного часу. «Обивателям» доводили, що хоч «от такого движения армии и не без тягости будет, однако ж то чинится для собственного их защищения и безопасности». Закінчувалося це звернення сумнівною обіцянкою від імені імператриці, що після укладення миру населенню «милость и облегчение будет показана». В полках провадилася «публікація» таких «обнадіюючих» імператорських указів⁵. Сумнівні запевнення та обіцянки, звісно, ніяк не могли відшкодувати матеріальних

¹ Записки Манштейна о России 1724—1744 гг., стор. 72—73.

² ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 94, арк. 11 та ін.

³ А. К. Байов. Назв. праця, т. II, стор. 142.

⁴ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 133—137.

⁵ Там же, стор. 192.

¹ Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові, ф. Харківська полкова канцелярія, спр. 87, арк. 35.

² Там же, арк. 13, 16, 18.

³ Там же, спр. 93, арк. 31, 32.

⁴ Там же, спр. 87, арк. 15.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 921, арк. 5.

втрат, що їх завдавали трудящим прошаркам українського населення оті щорічні багаторазові збирання худоби, провіанту, підвід і т. ін. Тим більше, що реквізиція возів у масовому масштабі тривала й по закінченню війни. Саме поширення цього явища, як відзначав Маркович у щоденнику 28 березня 1740 р., можна пояснити видання спеціального указу, за яким під загрозою покарання смертю заборонялося реквізувати підводи як у слобідських полках, так і на Лівобережній Україні¹.

Погоничі. Погоничі при російських та українських військах були важливою категорією обслуги. Як уже мовилося, характер операційної бази і театру воєнних дій у період російсько-турецької війни 1735—1739 рр. вимагав організації постачання виключно за рахунок привізного провіанту. На місцеві ресурси сподіватися не можна було, надто в період маршу армії через безводний, безлісий, безлюдний степ. Тим-то транспортування припасів, організація обозів були щонайактуальнішими питаннями для російського командування під час війни проти турків і татар. В організації ж обозів ще важливішого значення, ніж збір волів і підвід, набирало питання забезпечення їх погоничами.

Зрозуміло, для царського командування не було ніякого сенсу везти погоничів з внутрішніх областей Росії. Тоді виникала б проблема прохарчування ще й цієї категорії обслуги. Вигідніше і зручніше було вербувати погоничів на Україні, яка знаходилася у безпосередньому сусідстві із театром воєнних дій. А головне, система організації й забезпечення українського війська надавала російському командуванню деяке право переносити цю систему й на інститут погоничів. Адже не лише козацьке військо, а й усі групи українського населення, виконуючи ту чи іншу службу при російській армії, мали самі себе забезпечувати. Тому царський уряд організував обслуговування обозу діючої армії за рахунок людських ресурсів України, звільнивши при цьому себе від обов'язку забезпечувати погоничів. Царська військова влада в своїх указах про них завжди підкреслювала, щоб погоничі, як і козаки, везли з собою шестимісячний провіант, не сподіваючись на «казенний»².

Отже, джерелом комплектування погоничів для валки російської армії було трудяще населення Лівобережної і почасти Слобідської України. Вони, як правило, вербувалися з середовища підсусідків, селян та міщан. У зв'язку з цим оголошення про набирання погоничів адресувалися у «волості і майстрати» (магістрати).

Загальну кількість погоничів для обслуговування військ визначало кожної кампанії вище царське командування. Генеральна військова канцелярія розподіляла її по українських полках. А вже полкові власті разом з представниками російського командування визначали контрольні цифри для сотень і окремих старшинських та поміщицьких ма-

¹ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 333.

² ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 921, арк. 31.

єтків, виходячи з положення, що кожний погонич мав обслуговувати дві пари волів, тобто дві підводи. 1738 та 1739 рр. загальна кількість погоничів, мобілізованих у похід з Лівобережної та Слобідської України, — і тих, які обслуговували обоз власне російської армії, і тих, що були при спеціальному обозі українського війська, — дорівнювала 50 тис. чоловік¹.

За основний принцип набору погоничів для російської армії було висунуто вимогу брати по одному чоловіку «з трьох дворів без четверті». Тому в Глухівській сотні, де налічувалося посполитих і підсусідків всього 3207 дворів², було мобілізовано 1070 погоничів. З самого Глухова було взято 170 чоловік³.

З окремого старшинського маєтку в селі Сварок, яке належало до Глухівської сотні і складалося з 36 дворів (13 — посполитих, 13 — їхніх підсусідків і 10 — козацьких підсусідків), його власник Маркович спорядив 10 погоничів, хоч вимагалось 13⁴. Власне для транспортування провіантного запасу для діючої армії в Глухівській сотні визначалося 350 погоничів, решта направлялася для служби при артилерії та для супроводження до місця збору «казенних» волів.

1739 р. на перевезення «похідного магазину», тобто провіантного обозу російських військ, Лівобережна Україна мала поставити 22 тис. пар волів. З них на Стародубський полк, наприклад, припадало 355 пар. З ними вимагалось спорядити 178 погоничів. Крім них від Стародубського полку вимагалось мобілізувати ще 2 тис. погоничів для обслуговування внутрішніх тимчасових перевезень. Стародубська полкова канцелярія зробила рознарядку по сотнях і волостях⁵. На Шептаківську сотню, наприклад, припало дев'ять чоловік, яких було виділено з числа козацьких підсусідків.

При мобілізації погоничів передбачалося дотримуватися черговості. Але це правило часто залишалося лише на папері.

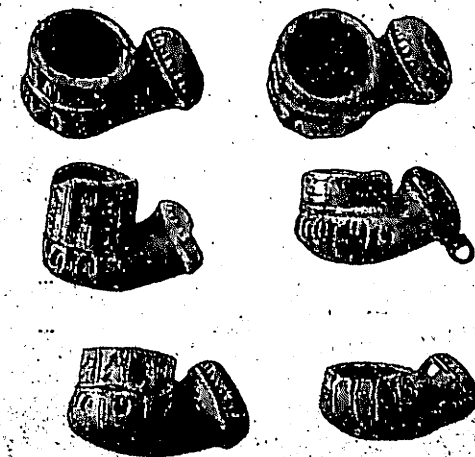
¹ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 119, 177.

² З них посполитих — 1606, їхніх підсусідків — 957, поміщицьких підсусідків — 78, козацьких — 566.

³ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 179.

⁴ Там же, стор. 119, 120, 179.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 919, арк. 18 (на звороті), 22—24.

Глиняні козацькі люльки.

Щорічна мобілізація кількох десятків тисяч погоничів, вигнання посполитих селян на Українську лінію та інші допоміжні роботи, пов'язані з веденням війни і організацією захисту країни від татарського нападу, спричинилися до необхідності перепису населення Лівобережної України. 1738 р. Генеральна військова канцелярія розробила «новий зразок» перепису. Згідно з ним вимагалось переписувати не лише двори, але й хати в них, а в хатах — сім'ї. Цей перепис неприховано переслідував фіскальні та поліцейські цілі і був направлений на те, щоб «обивателі з місця на місце не переходили, а найпаче за рубіж не тікали»¹.

Проблема мобілізації погоничів поставала не менш гостро, ніж питання про комплектування козацького війська. Тяжкі потрясіння, яких зазнавала економіка України в період руйнівної російсько-турецької війни 1735—1739 рр., не могли не впливати на хід цієї справи. З великими утрудненнями та зволіканнями вдавалось притягти потрібну кількість погоничів навіть на початку війни. Наприкінці її, коли людським ресурсам України було завдано надзвичайно великих втрат, виконати вимоги з мобілізації цієї категорії обслуги, які висунув Мініх перед відкриттям кампанії 1739 р., було майже неможливо, незважаючи на застосування надзвичайних заходів і суворі погрози. У середині травня 1739 р. Генеральна похідна військова канцелярія повідомила, що повного комплекту тягла, возів та обслуги для провіантського обозу не зібрано, тому російська армія не може вирушити у похід. Вищі козацькі власті погрожували за затримку висилання волів, підвід і погоничів смертною карою².

На погоничів, як і на козаків, складалися іменні списки. Від сотенної старшини вимагалось, щоб вона подавала точні відомості про навербованих погоничів, у якій вони перебувають «воїнській ісправності і доброті, каком харчевом припасі». Над тими з них, що супроводжували казенних волів з возами, ставилися обов'язково «добрі пристави», свого роду наглядачі. З сотень вони разом прямували до полкових центрів, наприклад, до Стародубу, а звідти уже до місця зосередження російських військ³. Російське командування, з свого боку, направляло своїх спеціальних представників, які зобов'язані були організувати найшвидше надсилання погоничів. Так, з цією метою до Стародубського полку прибув від російської армії квартирмейстер Київського драгунського полку Петро Казигін⁴. Якщо «пристави» виконували, по суті, роль наглядачів, відповідаючи за своєчасне і в повному складі прибуття погоничів до місця, то на репрезентента російського командування покладалася обов'язки стежити за їх «ісправністю». Представники командування вимагали, щоб з кожним погоничем мався шестимісячний

¹ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 177.

² ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 922, арк. 14.

³ Там же, спр. 919, арк. 22.

⁴ Там же, спр. 922, арк. 3.

запас провіанту і кінь для його перевезення, а також яка-небудь зброя¹.

Таким чином, від погоничів, хоч вони й не були виборними козаками, вимагалось, як і від останніх, забезпечення не лише шестимісячним провіантом, а й зброєю, необхідною амуніцією та певною кількістю набоїв. В крайньому разі старшинські власті пропонували погоничам брати з собою бодай би спис або навіть вила, щоб, як пояснювала Стародубська полкова канцелярія Шептаківському та іншим сотенним правлінням, «у поході під час ворожого нападу могли себе тим захистити»².

Дійсно, не лише у період воєнних дій, але й під час маршу російської армії її обози відчували постійну загрозу нападу з боку татар, які прагнули внести дезорганізацію у військо й заволодіти матеріальними ресурсами армії. Ворожому нападові на обози першими відсіч давали, як правило, українські погоничі.

Отже, не лише виборні козаки і підпомічники, які були основою українського війська, але й міщанська біднота та селяни, підсусідки і робітники — всі найбідніші прошарки трудящого українського люду, — служачи погоничами, по суті, безпосередньо брали участь у російсько-турецькій війні. Вони і відбували допоміжну службу, і брали участь у боях.

Погоничі зазнавали великих втрат, і по закінченню кампанії багато з них не поверталось додому. До згаданого вище села Сварок 1737 р. з походу повернувся лише погонич Зайченко, але і він мав відморожені ноги. Доля трьох його братів-погоничів, які ходили з ним у похід, була йому невідома. А решта шість погоничів із Сварка померла на його очах³.

Безмежні апетити Мініха щодо мобілізації на Україні погоничів, тягла і транспортних засобів привернули увагу навіть царського уряду, бо ця нестримна реквізиція мала зворотний бік і для царської армії, викликаючи економічний занепад селянських та козацьких господарств, руйнування продуктивних сил України. Нікому було орати й сіяти. Селяни і підпомічники, які мали б працювати і в своєму господарстві, і в господарстві козака, мобілізовувалися у погоничі та на інші допоміжні роботи. Не було чим орати: коні, воли, підводи реквізувалися. Не було навіть чим сіяти: насінний фонд забирали на продовольство для армії. Різко скоротилися посівні площі на Україні⁴, впало виробництво зерна, що відбилося передусім на продовольчому забезпеченні російської армії, базою для котрої була Україна. Помітно знизився й матеріальний рівень, а в зв'язку з цим і військовий вишкіл козаків. Царський уряд ударив на сполох. Мініх ще восени 1737 р. отримав царський указ змен-

¹ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 919, арк. 14, 17, 18 (на звороті), 23—24; спр. 921, арк. 7, 12, 23, 29, 27.

² Там же, спр. 921, арк. 31, 34.

³ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 177.

⁴ Там же, стор. 13.

шити наряди на воли, коні та вози. «Потребно й у обывателей для их пашни и прочих работ надлежащее число скота оставить, и здешнюю Украину при таких трудах сколько возможно от разорения соблюсти, дабы в здешней Украине хлеба для армии и своего пропитания довольно досеено-было», — писалося в одному з указів.

Навесні 1738 р. на лінію і на форпости на Україні мобілізували втричі менше людей: замість 50 тис. чоловік — 16 666. Було видано суворе розпорядження не брати хліба безплатно, постаратися провести закупівлю в інших місцях — у російських областях і навіть видати з військових магазинів зерна тим, хто не має його на посів і в кого перед тим воно було реквізоване. Вимагалось, щоб більш заможні козаки і селяни допомагали тим, хто не має волів або коней.

Козацькі власті притягалися до слідування за своєчасністю виконання сільськогосподарських робіт. «Обывателям велеть оставшимся скотом землею к сеянию удобну везде орать и разным семёном для собственной их самих пользы и армии е. и. в. с крайним прилежанием засеять»¹. На Лівобережній та Слобідській Україні «публікували» імператорський указ про те, щоб козаки і селяни землі свої, «не запуская отнюдь в пустоту, все пахали и хлеб сеяли, також и сено заготовляли, сколько возможно более, из чего им самим может быть, от продажи оного в армию нашу, великая польза»². Румянцеву наказали навіть розмістити в різних місцях спеціальних спостерігачів, які б «обывателей к паханию земли и к сеянию хлеба всякими образы побуждали».

Треба сказати, що енергійні заходи царського уряду дали свої наслідки. 1738 р. врожай на Україні був набагато кращий, ніж у попередні роки. Російська армія змогла на 1739 р. заготувати достатню кількість провіанту.

Перевезення провіанту водними шляхами. Транспортування припасів російської армії в деяких місцях провадилося не лише сухопутним, але й водним шляхом. Особливо це мало значення для перепровадження провіанту на Кримський театр воєнних дій. Організуючи підвезення продовольства по воді, командування переслідувало і тактичну мету — бойове сприяння сухопутним військам з боку флотилій, які створювалися на Дніпрі та Дону. Але оскільки на перших етапах суднобудування не могло забезпечити потреб армії і створення Дніпровсько-Донської флотилії зволікалося, для транспортування продовольства провадилася реквізиція човнів у прибережного населення, в тому числі і в запорізьких козаків³.

Коли ж 1738 р. були вже побудовані судна, для обслуговування їх також використовували козаків і селян тих полків, що прилягали до Дніпра, а провідниками найчастіше брали запорізьких козаків. Сплав-

¹ ЦДІА УРСР, ф. 64, спр. 919, арк. 19.

² Сборник императорского русского исторического общества, т. 120. Бумаги кабинета министров..., стор. 412.

³ А. К. Байов. Назв. праця, т. I, стор. 333, 334, 337—339.

лення суден по Дніпру було надто небезпечним в районі порогів. Провідник повинен був мати неабиякі у цій справі хист і відвагу, котрими могли володіти лише люди, що вирости на порогах. Українські козаки та селяни виконували функції лоцманів, а також допоміжної робочої сили. Це вважалося повинністю, і до тих, хто ухилявся від неї, застосовували репресивні заходи.

У команди, призначені для проведення суден через пороги і подальшого сплавлення їх, споряджалася велика кількість людей. 1738 р. з цією метою було наказано створити команду з 4669 козаків і посполитих Чернігівського, Ніжинського та інших полків. Очолював команду полковий ніжинський осавул Стефан Костенецький. Збиралася, звичайно, менша кількість людей, дарма що кілька разів під загрозою суворої кари призначалися крайні терміни прибуття до Усть-Самари. Ще 31 травня Костенецький з тривогою доповідав, що може бути прогаяно сприятливий час для проведення суден через пороги, тобто час найбільшого розливу ріки¹. Від слобідських полків до Усть-Самари Мініх наказав Комісії слобідських полків послати 1555 чоловік². З тією ж метою в Переволочну було направлено з Ізюмського та Острогозького полків по 66 чоловік, а з Харківського — 34 з провіантом на два місяці³. 1739 р. для сплавлення вниз по Дніпру провіанту в Переволочній було сформовано команду на 2 тис. суден⁴.

Для транспортування водним шляхом продовольства та інших припасів, коли не вистачало готових суден, і в цей час мобілізували трапи, плоти та човни у прибережних поселенців — селян, козаків, міщан.

Заготівля лісу для тих чи інших потреб армії також не минула України. Коли 1738 р. Дніпровська флотилія споруджувалася в Брянських лісах, для перебудови і реставрації Очакова і Кінбурна тут було виділено 3 млн. дерев, які повинно було вирубати і сплавити униз по Дніпру населення України та Калузької, Білгородської та інших губерній⁵. Уже напередодні, восени 1737 р., було визначено, що Україна повинна поставити з цією метою 20 тис. підвід⁶.

Ліс для спорудження польових укріплень, палісадів і рогаток 1736 р. заготовляли в Ізюмі⁷. Протягом майже всієї війни для приведення в порядок полкових обозів — заготівлі возів, палуб, патронних і гранатних ящиків — ліс доставлявся за особливу платню населенням українських полків⁸.

¹ ЦДІА УРСР, ф. 108, оп. 2, спр. 29.

² Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові, ф. Харківська полкова канцелярія, спр. 88, арк. 170, 189, 209.

³ А. К. Байов. Назв. праця, т. I, стор. 121.

⁴ А. К. Байов. Назв. праця, Примітки до II тома, стор. 30.

⁵ І. Джиджора. Україна в першій половині 1738 р., стор. 165.

⁶ Дневник Якова Марковича, т. IV, стор. 170.

⁷ А. К. Байов. Назв. праця, т. I, стор. 181—182.

⁸ Там же, стор. 319.

Таким чином, лівобережні і слобідські козаки не тільки готували себе до походу, а й витрачали багато матеріальних засобів і праці для забезпечення усієї російської армії, що діяла проти турецько-татарських сил. Не слід забувати, що цей подвійний тягар підготовки до походів поєднувався з виконанням служби по захисту кордонів від нападів татар.

Не тільки козаки, а й все трудяще населення України — селяни, міщани — давали матеріальні ресурси для царської армії, брали участь в організації і створенні її обозу, у забезпеченні його тяглою силою.

Щорічний збір волів, коней, провіанту, мобілізація погоничів мали своїм наслідком відрив від сільського господарства продуктивних сил, значне скорочення посівних площ на Україні.

Отже, на плечі українського народу покладалось майже все матеріально-технічне забезпечення царської армії.

Післямова
резюме

ПІСЛЯМОВА

Історія українського козацького війська тісно пов'язана з проблемою визволення українських земель від іноземного панування. Питання захисту їх від турецько-татарської агресії не сходило з порядку денного до кінця XVIII ст. Султанський уряд завжди включав у свої агресивні плани Україну як об'єкт для загарбання. Агресія Туреччини, поєднуючись з постійними вторгненнями татарських феодалів, набирала масштабів національної трагедії для українського народу. Характер та інтенсивність турецько-татарської експансії проявлялися у різних формах на окремих українських землях, історична доля яких склалася неоднаково. Проте загроза уярмлення з боку султанської Туреччини та Кримського ханства тяжіла над усією Україною. Боротьба проти наступу цих двох агресивних держав протягом кількох століть для українського народу була першочерговим життєвим завданням і мала загальнонаціональне значення. Адже ця небезпека загрожувала фізичним винищенням українському народу, уповільнювала зародження і розвиток української нації.

В загальноукраїнському русі проти турецько-татарських поневолювачів провідна роль завжди належала козацтву. Походи козацького війська проти султанської Туреччини і Кримського ханства, які досягли найбільшого розмаху в першій чверті XVII ст., були справедливими, набуваючи за своїм характером значення національно-визвольних війн. Походи українських козаків, з якими часто поруч виступали російські — донські козаки, підривали економічну і військову силу султанської Туреччини і її васала — Кримського ханства. Козаки визволяли багато невольників. Козацькі походи мали вплив на посилення боротьби слов'янських народів Балканського півострова проти турецького ярма.

Але українському козацтву в той час доводилося вести боротьбу на два фронти: походи проти султанської Туреччини і Кримського ханства воно поєднувало з війнами проти шляхетської Польщі. В умовах складної міжнародної обстановки і тяжкого внутрішнього становища козацтво не могло вирішити завдання захисту всієї країни, а тим більше ліквідувати повністю небезпеку турецько-татарської агресії тільки своїми силами.

Об'єднання зусиль російського і українського народів мало у цій споконвічній боротьбі проти іноземних загарбників величезне значен-

ня. Одержавши підтримку могутніх збройних сил Росії, Україна в майбутньому звільнилася від небезпечного сусідства Кримського ханства і від постійної загрози експансії султанської Туреччини.

Росія, в свою чергу, до возз'єднання України з нею могла вести тільки оборонну боротьбу проти наступу султанської Туреччини та Кримського ханства, від володінь яких її віддаляли великі відстані. Росія змушена була платити принизливі для своєї гідності «упоминки» кримському ханові, що організовував постійні розбійницькі напади на російські і українські землі. У XVI ст. відомі лише два походи, коли невеликі російські загони, об'єднавшись з українськими козаками, ходили в пониззя Дніпра проти татар. Обширні простори південних українських степів, захоплені ногайськими ордами, були непрохідними для великих армій. Після входження України до складу Російської держави і заселення Слобожанщини Росія одержала в своє розпорядження досвідчені, загартовані військові кадри українського козацтва і просунула свої кордони далеко на південь, ближче до Кримського ханства. Тільки після цього робляться перші спроби російських збройних сил разом з українським козацьким військом проникнути в Крим. Йдеться про походи 80-х років XVII ст. під керівництвом В. В. Голіцина, що мали характер окремих військових експедицій.

Значним етапом у боротьбі проти турецько-татарської експансії були Азовські походи кінця XVII ст., в яких, як відомо, брало участь і українське військо. Для успішного розвитку воєнних дій в цей час мав певне значення також своєрідний «другий фронт» на Дніпрі, в районі турецьких фортець Тавань, Казі-Кермен та ін. Козаки відтягували і якоюсь мірою паралізували тут значні татарські сили.

Ліквідація Кримського ханства, основного вогнища руйнівних наскоків на російські та українські землі, стала однією з найважливіших проблем зовнішньої політики Росії. Розв'язання її відповідало життєвим інтересам українського народу.

Крім захисту країни від турецько-татарських агресорів і визволення загарбаних ними територій, царський уряд у російсько-турецьких війнах ставив завдання добитися виходу Росії до моря.

Вихід до моря мав велике значення і для економіки України. Тому російсько-турецькі війни XVIII ст., внаслідок яких було ліквідоване Кримське ханство і Туреччина витіснена з північного узбережжя Чорного моря, усунули одну з головних загроз для українського народу і створили сприятливі умови для розвитку української нації і продуктивних сил України.

У вирішенні цієї кардинальної проблеми велику роль відігравали не тільки військові дії, але й такий економічний фактор, як народна колонізація, що повільно, але невпинно пробивалася на південь. Вона сприяла наближенню бази російської армії до театру воєнних дій і зужувала територіальний простір, який доводилося долати військам на шляху до Криму.

За півстоліття, що відокремлювали Кримські походи під керівництвом Голіцина від російсько-турецької війни 1735—1739 рр., українські і російські селяни і козаки, поступово витісняючи з українських земель татарські орди, освоювали нові землі, основували слободи, села, підіймали цілину. Видатна роль в цьому належала запорізьким козакам, зимівники яких були висунуті далеко на південь.

Народна колонізація південних степів зумовила можливість походів російської армії в Крим під час війни 1735—1739 рр. Але й тоді економічне і технічне забезпечення російської армії здійснювалося з великими труднощами, оскільки між базою російської армії і театром воєнних дій простягалися ще незаселені степи, частково зайняті в окремих місцях кочовими ногайськими татарами. Армії доводилося везти з собою провіант на весь час кампанії, внаслідок цього створювалися величезні обози, тяглова сила яких, в свою чергу, потребувала великої кількості фуражу. Основну надію в цих умовах покладали на підніжний корм, в залежності від чого визначалися і терміни воєнних кампаній. Однак татари, щоб затримати просування російської армії, випалювали степи, і до продовольчої проблеми долучалася ще й фуражна, що відбивалося на стані тягової сили, а останнє значною мірою впливало на можливості артилерії. Внаслідок цих причин російська армія досягала Криму вже наполовину виснаженою.

Саме тому подальше просування колонізаційної хвилі, основу якої становили народні маси, в другій половині XVIII ст., поряд з іншими факторами, забезпечило можливість визволення від турецько-татарського панування південних російських і українських земель, а також завоювання Криму під час війни 1768—1774 рр. і наступну ліквідацію Кримського ханства. Отже, слід відзначити, що у вирішенні «східного питання» велику роль відіграла боротьба народних мас проти агресії турецьких і кримських феодалів. Важливе значення у визволенні південних земель мало те, що на час російсько-турецьких воєн другої половини XVIII ст. економіка всієї країни досягла такого рівня розвитку, що могла задовольнити грандіозні запити армії і флоту.

Успішному розвитку воєнних дій сприяло також те, що в захисті країни брало участь все-трудове населення України. Загальнонародного характеру набувало створення та захист фортець, що мало свої історичні традиції і впливало з особливостей історичних обставин. Селяни і міщани, виконуючи роль погоничів при армії, по суті, безпосередньо брали участь у воєнних діях.

Оцінюючи російсько-турецькі війни, необхідно враховувати їх двоїстий характер.

З одного боку, метою їх був, як вже говорилося, захист і визволення російських та українських земель. З другого боку, вони були війнами агресивними. Вже Мініх досить виразно сформулював загарбницькі цілі уряду Анни Іоанівни, які підтримувала більшість українських феодалів. Він декларував приєднання до Росії дунайських

князівств і встановлення «штандартів її величності» в Константинополі. Феодально-кріпосницька природа Російської імперії обумовила не тільки наявність агресивних напрямків в зовнішній політиці, але й посилення феодально-кріпосницьких повинностей під час війни.

Війни провадились панівними класами Росії за рахунок народних мас. Весь їх тягар царський уряд перекладав на плечі трудящих верств імперії. На російське селянство, що стогнало під кріпосницьким гнітом, лягли непосильні додаткові податки.

Війни виснажували економіку країни. Щороку у російських губерніях, головним чином серед російських селян, вербувалися десятки тисяч рекрутів, більша частина яких потім гинула від голоду, бездоріжжя, хвороб. Разом з ними укривали степи своїми кістками українські козаки й селяни. З величезною художньою силою говорить про це український народ у своїх історичних піснях:

Бо я їду на Вкраїну
З турком воювати!
Своїм тілом білесеньким
Орлів годувати,
Своєю кров'ю червоною
Моря доповняти,
Своїм чубом кучерявим
Шляхи замінити,
Своєю костью кріпосною
Мости викладати¹.

Феодально-кріпосницькі порядки панували і в самій царській армії. Жорстоке свавілля офіцерів, використання праці солдатів в особистих цілях, палочна дисципліна і тілесні покарання — «кнутом, плетьюми, шпицрутенами, батогамми» — пишним цвітом розцвітали у царській армії.

Старшинське командування, в руках якого зосереджувалися військово-адміністративний уряд і судова влада, також вносили кріпосницькі порядки у козацьке військо. Старшинські командири часто поводилися з підпорядкованими їм козаками, як феодала з кріпаками. Старшина широко використовувала своє службове становище в особистих інтересах, наживалася за рахунок рядового козацтва, а сама ухилялася від військової служби і перекладала її тягар на плечі того ж рядового козацтва. Тим більше, що становий принцип комплектування козацької армії в досліджуваний період зживав себе і замінювався класовим.

Тяжке становище рядового складу російської армії в першій половині XVIII ст. посилювалося засиллям у ній іноземців. Мініх ставився до російських солдатів і українських козаків з нечуваною жорстокістю і презирством. Вони гинули не лише в боях, але й у безглуздох перехо-

¹ Історичні пісні. К., 1961, стор. 610.

дах, а також внаслідок здійснення необґрунтованих і непродуманих планів.

Невміле, бездарне ведення воєнних операцій супроводжувалося хижацьким розтринькуванням людських і матеріальних ресурсів російського і українського народів. Особливо загрозливим таке ведення війни ставало для українського населення.

Царський уряд вважав Україну своєю колонією. Мініх, мріючи одержати Україну в особисте володіння як спадкове герцогство, вважав її джерелом, з якого можна безоглядно черпати матеріальні цінності і людські ресурси. Україна була театром воєнних дій. Територія України перетворилася на базу, що значною мірою забезпечувала матеріально-технічне оснащення царських військ. Крім того, козацтво брало участь у війні на власному забезпеченні і несло сторожову службу та виконувало нескінченні «наряди».

Внаслідок воєнних дій 30-х років XVIII ст. Україна, яка була, по суті, заслоном для Росії від турецько-татарських нападів, переживає величезний економічний занепад. Низький рівень оперативних стратегічних планів Мініха та інших генералів, бездарна їх реалізація, недостатня матеріальна підготовленість армій знецінювали героїчні зусилля, високу військову мужність і бойову майстерність російських солдатів та українських козаків.

Мізерні результати війни досягалися колосальним напруженням і безглуздою розтратою сил і енергії російського і українського народів. Переконливим і трагічним прикладом цього може бути кампанія 1738 р., в результаті якої Росія не тільки нічого не домоглася, але й втратила те, що було завойоване в минулому році, — Очаків і Кінбурн. Це сталося не внаслідок перемог противника. Ряд боїв проходив для російської армії успішно. Російські солдати і українські козаки в дуже скрутних умовах проявили величезний героїзм. І все ж російська армія повернулася з походу 1738 р., втративши транспорт, зброю і третину свого людського складу. Убитих було не так багато — 1000 чоловік. Величезна кількість людей стала жертвою хвороб, продовольчої непорядкованості, бездоріжжя. Щороку під час війни Мініх поділяв російську армію на два фронти, по суті, не вирішуючи питання захисту України під час воєнної кампанії. Нав'язане українському народові будівництво і утримання Української лінії негативно вплинуло на економічний розвиток України, а відтак погіршило становище українських і російських народних мас, тимчасом як військово значення лінії було дуже незначним і майже зовсім не забезпечувало охорони України.

Царський уряд взагалі широко використовував козацтво, міщанство і селянство України на допоміжній службі — будівництві фортець і укріплень, заготовці лісу, сіна, провіанту, збиранні волів, коней, підвід, виконанні обов'язків погоничів тощо.

Мініх, недооцінюючи воєнні можливості українського козацтва, обмежував його воєнну діяльність, використовуючи козацьке військо

переважно на різних допоміжних службах, особливо на земляних роботах. Таким чином, козацька служба поступово перетворювалася на тяжку державну повинність.

Нарівні з козаками, а може навіть і значно більшою мірою, виконували допоміжну службу і брали участь в економічному забезпеченні російської армії також селяни і міщани. Допоміжна служба на той час, по суті, перетворилася на одну з форм феодальної експлуатації.

Одночасно вона спрямовувалась царським командуванням на перетворення козацького війська у другорядну складову частину російської армії, тобто на ліквідацію автономії України, оскільки однією з ознак останньої була наявність власних збройних сил.

Взаємовідносини між царським урядом і козацьким військом, як і взагалі політика правлячих кіл Росії на Україні, пройшли певну еволюцію. На перших етапах після входження України до складу Росії українське козацьке військо було автономним, мало ряд прав і знаходилося під «гетьманським регіментаром». Російський цар здійснював тільки верховну владу над козацьким військом. Проте наступ царизму на автономію України не обминув і збройні сили останньої. Він завершився остаточною ліквідацією козацького війська наприкінці XVIII ст.

Процес ліквідації автономії України і скасування її збройних сил не проходив плавно і послідовно. Царський уряд був змушений корегувати, уповільнювати його, а іноді тимчасово затримувати, відступати в залежності від міжнародного та внутрішнього становища країни. Ці хитання царського уряду в питаннях автономії України особливо виразно проявилися у ставленні до козацького війська. Козацтво як дарова військова сила було необхідним царизму для охорони кордонів, будівництва фортець, ведення війни, а також для виконання поліцейських функцій. Необхідність використання українських збройних сил у воєнних акціях Росії, в тому числі і в російсько-турецьких війнах, визначала на певних етапах деяку підтримку українського козацького війська російським урядом. Тому царський уряд іноді ставав на шляху зажерливих кріпосницьких апетитів української козацької старшини, яка намагалася розширити свої володіння за рахунок козацьких земель та збільшити кількість своїх підданих внаслідок покріпачення не тільки селян, але й козаків. Це призводило до зменшення кількісного і погіршення якісного складу козацького війська, що відбивалося на стані збройних сил усієї Російської імперії.

Такі заходи царського уряду проти старшини мали тимчасовий і обмежений характер. Спільність класових інтересів російських і українських феодалів виступала на перший план. У боротьбі козацького землеволодіння з великим старшинським проявились дві тенденції економічного розвитку — феодального і буржуазного. Царизм солідаризувався з першою з них. Правлячі кола намагалися поширити на всі райони імперії цілий комплекс феодально-кріпосницьких відносин, що вже тоді утвердилися в Росії.

Невдоволення і протести проти кріпосницької політики самодержавства, що переростали у відкриті виступи народних мас, охопили більшу частину Російської імперії. Втеча з царської армії набула нечуваних масштабів. Посилилася класова боротьба і на Україні. Ширився гайдамацький рух. Українські селяни, міщани і козаки відмовляються поставляти провіант для військ. Царські власті наштовхуються на запеклий опір в своїх спробах мобілізувати робітників для спорудження суден, мостів тощо. Спостерігається заворушення серед запорожців. З'являються самозванці-лжецаревичі — Олексій Маницький та ін.

Війна 1735—1739 рр., хоч і велася проти споконвічних ворогів України — турецьких і татарських феодалів, — не зустріла підтримки з боку українського населення не тільки внаслідок хижачького ведення її царськими сатрапами. Народні маси завжди дуже чутливо реагують на зміни політичної тенденції. Тому, коли на початку XVIII ст. позначився перелом в російсько-турецьких відносинах і почали здійснюватися загарбницькі плани царизму, народ вже не вважав, як раніше, такі війни своєю кровною справою.

Щодо ухиляння деяких старшин від участі в війні, то при з'ясуванні цього явища слід враховувати таке. На той час серед старшини існувала група, що вела активну торгівлю з Кримом і Туреччиною. Ця торгівля, розвитку якої сприяло сусідство України з Туреччиною і Кримом, мала давню традицію на противагу агресивним намірам султанського і ханського урядів. Згадана група старшини вважала, що їй не вигідна війна з названими країнами. Її інтереси відрізнялися від інтересів і цілей російського дворянства та купецтва, для яких ці війни мали величезне значення, оскільки внаслідок їх відвойовувались шляхи для торгівлі зі сходом.

Всупереч колоніальній політиці царизму і кріпосницьким тенденціям старшини в першій половині XVIII ст. продовжувало діяти козацьке самоврядування і існувало козацьке землеволодіння. Широкі народні маси вбачали в козацькому устрої запоруку своєї свободи і незалежності. Оселяючись на слободах, селяни і міщани в нових місцях намагалися створювати козацьке самоврядування, що, на їх погляд, було головною умовою збереження вільного, непокріпаченого стану.

Рух за «покозачення», коріння якого йшли ще в минулі століття, а останні відгуки було чути і в середині XIX ст., був направлений проти реакційної гнобительської політики царизму, а також проти феодального гніту старшини, що намагалася провести в життя свої плани масового покріпачення селян і козаків.

Всі ці процеси мали безпосередній вплив на козацьке військо, на українські збройні сили, тому висвітленню багатьох з них приділено таку значну увагу у цій книзі, присвяченій з'ясуванню характеру військової справи на Україні в першій половині XVIII ст.

РЕЗЮМЕ

Украинский народ начал создавать свои вооруженные силы в XIV—XV вв., когда оформилось украинское казачество. Особенности исторического развития Украины обусловили специфику и характерные черты ее вооруженных сил.

Первая половина XVIII в. является своеобразным переломным периодом в истории вооруженных сил Украины, которые переживают огромные изменения под влиянием перемен в экономике, политике, общественных отношениях, происходивших на Украине в то время. Украинское казачье войско постепенно утрачивает свои специфические черты, выработавшиеся на протяжении столетий, теряет автономность военной единицы и превращается в составную часть русской армии. Особенной остроты и интенсивности достигают эти процессы в период русско-турецкой войны 1735—1739 гг., в связи с чем в настоящей работе большое внимание уделяется изучению обстановки на Украине и состояния ее вооруженных сил в это военное пятилетие.

Украинское казачье войско, состоявшее из левобережного казачества, слободских полков, Запорожского низового войска и охотничьих полков (кампанейцы и сердюки), было сословной армией. Доступ в нее имели только казаки, наделенные рядом прав и привилегий (наследственные земельные владения, освобождение от общих податей и повинностей, право занятия промыслами, торговлей, особая казачья юрисдикция).

Социальная, имущественная дифференциация, все более усугубляя неравенство в казачьей среде, чрезвычайно остро проявлялась в военной деятельности казачества. Законодательным актом 1735 г. оформляется деление левобережного казачества на две группы, «выборных» и «подпомощников», в соответствии с имущественным состоянием казаков. На Слободской Украине подобное деление казачества узаконилось еще ранее — в 1700 г. Подпомощники — обедневшая часть казачества — уже не несут непосредственной военной службы, а обеспечивают войсковым снаряжением выборных казаков и выполняют вспомогательную службу. Среди выборного казачества тоже происходит интенсивный процесс ухудшения материального состояния, свидетельством чего является рост такой военной категории, как «пешие невооруженные» казаки.

Сословные основы казачьего войска нарушаются, последовательно внедряются классовые принципы его комплектования. Изживается по дворный принцип мобилизации казаков. Он заменяется личной войсковой повинностью, что навсегда прикрепляет казака к армии.

Старшина и богатое казачество, используя средства экономического принуждения, власть и влияние в войске, находили возможность избавляться от военной службы и перекладывать ее на плечи менее зажиточной части казачества. В казачьем войске широко распространяется наймитство.

Отрицательное влияние на количественный и качественный состав казачьего войска оказывала политика старшины, направленная на закрепощение рядового казачества и захват казачьих земель. Протест против политики старшины вылился в движение за возвращение в казачество («ищущие казачества»), что содействовало количественному расширению рамок украинского войска. Царское правительство, широко использовавшее украинские вооруженные силы в военных акциях Российской империи, в том числе и в русско-турецких войнах, иногда поддерживало «ищущих казачества», становясь на пути крепостнических appetитов украинской старшины. Однако подобные мероприятия царизма имели временный и ограниченный характер, поскольку общность классовых интересов русских и украинских феодалов выступала на передний план.

Количественное соотношение родов войск в украинских вооруженных силах регулировалось материальным уровнем казачества. В пехоте служила его беднейшая часть, не имевшая возможности обеспечить себя конем.

Тактическими и организационно-хозяйственными единицами казачьего войска были курень, сотня, полк, количественный состав которых значительно отличался в левобережных и слободских полках.

На системе управления казачьего войска прежде всего отразилось ограничение царским правительством власти гетмана и старшины, ликвидация им относительной независимости украинских вооруженных сил. Если после 1654 г. русский царь осуществлял только верховную власть над казачьим войском, то позже наступление царизма на автономию Украины не прошло мимо ее вооруженных сил. Непосредственно украинским казачьим войском руководил командир так называемой Украинской дивизии, царский генерал, который командовал русскими полками на Левобережной и Слободской Украине. Украинская старшина поступала в подчинение царским офицерам, которые вторгались в различные сферы военной жизни украинского казачества. Царское командование взяло в свои руки назначение военачальников и командиров (гетманов, полковников, сотников, генеральной старшины). Выборность в казачьем войске ликвидировалась еще ранее самой же старшиной и гетманским правительством при поддержке царских властей.

Несмотря на колониальную политику царизма и крепостнические, антидемократические тенденции украинской казацкой старшины, в первой половине XVIII ст. еще сохранилось казацкое землевладение и продолжалось действовать, хотя и чрезвычайно ограниченно, казацкое самоуправление.

Казацкое войско находилось на самообеспечении. Каждый казак должен был являться в войско «одвуконь», с вооружением и снаряжением, провиантом на шесть месяцев и фуражом. Однако неуклонное снижение жизненного уровня казачества ощутимо отражалось на обеспечении войска, и некомплектность в индивидуальном снаряжении казака становится частым явлением.

Запорожское войско, будучи частью украинских вооруженных сил, занимало независимое положение по отношению к гетманскому военному руководству и пользовалось значительно более широкими автономными правами, чем левобережное, а тем более слободское казачество, хотя царское правительство неуклонно усиливало свой контроль над Запорожской Сечью. Военное искусство запорожского казачества высоко оценивалось в русской армии. Запорожцы были признаны ее лучшими разведчиками. Выдающаяся роль принадлежала запорожским казакам и в обороне границ.

Сторожевая служба занимала большое место в деятельности всего казацкого войска. Это вызывалось необходимостью защиты южных границ Украины, над которыми висела постоянная угроза турецко-татарских нападений. Украинское казачество выработало свои специфические формы сторожевой службы, оригинальную систему сигнализации, подняло на высокий уровень фортификационное искусство. Русское командование в первой половине XVIII в. сохраняло казацкие формы сторожевой службы, установив над нею свой контроль. В то же время царским правительством было навязано Украине строительство устаревшей Украинской оборонительной линии, которая не обеспечивала защиты страны, но потребовала мобилизации огромных людских и материальных ресурсов и нанесла этим большой ущерб экономике Украины.

Казацкое войско несло вспомогательную службу, которая в то время являлась одной из форм феодальной эксплуатации и была направлена на ликвидацию автономии Украины. Особенно немцы-временщики, подобные Миниху, который представлял высшее царское командование и был фактическим правителем Украины во время войны 1735—1739 гг., ограничивали военную деятельность казачества, используя его на разного рода вспомогательных службах, прежде всего на земляных работах.

Неумелое, бездарное ведение операций этой войны сопровождалось хищнической растратой людских и материальных ресурсов русского и украинского народов. Особенно угрожающим такое ведение войны было для украинского народа.

Вместе с казачеством сторожевую и вспомогательную службу несли крестьяне и мещане Украины. Народные массы строили и обороняли крепости, укрепляли почти каждый город и местечко, что имело свои исторические традиции. Их привлекали к заготовке леса, сена и т. д. Они обязаны были поставлять армии провиант, ежегодно по несколько десятков тысяч волов, лошадей, подвод.

В русско-турецких войнах украинский народ участвовал не только своими людскими ресурсами. На трудящееся население Украины, в сущности, возлагалась обязанность экономического обеспечения действующей русской армии во время войны, а также царских полков, расквартированных на Украине длительное время, число которых менялось с тенденцией к увеличению. Будучи погонщиками при армии, украинские мещане и крестьяне принимали непосредственное участие в сражениях.

Таким образом, трудовое население Украины, принимая участие в защите страны от иноземной агрессии, неся на себе тяготы войны, приобщалось к военной деятельности, и его необходимо рассматривать как своего рода составную часть вооруженных сил Украины.

ЗМІСТ

ВСТУП — 5

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО — 7

Комплектування та мобілізація козацького війська — 9

Виникнення і розвиток збройних сил українського народу. Становий характер та класовий принцип комплектування козацького війська. Боротьба старшини проти покаяння посполитих селян. Покріпачення козацтва. «Шукачі» козацтва. «Виборні» і «підпомічники». «Піші незброєні» козаки. «Куріньчики». Підсусідки. Наймитівання. Ухилення старшини та привілейованої козацької верхівки від військової служби. Віковий склад козацького війська. Територіальний принцип комплектування та мобілізації війська.

Організація та порядкування — 45

Кавалерія і піхота. Тактичні та організаційно-господарчі одиниці козацького війська. Артилерія. Артилерійські команди. Взаємовідносини між царським урядом та козацьким командуванням. Гетьман. Генеральна військова канцелярія. Генеральна старшина. Бунчукові товариші. Полковники та долкова старшина. Сотник і сотенна старшина. Отамани.

Озброєння і забезпечення — 73

Озброєння. Забезпечення боєприпасами. Забезпечення провіантом. Військовий козацький одяг. Забезпечення кінями та фуражем. Утримання артилерії. Забезпечення старшини. Наймані (охотницькі) війська.

Запорізьке військо в першій половині XVIII ст. — 99

Автономність Запорізької Січі. Укріплення на Запоріжжі. Адміністративно-політичний устрій Запорізької Січі і соціальна структура Війська Запорізького. Царський уряд і Запоріжжя. Комплектування і мобілізація в Запорізькому війську. Характеристика родів військ на Запоріжжі. Організація та забезпечення Запорізького війська. Запорізьке воєнне мистецтво.

СТОРОЖОВА І ДОПОМІЖНА СЛУЖБА НА УКРАЇНІ — 125

Фортеці і форпости та їх роль у захисті населення від турецько-татарських нападів — 127

Фортеці. Організація прикордонної сторожової служби. Форпости. Оборона кордонів під час війни. Участь селян і міщан у зимовій сторожовій та прикордонній службі. Ставлення царського уряду до сторожової служби козацтва. Розвідувальна діяльність козацького війська.

Українська лінія — 157

Зовнішній вигляд, розміри та структура. Спорудження. Гарнізони і поселення на Українській лінії. Роль Української лінії в обороні кордонів.

Допоміжна служба та економічне забезпечення українським населенням царської армії — 170

Фортифікаційне мистецтво українського козацького війська. «Комендації». Розквартирування царських полків на Україні. Забезпечення царських полків провіантом та фуражем. Збирання волів для царської армії. Забезпечення царської армії кінями. Мобілізація підвід. Погоничі. Перевезення провіанту водними шляхами.

ПІСЛЯМОВА — 211

РЕЗЮМЕ РОСІЙСЬКОЮ МОВОЮ — 218

ЕЛЕНА МИХАЙЛОВНА АПАНОВИЧ
ВООРУЖЕННЫЕ СИЛЫ УКРАИНЫ
ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII в.
(На украинском языке)

*Друкується за постановою вченої ради
Інституту історії АН УРСР*

Редактори Б. М. Мозолевський,
Е. А. Лейбзон

Художній редактор С. П. Квітка

Оформлення художника В. Д. Квітки

Технічний редактор Е. Н. Розенцвейг

Коректори В. О. Буліна, Г. В. Чайка

БФ 30384. Зам. № 195. Видавн. № 587.
Тираж 3500. Папір № 1, 70×90¹/₁₆. Фіз.
друк. аркушів 14+7 вкл. Умовн. друк. ар-
кушів 17. Обліково-видавн. аркушів 16,9.
Підписано до друку 3.IX 1968 р. Ціна
1 крб. 68 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Ре-
піна, 3.

Київська книжкова друкарня № 5 Комі-
тету по пресі при Раді Міністрів УРСР —
Київ, Репіна, 4.